

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

Գ.
2025

ՉԲ. ՏԱՐԻ

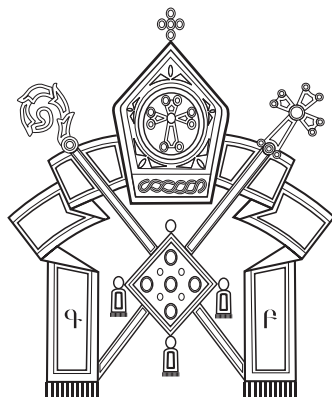
ՀԱՄԱԴԱՆ

ՊԼՇՏՕՆԿԱՆ ԱՐԱՆԻՐ
ԱՐԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹԵԱՆ
ԱՆՅՐ ԼԹՈՒՄՅԱՆ ՄԲԻՅ ԷԶՐԻԼԵՐԻ

Երբեք

2025

II. ԷԶՐԻԼԵՐԻ

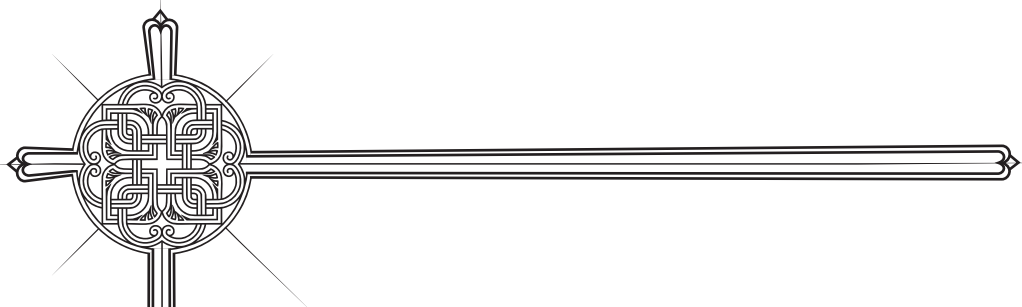

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴԻ

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

«ԷԶՄԻԱԾԻՆ»

կրօնագիտական եւ հայագիտական ամսագիր

Խմբագրականազմ

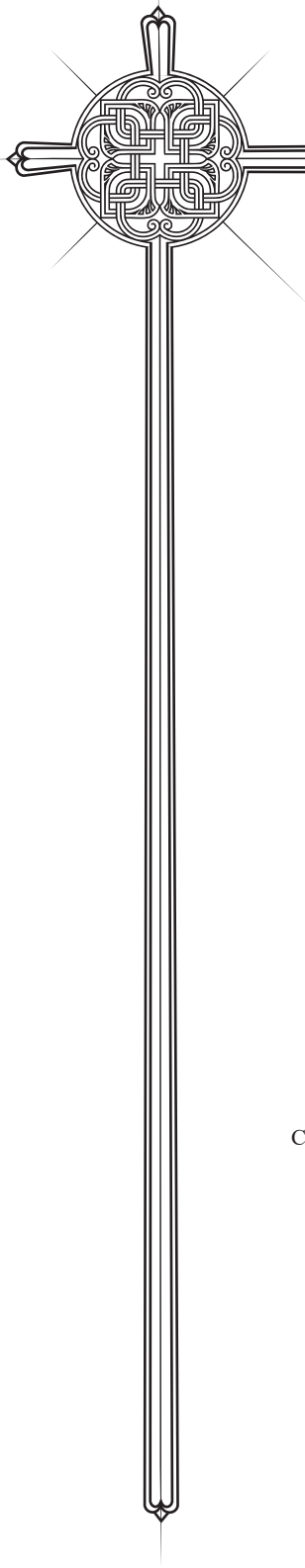
Գլխավոր խմբագիր՝ **Գեորգ Մադոյեան**

Լեզուատնական խմբագիր՝ **Նարէ Սարգսեան**

Տեխնիկական խմբագիր՝ **Գոռ Գրիգորեան**

Խմբագրական խորհուրդ՝ **Տ. Մկրտիչ եպս. Պոռշեան,
Տ. Գեորգ եպս. Սարոյեան,
Տ. Շահէ ծ. վրդ. Անանեան,
Տ. Ռուբէն վրդ. Չարգարեան,
Տ. Յուսիկ աբղ. Սմբատեան,
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան,
Ազատ Բոզոեան,
Վահէ Թորոսեան,
Կարէն Մաթեւոսեան**

“Etchmiadzin”

Journal of Religious and Armenological Studies

Editorial staff

Editor-in-Chief **Gevorg Madoyan**

Stylistic editor **Nare Sargsyan**

Technical editor **Gor Grigoryan**

Editorial Board **Bishop Mkrtich Proshyan,
Bishop Gevorg Saroyan,
Proto-Archimandrite Shahe Ananyan,
Archimandrite Ruben Zaragaryan,
Rev. Fr. Husik Smbatyan,
Fr. Ararat Poghosyan,
Azat Bozoyan,
Vahe Torosyan,
Karen Matevosyan**

«Эчмиадзин»

Религиоведческий и арменоведческий журнал

Редакционный состав

Главный редактор **Геворг Мадоян**

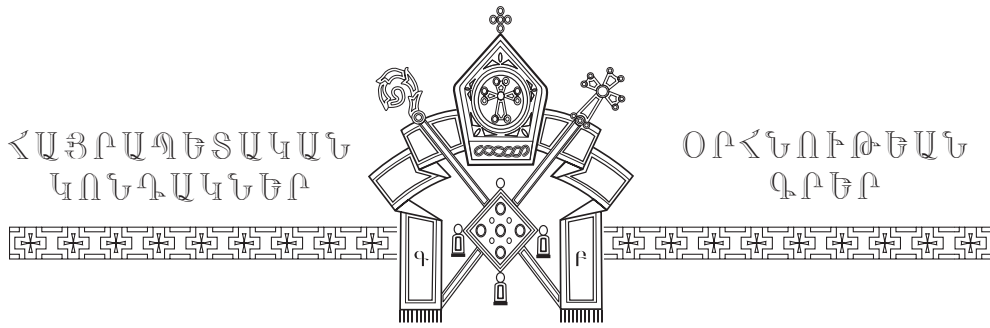
Стилистический редактор **Нарэ Саргсян**

Технический редактор **Гор Григорян**

Редакционный совет **Епископ Мкртич Прошян,
Епископ Геворг Сароян,
Протоархимандрит Шагэ Ананян,
Архимандрит Рубен Заргарян,
Иеромонах Иусик Смбатян,
Иерей Арарат Погосян,
Азат Бозоян,
Ваге Торосян,
Карен Матевосян**

ՔՐԻՍՏՈՍ ՅԱՐԵԱՐ Ի ՄԵՌԵԼՈՅ.
ՕՐՀԵԱՆ Է ՅԱՐՈՒԹԻՒՆՆ ՔՐԻՍՏՈՍ

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՊԱՏԳԱՍԸ
ՏԵՐ ԵՒ ՓՐԿԻՉ ՀԻՍՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ՍՈՒՐԲ ՀԱՐՈՒԹՅԱՆ ՏՈՆԻ ԱՌԹՈՎ**

(Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածին, ապրիլի 20, 2025 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց,
Օրհնեալ է Յարութիւնն Քրիստոսի»:

*Սիրելի՛ բարեպաշտ ժողովուրդ ի հայրենիս եւ ի սփյուռս,
Քրիստոսի Սուրբ Հարության ցնծագին ավետիսով եւ աստվածային
շնորհների հայցով բերում ենք ամենքիդ Հայրապետական Մեր սերը,
օրհնությունն ու բարեմաղթանքները:*

*Փրկչի Սուրբ Հարության տոնը հռչակումն է մահվան հանդեպ կյան-
քի հաղթանակի. հաղթանակ, որի համար Աստվածորդին Իր անձը զո-
հաբերեց, հաղթանակ, որը հաստատվեց որպէս մարդկության հանդեպ
աստվածային սիրո լուսաշող վկայություն: Մեր Տերը հալածվեց, չար-
չարանքների ենթարկվեց, խաչվեց եւ մահը ճաշակեց: Աստվածորդու
անձնագոհության վշտագին իրողության հանդիման, ինչպէս վկայում են
ավետարանիչները, Տիրոջ աշակերտներին ու հետեւորդներին համակե-
ցին վհատությունն ու հուսահատությունը:*

*Մահվան թվացյալ հաղթության տագնապի մեջ, սակայն, մշտավառ
հույս, զորություն ու ոգեշնչում դարձավ Քրիստոսի թափուր գերեզմա-
նից հնչած Սուրբ Հարության հրեշտակաձայն ավետիսը. «Ձէ աստ, այլ
յարեալ» (Ղուկ. ԻԴ. 6): Այս ցնծալի ավետիսը, արդարեւ, հաղթերգն է
Քրիստոսի փրկչական առաքելության:*

Մեր Տերը՝ Հիսուս Քրիստոս, իր հրաշափառ Հարությունամբ կյանքն ազատագրեց մահվան շղթաներից, փրկության լույսը ծագեցրեց աշխարհում եւ իրեն հավատացողներին ժառանգորդ դարձրեց հավիտենական կյանքի եւ Երկնքի արքայության՝ ըստ իր կենարար խոստման. «Ով հավատում է Ինձ, թեպետ եւ մեռնի, կապրի» (Հովհ. ԺԱ. 25): Տիրոջ փրկչական առաքելությունը եղավ չարի դեմ Բարու, խավարի դեմ Լույսի, մահվան դեմ Կյանքի պայքար, որ պսակվեց Հարության փառապանծ հաղթանակով: «Ո՛ր է մահ, քո հաղթանակը, ո՛ր է գերեզման, քո խաթթոցը» (Ա. Կորնթ. ԺԵ. 55),— քաջալերված բարձրաձայնում է առաքյալը: Աստվածորդու Հարությամբ աշխարհի առջեւ բացվում է հավիտենության եւ փրկության ճանապարհը, եւ երկրավոր իրականությունը սահմանավորից ընդարձակվում է դեպի անսահմանը, դեպի երկնայինը:

Միրելի բարեպաշտ հավատավոր զավակներ, Քրիստոսի Սուրբ Հարությամբ, հիրավի, վերափոխվում է մարդկության պատմությունը, բացահայտվում է կյանքի իմաստը: Հարության շնորհը փրկություն է պարգևում բարի, արդար եւ հավատավոր կյանքի համար, Տիրոջ հետեւորդներին արժանացնում աստվածային առատ օրհնությունների ու բարիքների, ուրախակից դարձնում երկնայիններին եւ մասնակից՝ հավերժական երանության անանց բերկրանքին: Տիրոջ փրկարար կամքին հակառակ, չար ու մեղսալի ընթացքը, սակայն, դատապարտություն է եւ հավիտենական պատիժ՝ անվերջանալի տանջանքների մեջ:

Այսօր, ցավոք, ականատես ենք կործանարար դրսեւորումների աշխարհի տարբեր կողմերում, որտեղ մոլեգնում են անարդարություններ, ատելություն ու թշնամանք: Պատերազմն ու ավերածությունները, մահն ու սովը ահասարսուռ արհավիրքներ են սփռում, խեղում մարդկային կյանքեր, թշվառության մատնում բազմահազար ընտանիքների: Քաղաքական, տնտեսական ու ռազմական հակամարտությունների հորձանտում ոտնահարվում են ազգերի ու պետությունների իրավունքներ, անտեսվում խղճի եւ բարոյականության արժեքներ, ավերվում հոգեւոր-մշակութային համամարդկային ժառանգություն: Այս փոթորկահույզ իրավիճակներում տառապող մարդկությունը տենչում է խաղաղություն, փափագում աղետների ու բռնությունների ավարտ, համերաշխություն ու երջանկություն:

Աշխարհաքաղաքական ներկա տագնապալի զարգացումների պայմաններում ազգային ու հայրենական մեր կյանքը եւս գտնվում է լրջա-

գույն հիմնախնդիրների առջեւ: Անվտանգային մարտահրավերների հետեւանքով ստեղծված բարդ կացությունը առավել ծանրանում է ներքին պառակտումներով ու ճգնաժամային նոր իրավիճակներով: Մտահոգիչ են նաեւ մեր իրականության մեջ չդադարող մերժելի գործողություններն ու արշավները՝ ընդդեմ ազգային եւ քրիստոնեական մեր ինքնության ու անցյալի: Հավաքական մեր հիշողության մեջ որպես բաց վերք է շարունակում մնալ քսաներորդ դարասկզբին՝ 110 տարի առաջ, Օսմանյան կայսրությունում իրագործված Հայոց Ցեղասպանությունը, որի չփարատվող ցավը խորանում է այդ սոսկալի ոճրագործությունը կասկածի տակ դնելու կամ ժխտելու դատապարտելի փորձերով եւ աշխարհում տեղ գտնող նոր ցեղասպան գործողություններով: Ոճրագործ այդ դրսեւորումներից էր վերջերս մեր ժողովրդի նկատմամբ իրականացված եղեռնագործությունը՝ Արցախի բռնազավթումը եւ արցախահայության բռնի տեղահանությունը հայրենի հողից:

Մենք, սիրելի ժողովուրդ հայոց, Տիրոջ Հարության շնորհի ժառանգորդներն ենք եւ այդ անխախտ հավատով ի զորու ենք մեր տառապանքներն ու կորուստները վերափոխելու ազգային վերածննդի՝ հավատարիմ մնալով տերունավանդ պատգամներին, անսակարկ սեր ու նվիրում դրսեւորելով մեր ժողովրդի ու հայրենիքի հանդեպ: Հայրապետական Մեր հորդորն է՝ ազգի շահը վեր դասել անձնական ու խմբային նկրտումներից, պարտադրվող հայրենավնաս քայլերից: Մերժենք մեր կյանքից կեղծիքն ու սուտը, իսպառ հեռու վանենք ազգակործան բարքերն ու արարքները, մեր անցյալը, պատմական հիշողությունները նսեմացնող ու արժեզրկող, մեր ապագան վտանգող խոսքերն ու գործերը: Համախմբվենք մեր հավատքի, ինքնության, արժեքների, պատմության, մեր պետության եւ ապագայի համընդհանուր տեսլականի, այն ամենի շուրջ, ինչը նվիրական է, ինչը միավորում է մեզ ամենքիս որպես ազգ ի Հայաստան եւ ի սփյուռս: Միաբանությունն է մեր ազգի հզորացման եւ արժանապատիվ կյանքի վերականգնման ամուր եւ հուսալի հիմքը: Արդ, լինենք միաբան ու միասնական՝ համախոհությամբ եւ մեր ողջ ներուժի գործադրումով դիմագրավելու մեզ պատուհասած փորձությունները: Ողբերգություններն ու դժվարությունները կդադարեն, եթե ապրենք հավիտենական կյանքի համար, ամենուր Փրկչի օրինակով խավարի մեջ լինենք լույսի ջահակիրներ, լինենք մարտիկներ ընդդեմ անարդարության ու չարիքի: Մեր ազգի ու հայրենիքի վերհառնումը նաեւ իրական

դարձնենք նոր զավակների ծնունդով եւ մատաղ սերնդի արժանավոր կրթութեամբ ու դաստիարակութեամբ՝ ապահովելով հայութեան հարատեւ ընթացքը դեպի գալիքի հուսառատ հորիզոններ: Մեր ժողովուրդը, որ Փրկչին ապավինած ավերներ ու նախճիրներ է հաղթահարել, չի կարող այսօր հանձնվել ու տրվել մահին, այլ պիտի լինի կրողը հարութեան հույսի ու շնորհի՝ աննկուն ոգով եւ անխախտ հավատով միշտ ազդարարելով. «Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց»:

Քրիստոսի Հարութեան կենսապարգեւ այս ավետիսով Մեր ողջունն ենք բերում մեր Սուրբ Եկեղեցու Նվիրապետական Աթոռների գահակալներին՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Արամ Ա. Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսին, Երուսաղեմի Հայոց Պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Նուրհան արքեպիսկոպոս Մանուկյանին, Կոստանդնուպոլսի Հայոց Պատրիարք Ամենապատիվ Տ. Սահակ արքեպիսկոպոս Մաշալյանին, քույր Եկեղեցիների Պետերին՝ մաղթելով գահակալության արդյունավոր, արեւշատ տարիներ: Հայրապետական Մեր օրհնությունն ու բարեմաղթանքներն ենք հղում նաեւ մեր Սուրբ Եկեղեցու ողջ հոգեւոր դասին եւ համայն հավատավոր Մեր ժողովրդին: Տիրոջ սերը, օգնականությունն ու ողորմությունը թող պահական լինեն ազգիս ու հայրենյաց:

Սուրբ Հարութեան այս լուսաշող առավոտ, սիրելի բարեպաշտ ժողովուրդ, աղոթենք միասին առ Հարուցյալ Քրիստոս՝ աշխարհի, մեր ժողովրդի եւ հայրենիքի խաղաղության, ապահովության ու անվտանգության համար: Մեր հայցն է, որ Հարութեան կենսանորոգ շնորհները վերափոխեն մարդկության կյանքը բարութեամբ, արդարութեամբ ու համերաշխութեամբ: Թող աստվածային երկնառաք պարգեւներով գոտեպնդվի մեր ազգը, հաղթահարի առկա բոլոր նեղություններն ու դժվարությունները եւ կերտի նորանոր նշանակալի ձեռքբերումներ՝ ի զորացում եւ ի փառս մեր հայրենիքի եւ ի հավետ պայծառություն համայն հայութեան այսօր եւ միշտ եւ հավիտյանս. ամեն:

Քրիստոս յարեալ ի մեռելոց,

Օրհնեալ է Յարութիւնն Քրիստոսի

Ն. Ա. Օ. Տ. Տ. ՊԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԽՈՍՔԸ ՀԱՅՈՑ ԶԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍՈՒՐԲ ՆԱԿԱՏԱԿՆԵՐԻ
ՀԻՇԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՕՐՎԱ ԱՌԻԹՈՎ

(24 ապրիլի, 2025 թ.)

«Դու չես լի նրանց, ովքեր
փնտրում են Քեզ, Տեր»
(Սաղմ. Թ. 11):

Սիրելի բարեպաշտ ժողովուրդ,

Այսօր Հայաստանում եւ ի սփյուռս աշխարհի ոգեկոչում ենք Հայոց Ցեղասպանության 110-րդ տարելիցը՝ խոնարհումով եւ աղոթքով հիշելով մեր սուրբ նահատակներին, ովքեր մարտիրոսության պսակն ընդունեցին «վասն հաւատոյ եւ վասն հայրենեաց»:

20-րդ դարասկզբին Օսմանյան կայսրության կողմից կազմակերպված հրեշավոր ցեղասպանությանը զոհ դարձան մեր ժողովրդի մեկ եւ կես միլիոն զավակներ: Իրագործված եղեռնի եւ հայրենազրկումի մեծ ողբերգությունները, սակայն, չկարողացան սպառել մեր ազգի կենսական ուժերը: «Ճնշված, բայց ոչ ընկճված, կարոտյալ, բայց ոչ հուսահատ, հալածված, բայց ոչ լքված» (Բ. Կորնթ. Դ. 8—9) մեր ժողովուրդը վերապրեց՝ ապավինելով խաչված եւ հարություն առած Փրկչին աշխարհի, վերապրեց հանուն արդարության ամենօրյա պայքարով, իր ինքնությանը կառչած եւ Հայոց արդար դատի հաղթանակի հավատով: Աստվածպարգեւ մեր հինավուրց հայրենիքի հանդեպ սերը, նվիրվածությունն իր սրբություններին, հավատարմությունն իր պատմությանն ու դարավոր հիշատակներին զորացրեցին ազգիս աշխարհի տարբեր երկրներում նոր կյանք ընձյուղելու, իսկ Արարատի փեշերին՝ Արեւելյան Հայաստանում, անկախ պետականություն վերակերտելու: «Դու չես լի նրանց, ովքեր փնտրում են Քեզ, Տեր»՝ սուրբգրային հուսառատ խոսքի հավատով ազգիս զավակները ամենուր դիմակայեցին ժամանակների փորձություններին, կենարար ավիշ առան՝ ազգային-հոգեւոր իրենց կյանքը վերա-

կանգնելու, բարձր արվեստ ու մշակույթ ստեղծելու եւ գիտություն ու կրթություն զարգացնելու:

Հիշատակի այս նվիրական օրը, սիրելիներ, աշխարհում ամեն տեղ մեր ժողովրդի զավակները իրենց քայլերն են ուղղում դեպի եկեղեցիներ եւ Մեծ Եղեռնի հուշակոթողներ՝ վերանորոգելու հանձնառության սրբազան ուխտը՝ իբրեւ պետություն, իբրեւ եկեղեցի եւ ժողովուրդ շարունակելու մշտական ջանքերը Հայոց Ցեղասպանության ճանաչման համար: Արդարեւ, մարդկության ու մարդկայնության դեմ գործված ոճրագործությունները չունեն ո՛չ արդարացում եւ ո՛չ վաղեմության ժամկետ: Հայոց Ցեղասպանության ճանաչումն ու համընդհանուր դատապարտումը առաքելություն է մեր ժողովրդի եւ քաղաքակիրթ ողջ մարդկության համար: Շնորհիվ աշխարհասփյուռ մեր ժողովրդի համախումբ ջանքերի եւ միջազգային հանրության աջակցության՝ բազմաթիվ երկրներ ու իրավապաշտպան կազմակերպություններ իրենց ձայնն են բարձրացրել հանուն արդարության եւ Հայոց Ցեղասպանությունը ճանաչել ու որակել են որպես մարդկության դեմ իրագործված հանցագործություն:

Հայոց Ցեղասպանության դատապարտումը չպիտի սահմանափակվի սոսկ հուշարձանների մոտ համախմբումով, այլ պիտի գործադրվեն հետեւողական քայլեր՝ մեր ժողովրդի հանդեպ արդարությունը վերականգնելու եւ կանխելու նման ողբերգությունները: Առանց այսօրինակ հանցագործությունների դատապարտման, առանց պատմական արդարության հետ առերեսվելու՝ հնարավոր չէ խաղաղություն հաստատել ազգերի եւ պետությունների միջեւ եւ սերունդներին փոխանցել լուսավոր ապագա: Ապահով ու անվտանգ աշխարհ կառուցելու ճանապարհը բացառումն է բռնությունների, պատերազմների, ատելության ու թշնամանքի հրահրումների: Մեր արդար դատի պահանջատիրությունը չունի իր մեջ ատելություն ու թշնամանք: Պահանջատիրությունը ցուցիչն է ազգային մեր արժանապատվության եւ հարացույցը՝ մեր սուրբ նահատակների նկատմամբ հարգանքի ու նրանց հիշատակի առջեւ մեր խոնարհումի: Պահանջատիրությունը մեր պատասխանատվությունն է գալիք սերունդների առջեւ:

Սիրելի ժողովուրդ հայոց, մերօրյա ծանր ու դժվարին իրավիճակում, երբ նոր ցեղասպանության իրականացմամբ այլեւս բռնազավթված եւ հայաթափված է Արցախը, եւ Հայաստանը գտնվում է անվտանգային սպառնալիքների առջեւ, առավել հրամայական է անսասան պահել հա-

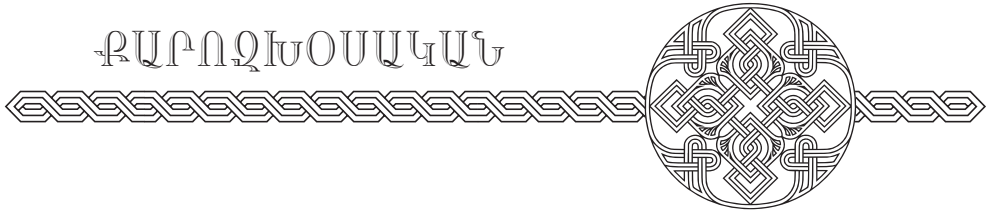
վատարմությունը հավատք, ազգ ու հայրենիք նվիրական արժեքներին, հրամայական է միաբանվել ու մշտապես գործել արդարության հաղթանակի համար եւ վերափոխել մեր կյանքի ընթացքը՝ հանուն ազգային վերազարթոնքի: Տերը չի լքում Իրեն փնտրողներին՝ այս անխախտ համոզումով շարունակենք արիաբար դիմակայել մեզ բաժին ընկած փորձություններին եւ համատեղ ուժերով բարեզարդել ազգային եւ հայրենական մեր կյանքը: Հակառակ առկա անվտանգային սպառնալիքների եւ շարունակվող ներազգային պառակտվածության, հակառակ մեր իրականություն մեջ տեղ գտնող պատմության ու արժեքային խեղաթյուրումների, քարոզվող այլեւայլ կեղծ ընկալումների՝ նախանձախնդիր լինենք հոգեւոր ու բարոյական մեր արժեքների պահպանությանը եւ զորանանք հայրենիքի ու ազգի հանդեպ սիրով: Հիրավի, մեր նախնայաց ժառանգության նկատմամբ հավատարմությունը, համազգային համերաշխությունն ու հայրենիքի հանդեպ պարտքի բարձր գիտակցությունը երաշխիքն են մեր ազգի հարատեւության եւ անկախ պետականության գոյության:

Մեր սուրբ նահատակների հիշատակն այսօր մեզ ազդարարում է հրատապությունը ազգային միասնականության: Մեր համախոհության մեջ է գործում Աստված Իր օրհնությամբ ու շնորհներով: Այս ուղիով առաջնորդվելով, սիրելիներ, պիտի կարողանանք ապահովել անվտանգությունն ու բարօրությունը մեր հայրենիքի եւ իրագործել մեր երազանքները:

Այս հավատով աղոթք վերառաքենք առ Աստված եւ հայցենք մեր սուրբ նահատակների բարեխոսությունը, որ մարդկության կյանքում տեղ չգտնեն եղեռնական ոճրագործությունները, եւ հարուցյալ Քրիստոսի շնորհների ներքո խաղաղ ու ապահով լինեն մեր հայրենիքն ու մեր ժողովուրդը ի սփյուռս աշխարհի, եւ հուշսով ամուր ու սիրով միասնական՝ ի զորու լինենք հաղթահարելու մեր առջեւ ծառացած բոլոր փորձությունները:

Թող հարուցյալ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսի ողորմությունը, օրհնություններն ու խաղաղությունը լինեն մեզ հետ եւ ամենքի, այսօր եւ միշտ. ամեն:

Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԱՐԵՂԱ ՄԻՆԱՍՅԱՆԻ ՔԱՐՈԶԸ՝
ԽՈՍՎԱԾ Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ ՍՈՒՏՆ Ի ՎԻՐԱՊԻ ՏՈՆԻՆ
Ս. ԷԶՄԻԱՍՆԻ ՄԱՅՐ ՏԱՃԱՐԻ
ԻԶՄԱՆ Ս. ՍԵՂԱՆԻՆ ՄԱՏՈՒՑՎԱԾ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳԻՆ

(ապրիլի 5, 2025 թ.)

Յանուն Հօր եւ Որդւոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ. ամէն:

«Եթէ ո՛ր կամի գկնի Իմ գալ, ուրացի՛ր զանձն
եւ առցէ զխաչ իւր եւ եկեսցէ գկնի Իմ»
(Մատթ. ԺԶ. 24):

Սիրելի՛ բարեպաշտ հավատացյալներ,
Այսօր Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցին նշում է մեր հավատքի եւ Եկեղեցու պատմութեան համար կարեւորագույն նշանակություն ունեցող տոներից մեկը՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի «Մուտն ի վիրապը»: Այս տոնը մեզ համար լոկ պատմական իրադարձություն չէ, այլ խոստն վկայությունն է այն ճշմարտության, որ Աստծու ներգործությունն ի զորու է փոխել մարդկային կյանքերն ու պատմությունը: Այսօր, մեր հավատքի հոր՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի հոգեւոր փորձառության միջոցով հաղորդ ենք դառնում, հայ ազգի մեջ տիրավանդ պատգամի կենսագործմանը. «Եթե մեկը կամենում է հետեւել Ինձ, թող ուրանա իր անձը, վերցնի իր խաչը եւ գա Իմ հետեւից» (Մատթ. ԺԶ. 24): Մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի այս խոսքը յուրաքանչյուր ճշմարիտ քրիստոնյայի համար հնչում է որպէս կյանքի հոգեւոր աճի ուղենիշ: Դա մի ճանապարհ է, որը պահանջում է հետեւողականություն հավատքի հարցերում, անձնագոհություն եւ հավատարմություն՝ հոգեւոր ճամփորդության բոլոր հանգրվաններում: Ասվածն ամբողջացնում է Պողոս առաքյալի միտքը. «Քրիստոսի հետ խաչվեցի, եւ այլեւս ես չեմ ապրում, այլ Քրիստոսն է ապրում իմ մեջ» (Հմմտ. Գաղ. Բ. 20):

Սիրելիներ, մեր բազմերախտ հայրապետի կյանքը կենդանի վկայություն է այն ճշմարտության, որ երբ մարդը հավատարիմ է մնում Աստ-

ծուն եւ հնազանդվում նրա կամքին, Աստված բազմապատկում է նրա շնորհները եւ զորացնում հաղթահարելու ցանկացած դժվարություն:

Լուսավորիչ Հայրապետը ծնվել էր մի ընտանիքում, որի պատմությունը, ըստ Ագաթանգեղոս պատմիչի Հայոց պետության դեմ իրականացրած դավադրության եւ անհավատարմության հետ էր աղերավում: Նրա հայրը՝ Անակ Պարթեւը, Պարսից շահի գրգամաժեկյանքից զրկել էր Հայոց խոսրով արքային: Դավադրության հետեւանքով Անակի ողջ գերդաստանը սրի քաշվեց, սակայն Աստծու նախախնամությամբ մանուկ Գրիգորը փրկվեց եւ հասակ առավ Կեսարիայում՝ դաստիարակվելով քրիստոնեական հավատքով: Այստեղից է սկսվում նրա հոգեւոր ճանապարհը, որն անցնում էր բարդ փորձությունների միջով:

Խոսրովի որդին՝ Տրդատ արքան, նույն ժամանակ գտնվելով Հռոմում, հմտանում էր ռազմարվեստում եւ առանձնանում մասնավոր խիզախությամբ: Ի վերջո՝ նա ստանձնում է Մեծ Հայքի թագավորական գահը: Շուտով, հռոմեական զորքի աջակցությամբ, նա վերագառնում է Հայոց երկիր՝ ազատելու իր ժողովրդին պարսկական լծի տառապանքից: Գրիգորը, տեղյակ լինելով իր հոր գործած մեղքի մասին, որոշում է իր կյանքը նվիրել Աստծուն եւ ծառայել Հայոց արքային՝ որպես քավություն հայրական մեղքի: Հայոց արքան, իր հաղթանակի տոնի առթիվ, հրամայում է զոհեր մատուցել հեթանոս չաստվածներին, սակայն Սուրբ Գրիգորը, հավատարիմ մնալով իր քրիստոնեական կոչմանը, մերժում է զոհ մատուցել: Իսկ Տրդատ արքան իմանալով, որ Գրիգորն արքայասպան Անակի որդին է եւ Քրիստոսի ջերմեռանդ հետեւորդը, բարկանում եւ ավելի մեծ ուժով ու սաստիկ տանջանքներով փորձում է սրբին պարտադրել հրաժարվել քրիստոնեությունից: Բայց Գրիգորը հաստատակամ է մնում իր հավատքի մեջ եւ շարունակում է արքայի առջեւ համարձակորեն խոստովանել Քրիստոսին որպես կյանքի Տեր եւ Առաջնորդ: Տրդատ արքան, տեսնելով Գրիգորի հաստատակամությունը, անսակարկ եւ անվերապահ հավատը, հրամայում է ձերբակալել նրան: Նա դատապարտվում է մահապատժի եւ նետվում է Արտաշատի բանտի խոր վիրապ, որտեղ Հայոց ավանդության համաձայն՝ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի միակ այցելուն Աստծու հրեշտակն էր եւ գաղտնի կերպով նրան մեկական նկանակ բերող այրին: Գրիգորը գուբի մեջ տասներեք տարի մնում է միայնակ, զրկված արեւի լույսից եւ մարդկային շփումից: Բայց նույնիսկ այդ սարսափելի պայմաննե-

րում նա չի սասանվում իր հավատքի մեջ, հավատարիմ է մնում ամենակալ Աստծուն, որովհետեւ նրա համար ավետարանի աստվածախոս ճշմարտությունները «Եթե մեկը կամենում է հետեւել Ինձ, թող ուրանա իր անձը, վերցնի իր խաչը եւ գա Իմ հետեւից» (Մատթ. ԺԶ. 24) այլեւս դարձել էին կենսակերպ: Պողոս առաքյալն ասում է, որ Համբերությանմբ պետք է ընթանանք մեր կյանքի ուղիով, որպես օրինակ ունենալով Հիսուսին՝ մեր հավատի զորագլխին եւ կատարելագործողին» (Հմմտ. Եբր. ԺԲ. 1–2):

Սիրելի՛ հավատացյալներ, Տերը մեզ պատվիրում է, որ Իր հետեւից գնալու համար պետք է ուրանանք մեր անձերը, վերցնենք մեր խաչը եւ հետեւենք Իրեն: Հետեւաբար խիստ անհրաժեշտ է հրաժարվել անձնական փառասիրությունից, եսասիրությունից եւ աշխարհիկ, մոլորեցնող ցանկություններից՝ ընդունելով փրկագործության շնորհը մեր կյանքում: Ընդհանրական Եկեղեցու մեծագույն հայրերից Սուրբ Հովհան Ոսկեբերանը հորդորում է. «Խաչը մեր փրկության աղբյուրն է, մեր հույսը, մեր լույսը եւ մեր զորությունը»: Մեր բազմաշարժար հայրապետն անգամ նայելով մահվան աչքերի մեջ, չուրացավ իր խաչը եւ հավատարմորեն քայլեց խաչի ճանապարհով: Այսօր եւս յուրաքանչյուր քրիստոնյա կանգնած է ընտրության առջեւ. հետեւել Քրիստոսին՝ հաղթահարելով դժվարություններն ու նեղությունները, թե՛ մեր անձերը վեր գնահատելով ամեն ինչից՝ ընտրել Աստծուց օտարված մի կյանք: Եկեղեցու հայրերը պատգամում են. «Քրիստոսի հետեւորդ լինել նշանակում է քայլել այն ճանապարհով, որով Նա քայլեց՝ խոնարհությամբ եւ սիրով»:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի պատմությունն անքակտելիորեն կապված է նաեւ Սուրբ Հռիփսիմյանց կույսերի հետ, որ մեծ խիզախությամբ մերժեցին այս աշխարհի փառքը՝ ընտրելով հավատարիմ մնալ Քրիստոսին: Նրանց զոհողությունը դարձավ այն հոգեւոր սերմը, որից ծագեց հայ ազգի քրիստոնեական ինքնությունը:

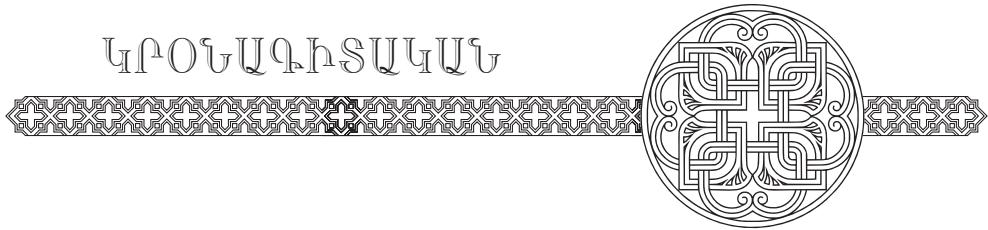
Լինել Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու անդամ՝ նշանակում է ընդունել խաչի կենսաբեր ճանապարհը եւ քայլել այդ ճանապարհով, որով քայլեց Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ Հայրապետը եւ կյանք պարգեւեց մի ողջ ազգի: Մեր հայրերն էլ հավատարիմ մնալով այդ ճանապարհին՝ չվախեցան հալածանքներից, որովհետեւ հավատացին խաչի կենսատու զորությանը: Խաչը մեր ուխտն է, մեր ինքնության կնիքը եւ մեր հավատքի վառ վկայությունը:

Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի օրինակով մենք եւս կանչված ենք հավատարիմ մնալու մեր քրիստոնեական ուխտին՝ անկախ դժվարություններից: Երբ վերցնում ենք մեր խաչը, մենք մեր կյանքում տեղ ենք տալիս Քրիստոսի սիրուն, եւ այդ սերն է, որ փոխակերպում է մեզ՝ դարձնելով լույսի ու հույսի վկաներ:

Սիրելիներ, այս Սուրբ Տաճարը, որի Միաձնաէջ Սուրբ Սեղանի շուրջ այսօր ամենքս համախմբվել ենք՝ իբրեւ Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի հետեւորդներ եւ հավատակիցներ, կառուցվել է Առաքելապատիվ Հայրապետի տեսիլքի համաձայն: Քաջ հայտնի է ամենքիս, որ այն ի սկզբանե եղել է հայ ազգի Սրբություն սրբոցը, հայ ազգի բարեխոսը, մշտապես հայ ազգը իր ապագան կերտել եւ կարողացել է հասնել 21-րդ դար միայն ու միայն այս Սուրբ Տաճարից հնչող եւ կյանքի ճանապարհ ուղենշող մարգարեական եւ աստվածային խոսքերի շնորհիվ: Ամենքս ապրում ենք անասելի երջանկություն, քանզի նորից իր նորոգյալ դռներն է բացում եւ մեզ իր գիրկն է առնում Հայոց փրկության տապանը: Իսկ այս ամենի համար կցանկանայի, առաջին հերթին որպես հայ եւ ապա որպես հոգեւորական իմ որդիական երախտագիտությունը հայտնել Նորին Սուրբ Օծություն Տեր Տեր Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Հայրապետին, ում նախանձախնդիր ջանքերի շնորհիվ հիմնանորոգվեց այս Սուրբ Տաճարը, որպեսզի շարունակի համախմբել, ազգային եւ հոգեւոր արժեքներով սնուցանել եւ առաջնորդել իր զավակներին դեպի հավիտենություն:

Սիրելիներ, քայլենք խաչի լույսի ներքո, լինենք հավատարիմ մեր ուխտին, մեր հայրերի ուղենշած ճանապարհին եւ մեր կյանքով փաստենք, որ իրապես Սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի նույն հավատքի կրողներն ու վկաներն ենք: Թող Սուրբ Հայրապետի բարեխոսությունը զորություն տա մեզ՝ հավատարիմ մնալու մեր հավատքին եւ առ Աստված մեր ընթացքը հավատարմությամբ եւ վստահությամբ շարունակելու: Եւ թող մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի շնորհը, սերը եւ խաղաղությունը ամենքիս հետ լինեն՝ այսօր, վաղը եւ հավիտյանս հավիտենից. Ամեն:

Doi: 10.56737/2953-7843-2025.03-18

ԷԴՎԱՐԴ ՍԱՐԿԱՎԱԳ ՔԵՇԻՇՅԱՆ

ՍԻՐՈ ՏԵՂԸ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ Ա. ԹՂԹԻ ԱՍՏՎԱԾԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Սկիզբը՝ թիվ Գ.

ՍԵՐ ԵՒ ԵԿԵՂԵՑԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

«Զոր տեսաքն եւ լուաք, պատմեմք եւ ձեզ, զի եւ դուք հաղորդութիւն ունիցիք ընդ մեզ, եւ մեր հաղորդութիւնն իցէ ընդ Հօր եւ ընդ Որդույ իւրում Յիսուսի Քրիստոսի» (Ա. Հովհ. Ա. 3): Այս տողերով է Հովհաննէսը բացատրում թղթի գրութեան նպատակը: Այստեղ հիմնաբառը հաղորդութիւնն է (κοινωνία): Այս հաղորդութիւնը չպետք է շփոթել հաղորդութեան խորհրդի հետ, որն արտահայտվում է հունարեն εὐχαριστία բառով: Κοινωνία բառն այստեղ նշանակում է «մասնակցութիւն, ընդհանրութիւն»¹: Եկեղեցաբանական պարտադիր պայմաններից մեկը հավատի ընդհանրութիւնն է: Այստեղ եւս, Հովհաննէսն իր պատմելու (քարոզութեան) հիմնավորումը տալիս է հետեւյալ կերպ. թղթի հասցեատերերը պետք է Հովհաննէսի հետ կիսեն նույն հավատը, որի միջոցով միայն մասնակից եւ հաղորդակից կլինեն միմյանց, իսկ ապա՝ նաեւ Հորը եւ Որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին: Այս հաղորդութիւնը, որը ոչ միայն հավատացյալների միջեւ է, այլեւ հավատացյալների եւ Հոր եւ Որդու, ցանկացած հավատացյալի դարձնում է անդրանցական խմբի մի մաս²: Այսպիսով, մեր առջեւ հառնում ոչ թե սովորական պատկեր, քան՝ եկեղեցու պատկերը:

¹ Տե՛ս W. BAUER, A Greek-English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature (BDAG), 4th Edition, Chicago, 2021, էջ 489:

² Տե՛ս J. G. VAN DER WATT, On Ethics in 1 John // Communities in Dispute: Current Scholarship on the Johannine Epistles, ed. R. A. Culpepper and P. N. Anderson, էջ 202:

Հետաքրքրական է, որ Հովհաննեսի համայնքից կտրվածները եւս պնդում էին, որ հաղորդություն ունեն Աստծու հետ (Ա. Հովհ. 1:6ա): Սակայն Աստծո հետ հաղորդություն ունենալու համար նրանք հավանաբար անհրաժեշտ չեն համարել պահպանել հաղորդությունը Հովհաննեսի համայնքի հետ, որովհետեւ ոչ մի ակնարկ չկա, որ հակառակորդները իրենց համայնքին մասնակից են համարել: Նրանք ավելի շուտ որդեգրել են Հովհաննեսի ավետարանի լեզուն եւ նախընտրությունը տվել Աստծո մեջ «լինել» եւ «բնակվել» (εἶναι ἐν τῷ μένειν ἐν) եզրերին³: Թղթի ընթացքում հեղինակն այդ եզրերին անդրադառնալով դրանց ճիշտ ընկալումը եւս տալիս է (Ա. Հովհ. Բ. 3, Բ. 24–28, Գ. 6, Գ. 9, Գ. 17, Գ. 24, Դ. 12–13, Դ. 15–17):

Սակայն Հովհաննեսի Ա. թղթի եկեղեցաբանությունն ունի եւս մի յուրահատկություն, որի միջոցով ավելի ակնառու կդառնա սեր-եկեղեցաբանություն կապը: Դա թղթում առկա ընտանեկան բառապաշարն է ու ընտանիքին վերաբերող պատկերները: Այս հանգամանքին առանձնահատուկ անդրադարձ է կատարել Յան վան դեր Վատտը: Նախ, պետք է ուշադրություն դարձնել հետեւյալ տողին. «Ամենայն որ յԱստուծոյ է ծնեալ՝ մեղս ոչ առնէ, զի սերմն նորա ի նմա մնայ. եւ ոչ կարէ մեղանշել, զի յԱստուծոյ է ծնեալ» (Ա. Հովհ. Գ. 9, հմմտ. Ա. Հովհ. Բ. 29, Գ. 10, Դ. 7, Ե. 1–2, Ե. 18): Այս համարներից երեւում է, որ Աստծուց ծնված լինելը եւ Աստծու որդի լինելն իրենից ենթադրում է նաեւ ծնված լինել որոշակի բարոյական ինքնությամբ եւ գործել այդ ինքնությունը համապատասխան: Այս եզրաբանությունն Աստծու եւ հավատացյալի հարաբերությունն այլաբանորեն համեմատության մեջ է դնում հին աշխարհի ամենանվիրական հանրային միավորի՝ ընտանիքի հետ: Այստեղ հավատի միջոցով ձեւավորվում է նոր ընտանիք, որտեղ Աստված Հայր է, իսկ հավատացյալները զավակներն են: Աստված հավատացյալներին շնորհում է հավիտենական կյանք, այսինքն՝ մասնակցություն այս նոր ընտանիքին (Ա. Հովհ. Բ. 25, Գ. 14–15, Ե. 11–13)⁴:

Հունահռոմեական աշխարհում տունը՝ ընտանիքը, համարվում էր պետության հիմնաքարը: Քաղաքները նրանք դիտարկվում էին որպես ընտանիքներից կազմված միավորներ, իսկ պետությունը եւ օրենքը

³ See R. BROWN, The Epistles of John, էջ 232:

⁴ See JAN G. VAN DER WATT, Ethics in First John: A Literary and Socioscientific Perspective // The Catholic Biblical Quarterly, vol. 61, No. 3 (July 1999), էջ 494:

կոչված էին այդ փոքր միավորների միջև հարաբերությունների կարգավորում մտցնել⁵: Հինկտակարանյան ժամանակների Խորայելում եւս, հանրային հիմնական միավորը ընտանիքն էր, իսկ ավելի որոշ՝ «հայրական տունը»⁶: Որեւէ ընտանիքի անդամ հանդիսանալով՝ անհատը ժառանգում էր այդ ընտանիքի արժեքային համակարգը, հասարակական դիրքը, եւ այլն: Այսինքն, ընտանիքը անհատի ինքնության ձեւավորման առաջին եւ ամենակարեւոր միջավայրն էր: Հռոմեական ընկալմամբ, ընտանիքը (familia) միայն արյունակցական հարաբերություններով կապված մարդկանց չէ, որ ներառում էր: Ընտանիքի մաս էին հանդիսանում նաեւ ստրուկները, երբեմն նաեւ ընտանիքի հորից (paterfamilias) կախման մեջ գտնվող ազատները եւ որդեգիր զավակները⁷: Կարելի է նաեւ փաստել, որ այդ ընտանիքներն ունեին հստակ ներքին կառուցվածք եւ դերաբաժանում: Հայրիշխանական սկզբունքից ելնելով՝ ընտանիքի գլուխը եւ առաջին հեղինակությունը հայրն էր: Մնացած անդամները՝ մասնավորապես զավակները, գտնվում էին հոր ենթակայության ներքո եւ պարտավոր էին հնազանդություն ցուցաբերել նրան: Հատկապես քրիստոնեական միջավայրում շատ էր կարեւորվում «հայր ընտանեաց»-ի հանդեպ հնազանդությունը⁸:

Ըստ Յ. վան դեր Վատտի, «ծնունդ», «կյանք», «հայր», «որդի», «զավակ» բառերը տալիս են ընտանիքի այլաբանական պատկերը, որն այն ելակետն է հանդիսանում, որտեղից Հովհաննեսն սկսում է իր փրկաբանական եւ բարոյագիտական փաստարկումները⁹:

Աստված-Եկեղեցի հարաբերությունները միայն Հովհաննեսի Ա. թղթում չէ, որ ընտանեկան եզրաբանությամբ է ընկալվում: Եփես. Ե. 23 հատվածում Պողոս առաքյալը գրում է. «Զի այր է գլուխ կնոջ. որպէս եւ Քրիստոս է գլուխ եկեղեցւոյ»: Հայտնության գրքում եւս Եկեղե-

⁵ Տէս J. STAMBOUGH, D. BALCH, The Social World of the First Christians, London, 1986, էջ 123:

⁶ Իմա' երբ. beth ab. տէս E. M. LASSEN, Family as Metaphor: Family Images at the Time of the Old Testament and Early Judaism // Scandinavian Journal of the Old Testament: An International Journal of Nordic Theology, vol. 6, 1992, էջ 247:

⁷ Տէս B. RAWSON, The Roman Family // The Family in Ancient Rome: New Perspectives, Edited by B. Rawson, Ithaca, 1986, էջ 7:

⁸ Տէս K. COOPER, The Household as a Venue for Religious Conversion: The Case of Christianity // A Companion to Families in the Greek and Roman Worlds, Edited by B. Rawson, Oxford, 2011, էջ 190–191:

⁹ Տէս J. G. VAN DER WATT, Ethics in First John: A Literary and Socioscientific Perspective // The Catholic Biblical Quarterly, vol. 61, No. 3 (July 1999), էջ 495:

ցին՝ երկնային Երուսաղեմը, նույնացվում է հարսի հետ (Հայտն. ԻԱ. 2): Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու ծիսակարգում եւս առկա են նմանատիպ համեմատություններ: Դրա ամենավառ օրինակը Սահակ Գ. Ձորոփորեցի կաթողիկոսի՝ Խաչվերացին հաջորդող չորեքշաբթի օրվա «Ուրախ լեր սուրբ Եկեղեցի» Օրհնություն շարականն է: Ի դեպ, ըստ Տոնացույցի, այդ չորեքշաբթին համարվում է Եկեղեցուն նվիրված տոն¹⁰: Շարականում գրված է. «Ուրախ լեր, սուրբ Եկեղեցի. քանզի Քրիստոս արքայն երկնից այսօր պսակեաց զեզ խաչին Իւով», «Ուրախ լեր, հա՛րսն անառատ անքնին քո խորհրդով», «Խնդա՛ւ եւ զուարճացի՛ր, հա՛րսնացեա՛լդ յԱստուծոյ Եկեղեցի», «Ուրախ լեր, Եկեղեցի սուրբ, հա՛րսն երկնաւոր խորհրդոյն», եւ այլն¹¹: Հետաքրքրական է, որ այս շարականը գետեղված է նաեւ «Մաշտոց» ծիսամատյանում՝ պսակի խորհրդի ծիսակարգում¹²: Այսինքն, թե՛ Եկեղեցուն նվիրված տոնի, թե՛ այն խորհրդի ընթացքում, որի ժամանակ Եկեղեցու ծոցում նոր ընտանիք է կազմվում, նույն ծիսական խորհրդաբանությունն է կիրառված: Սա վկայում է, որ մեր Եկեղեցու վարդապետական մտքում առկա է եղել եկեղեցաբանական այս համակարգը, որտեղ Եկեղեցին դիտարկվում է ընտանեկան հարաբերությունների շրջանակում:

Սակայն ոչ մի տեղ այնքան արտահայտված չէ վերոնշյալ այլաբանությունը, որքան Երգ Երգոց գրքի՝ վաղքրիստոնեական եւ միջնադարյան շրջանում գրված մեկնություններում¹³: Հայ մեկնարվեստում Երգ Երգոցի նմանատիպ մեկնություն տվել է Գրիգոր Նարեկացին: Իր նախաբանում Նարեկացին գրում է, որ Սողոմոն թագավորը Երգ Երգոցը գրել է առակի ձեւով՝ նկարագրելու համար Եկեղեցու պայծառազարդությունը «...մարմնով՝ եւ արեամբն Տեառն Սուրբ աւագանաւն, եւ իւղովն սրբով...», որովհետեւ Սողոմոնը «...ճշմարտապէս ոչ ծանեաւ զբովանդակն եւ ոչ մեզ ծանուցանել մարթաց, եւ ոչ զոր ինքն գիտաց, մեզ յայտնի ի յայտ եբեր, այլ առակաւ»¹⁴:

¹⁰ «Տօնացոյց», հտ. առաջին, Ս. Էջմիածին, 1862, էջ 75:

¹¹ «Զայնքաղ Շարական», էջ 377–378:

¹² «Մաշտոց յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս ըստ սահմանադրութեան Սուրբ Եկեղեցւոյս Հայոց», Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 135–136:

¹³ Տէս R. A. NORRIS JR., The Song of Songs: Interpreted by Early Christian and Medieval Commentators, Grand Rapids, 2003, էջ 1.

¹⁴ Սրբոյ հօրն մերոյ Գրիգորի Նարեկացւոյ Մեկնութիւն Երգոց երգոյն Սողոմոնի, Վէնետիկ, 1789, էջ 10:

Մենք տեսնում ենք, որ Հովհաննեսի Ա. թղթում առկա Աստծու ընտանիքի՝ Եկեղեցու կառուցապատկերը, թեև որոշակի տարբերություններով, բայց կիրառական է եղել քրիստոնեական եկեղեցաբանական գիտակցության մեջ: Իսկ ի՞նչ է ընտանեկան կյանքի առաջին եւ ամենակարեւոր տարրը. սերը: Ինչպես ընտանիքում է անհրաժեշտ սեր բոլոր անդամների միջեւ, այնպես եւ Եկեղեցում: Հռոմի Բենեդիկտոս ԺԶ. պապը գրում է իր «Աստված սեր է» (Deus Caritas Est) շրջաբերականում. «Եկեղեցին Աստծու ընտանիքն է աշխարհում: Այդ ընտանիքում չպետք է լինի մեկը, որ կտառապի անհրաժեշտ բաների պակասից: Սակայն, միեւնույն ժամանակ, սեր-ազապեն (caritas-agape) գերազանցում է Եկեղեցու սահմանները. բարի սամարացու պատմությունը խորհրդանշել է, որը պահանջում է գործվալից վերաբերվել բոլոր «պատահական» հանդիպած կարիքավորներին, (Ղուկ. Ժ. 31), ով էլ որ լինեն»¹⁵: Եկեղեցին պետք է լինի աստվածային սիրո կրողը եւ դրա տարածողը աշխարհում: Այս համապատկերում ավելի է կարեւորվում սիրո պատգամի համընդհանրականությունը: Սիրո տարածումը կարող է արտահայտվել թե՛ ավետարանի քարոզով, թե՛ ցանկացած կարիքավորի հատկացված նյութական օգնությամբ: Եկեղեցին, ինչ-որ առումով նաեւ սիրո կազմակերպիչն է աշխարհում: Զուր չէ, որ Հովհաննեսն իր ունկնդիրներին բազմիցս դիմում է «սիրելիներ» (ἀγαπῆτοί) կոչականով (Ա. Հովհ. Բ. 7, Գ. 2, Գ. 21, Դ. 1, Դ. 7, Դ. 11): Հովհաննեսի քարոզությանը հավատարիմ մնացած հավատացյալներն արդեն իսկ գտնվում են սիրո հարաբերության մեջ: Է. Յունգելը կապ է տեսնում Ա. Հովհ. դ. 1–2 հատվածում «սիրելիներ» դիմելաձևի եւ «ամենայն հոգի որ խոստովանի զՅիսուս Քրիստոս մարմնով եկեալ՝ յԱստուծոյ է նա» հաստատման միջեւ: Այսինքն, Հիսուս Քրիստոսին որպես Աստված չընդունողները չեն կարող լինել համայնքի եւ Աստծու հետ սիրո դաշտում, հետեւաբար՝ Եկեղեցուց դուրս են մղվում¹⁶:

Այսպիսով, ամփոփելով Հովհաննեսի Ա. թղթում սիրո եւ եկեղեցաբանության նյութը, կարող ենք ասել, որ այն եկեղեցաբանական կառուցապատկերը (ընտանիքի նմանողությամբ), որ տալիս է Հովհաննեսը, առավելագույնս բացահայտում է Եկեղեցում սիրո առկայության անհրա-

¹⁵ SECU BENEDICT XVI, Deus Caritas Est, 25b, Vatican City, 2006, էջ 32:

¹⁶ SECU E. JÜNGEL, God as the Mystery of the World: On the Foundation of the Theology of the Crucified One in the Dispute Between Theism and Atheism, էջ 326–327:

ժեշտությունը, ինչպես նաեւ, ավելի է ընդգծում սիրո քրիստոսաբանական կողմը Եկեղեցու կյանքում: Եթե սրան ավելացնենք մեր կարծիքը սիրո համընդհանրական բնույթի վերաբերյալ, ապա եկեղեցաբանական առումով սիրո դրսեւորում կարող ենք համարել նաեւ քրիստոնեության քարոզն աշխարհում, այսինքն՝ միսիոներությունը, որը Եկեղեցու նվիրական առաքելություններից մեկն է:

ՍԵՐ ԵՒ ՎԱԽՃԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հովհաննեսի ավետարանը եւ թղթերը աչքի են ընկնում յուրատեսակ վախճանաբանական ընկալումներով: Թղթում, ինչպես եւ ավետարանում, հավիտենական կյանքի մասին միշտ խոսվում է ներկա ժամանակով: Ա. Հովհ. Գ. 14ա հատվածում ասվում է. «Մեք գիտեմք զի փոխեցաք ի մահուանէ ի կեանս»: Ա. Հովհ. Ե. 13ա-ում էլ գրված է. «Զայս գրեցի ձեզ զի գիտասցիք եթէ կեանս յաւիտենական ունիք»¹⁷: Տպավորություն է ստեղծվում, որ Հովհաննեսի վախճանաբանական ընկալումը զուրկ է դեպի ապագա միտվածությունից: Կարծես այն, ինչ սովորաբար պետք է որ սպասվի ապագայում (հավիտենական կյանք, դատաստան), հավատացյալներն արդեն իսկ անցել են դրա միջով: Հապա զոր է մնում Քրիստոսի երկրորդ գալստյան (παρουσία) հույսը:

Ինչպես արդեն նկատել ենք, Հովհաննեսի մտքին հատուկ է մի երեւույթի բազմակողմանի ներկայացումը, ինչը հաճախ տալիս է հակասությունների եւ թյուրընկալումների տեղիք: Նրա վախճանաբանական հայացքները եւս բացառություն չեն այս առումով: Օրինակ, Ավետարանում միաժամանակ երեւում են վախճանաբանության գաղտնաբան (արդեն առկա) եւ ապագային վերաբերող (ապագայում սպասվելիք) կողմերը, եւ դրանք միմյանց չեն հակասում:¹⁸ Օրինակ, Հովհ. Գ. 18–19-ում ասվում է. «Որ հաւատայ ի Նա՝ ոչ դատապարտեսցի. եւ որ ոչ հաւատայ ի Նա՝ արդէն իսկ դատապարտեալ է, զի ոչ հաւատաց յանուն միածնի Որդւոյն Աստուծոյ: Եւ այս իսկ է դատաստան, զի լոյս եկն յաշխարհ, եւ սիրեցին մարդիկ զխաւար առաւել քան զլոյս, զի էին գործք իւրեանց չարութեան»: Հիսուս Քրիստոս կարծես բաժանարար գիծ է անցկացնում մարդկանց

¹⁷ Сѣу ДЖ. ЛѳДД, Богословие Нового Завета, էջ 700:

¹⁸ Մանրամասն տե՛ս W. F. HOWARD, Christianity According to St. John, Philadelphia, 1946, էջ 106–128:

միջեւ՝ դատապարտվածներ եւ արդեն փրկվածներ (հմմտ. Հովհ. Ե. 24): Հավատացյալ համայնքի համար արդեն իսկ ներկա է հավիտենական կյանքը: Դատաստանն ապագայում կայանալիք իրողությունն չէ: Այդ իսկ պատճառով է Հիսուս ասում. «Ես իսկ եմ յարութիւն եւ կեանք» (Հովհ. ԺԱ. 25): Իսկ այդ պնդմանը հաջորդում է Ղազարոսի հարությունը: Այսինքն՝ Հիսուսի դեմ մահն անգոր գտնվեց¹⁹:

Այս մոտեցումը նոր իմաստ է հաղորդում «մահ» եւ «կյանք» հասկացություններին: Դրանք այլեւս ոչ թե ժամանակի մեջ տեղի ունեցող գործընթացներ են, այլ՝ կեցության ձեւեր: Դատաստանը, կյանք ստանալը եւ մահը ժառանգելը տեղի է ունենում ցանկացած պահի եւ ցանկացած վայրում, ուր քարոզվում է Հիսուս Քրիստոս: Հովհաննեսն այս մոտեցմամբ շնչում է հավիտենական կյանքի տարածաժամանակային սահմանները: Այսինքն, հավիտենությունն ուղղակի ժամանակային ընթացք չէ, որը վերջ չունի: Այն ավելին է, քան ժամանակը, այն դուրս է ժամանակից:

Սակայն չպետք է կարծել, թե ավետարանը գուրկ է ապագայի հանդեպ հույսից եւ գալստյան սպասումից: Հովհաննեսի ավետարանում կան հատվածներ, որոնք փաստում են այդ: Տվյալ հատվածները թույլ չեն տալիս, որ ընթերցողը գնոստիցիզմի մեջ ընկնի՝ իրեն ամբողջովին հավիտենության մեջ գտնվող համարելով: «Ընդ այն զի՞ զարմանայք, զի եկեսցէ ժամանակ յորում ամենեքին որ ի գերեզմանս կայցեն՝ լուիցեն ձայնի Նորա: Եւ եկեսցեն արտաքս. որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց. եւ որոց զշար արարեալ՝ ի յարութիւն դատաստանաց» (Հովհ. Ե. 28–29):

Գաղտնաբանական եւ ապագայատես (futurist) վախճանաբանական ընկալումները կողք-կողքի են դրված Հովհ. Զ. 54–55 հատվածում. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ, եթէ ոչ կերիջիք զմարմին Որդւոյ մարդոյ եւ արբջիք զարիւն նորա, ոչ ունիք կեանս յանձինս: Որ ուտէ զմարմին Իմ եւ ըմպէ զարիւն Իմ, ունի զկեանս յաւիտեանականս, եւ Ես յաբուցից զնա յաւուրն յետնում»: Ինչպես Ռ. Բրաունն է նշում, Հիսուսի քարոզության մեջ վերոնշյալ երկու վախճանաբանությունները համադրվում են²⁰:

Հովհաննեսի ավետարանում առկա նույն տրամաբանությունը գործում է նաեւ Ա. Թղթի պարագայում: Եթե Ա. Հովհ. Ե. 13-ը հավատացյալներին հավաստիացնում է, որ, ի տարբերություն գնոստիկների,

¹⁹ Сёу Р. Хейз, Этика Нового Завета, էջ 194–195:

²⁰ Сёу R. E. BROWN, The Gospel According to John (I–XII), New York, 1966, cxix:

ներանք արդեն իսկ ունեն հավիտենական կյանք, ապա Ա. Հովհ. Բ. 17-ում գրված է. «Եւ աշխարհս անցանէ եւ ցանկութիւնն, իսկ որ առնէ զկամս Աստուծոյ՝ մնայ յաւիտեան»: Հավիտենական կյանքը լիովին ապրվում է միայն ապագայում: Նույնկերպ, Ա. Թղթում երկու՝ արտաքինից իրար հակասող հաստատում կա մեղքի մասին: «Եթէ ասիցեմք եթէ մեղս ինչ մեք ոչ ունիմք, զանձինս խաբեմք» (Ա. Հովհ. Ա. 8) եւ «Ամենայն որ յԱստուծոյ է ծնեալ՝ մեղս ոչ առնէ, զի սերմն նորա ի նմա մնայ. եւ ոչ կարէ մեղանշել» (Ա. Հովհ. Գ. 8): Կատարյալի ձգտման կողքին միշտ առկա է իրական վիճակը: Պետք է ձգտել առ կատարելություն՝ առանց մոռանալու ներկա, մեղսավոր վիճակի մասին: Այսպիսին է Հովհաննեսի համադրությունը:

Իսկ գալստյան հույսի մասին գրված է Ա. Հովհ. Բ. 28-ում. «Եւ այժմ, որդեանկք, կացէք ի նմին, զի եթէ յայտնեսցի, ունիցիմք համարձակութիւն (παρρησία), եւ մի՛ ամաչեսցուք ի նմանէ ի գալստեան (παρουσία) նորա» (հմմտ. Ա. Հովհ. Գ. 17): Ակնհայտ է, որ Թղթի հեղինակը կոչ է անում ապրել ապագա վախճանի սպասումով: Թեեւ մենք արդեն ստացել ենք կյանքը, սակայն դեռեւս ամբողջովին չենք նմանվել Քրիստոսին²¹: Հետեւաբար, Հովհաննեսը հավիտենական կյանքը կապում է նրա հետ, թե ինչպէս է մարդն ապրում իր ներկա, երկրավոր կյանքը:

Ա. Հովհ. Գ. 14 հատվածում ասվում է. «Մեք գիտեմք զի փոխեցաք ի մահուանէ ի կեանս, քանզի սիրեմք զեղբարս. իսկ որ ոչն սիրէ, անդէն ի մահու մնայ»: Սերն է հավիտենական կյանքի առարկայացումը, որի միջոցով «մահվան մեջ մնալը» հաղթահարված է. «Եւ որ կայ ի սէրն՝ բնակեալ է յԱստուած» (Ա. Հովհ. Գ. 16)²²: Սիրո միջոցով է, որ հավատացյալը վերջապես կարող է նմանվել Հիսուս Քրիստոսին (հմմտ. Ա. Հովհ. Գ. 16), իսկ այդ նմանության շնորհիվ էլ ձեռք բերել հավիտենական կյանքն իր ամբողջությամբ:

Այսպիսով, գալիս ենք այն համոզմանը, որ Հովհաննեսի Ա. Թղթի բարոյագիտության կենտրոնական գաղափարը սերն է: Սերը կարմիր թելի նման անցնում է ողջ Թղթի շարադրանքում՝ վերարժեւորելով բարոյակա-նությունը ցանկացած աստվածաբանական գաղափարի շրջանակում: Հովհաննեսի սիրո գաղափարը, ինչպես ողջ աստվածաբանական համա-

²¹ Сёу Дж. Лэдд, Богословие Нового Завета, էջ 700–701:

²² Сёу R. OXENBERG, Love and Death in the First Epistle of John: A Phenomenological Reflection, 2010 // <https://www.researchgate.net/publication/316551693>, էջ 11:

կարգը, միաժամանակ ե՛լ կատարելապաշտական է, ե՛լ խիստ իրատեսական: Հովհաննեսի Ա. թղթի քրիստոսաբանությունը կատարելապես ներկայացնում է Քրիստոսի աստվածային եւ մարդկային բնությունների միությունը: Եկեղեցաբանությունը կատարյալ հաղորդություն է ստեղծում համայնքի եւ Աստծու միջեւ՝ միավորելով նրանց մի «ընտանիքի» գաղափարի ներքո: Վախճանաբանությունը համադրում եւ ներդաշնակում է ժամանակային եւ անժամանակյա դատաստանն ու կյանքը: Նույնկերպ էլ սերն է. այն տարածվում է կյանքի բոլոր ոլորտներում եւ ներկայանում է՝ սկսած պատվիրանապահությունից, վերջացրած՝ Աստծու գոյաբանական հատկությամբ: Սակայն սերը նաեւ ինչ-որ առումով այն շաղախն է, որով Հովհաննեսը միմյանց է կապում իր երկբեւեռ, երբեմն՝ աստվածաբանության՝ հակասական թվացող դրույթները: Սերը Հովհաննեսի Ա. թղթի ողջ աստվածաբանության մեջ գործուն է միավորող դերակատարություն ունի: Եթե փորձենք շատ ամփոփ բնութագրել Հովհաննեսի Ա. թղթի ողջ աստվածաբանական միտքը, հազիվ թե գտնենք ավելի դիպուկ արտահայտություն, քան՝ «Սեր յամենայնի» կարգախոսը: Այս «Սեր յամենայնի»-ն լիովին համադրվում է Հովհաննեսի Ա. թղթին տրված «Սիրո թուղթ» անվան հետ՝ տալով այդ անվանը նաեւ աստվածաբանական բովանդակային խորություն:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հովհաննեսի Ա թուղթ, սեր, աստվածաբանություն, ունիվերսալ սեր, քրիստոսաբանություն, եկեղեցաբանություն, վախճանաբանություն, Հովհաննեսյան ավանդություն, բարոյագիտություն, քարոզչություն, համայնք, թշնամու սեր, Հովհաննեսի ավետարան, դոկետիզմ, երրորդություն, փրկագործություն, հավիտենական կյանք:

РЕЗЮМЕ

Первое послание Иоанна — это книга Нового Завета, в которой наиболее полно раскрывается тема любви. Современные исследователи Евангелия и посланий Иоанна по-разному трактуют и интерпретируют идею любви. Цель на-

стоящей статьи — раскрыть богословское значение любви в Первом послании Иоанна, а также прояснить её взаимосвязь с другими разделами догматического богословия.

SUMMARY

The First Epistle of John is a book of the New Testament that most fully reveals the theme of love. Contemporary scholars of the Gospel and the Epistles of John hold different views regarding the interpretation and meaning of love. The purpose of this article is to reveal the theological significance of love in the First Epistle of John, as well as to clarify its relationship with other branches of the dogmatic theology.

ՎԱԶԵ ԱՔԵՂԱ ՄԿՐՏՁՅԱՆ

**ՅԵՐԵՏԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԻՅ ԸՆԴՀԱՆՐԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԻ
ՂԱՐԶԻ ԵԿԱՄՆԵՐԻ ԸՆԴՈՒՆՄԱՆ ԿԱՐԳԸ ԵՒ ՂՐԱ ՍՐՏԱՅՈՒՈՒՄԸ
ՄՆԻԹԱՐ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԳՈՇԻ «ԹՈՒՂԹ ԱՌ ՎՐԱՅԻՄՆ՝
ՅԱՂԱԳԱ ՈՒՂԱՓԱՌՈՒԹԵԱՆ ՀԱԻԱՏՈՅ» ԵՐԿՈՒՄ**

Սկիզբը՝ թիվ Գ.

Հայոց եկեղեցական կանոնագրքում գոյություն չունի Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի 7 կանոն, հավանաբար կամ դիտվել է այն շատ երկար իբրեւ կանոն եւ կամ հիշյալ կանոնում նշված հերետիկոսությունները համարվել են օտար մեր երկրի համար¹: Սակայն մեզանում Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի կանոնախումբը բաղկացած է միայն 3 կանոնից, որի 2-րդ կանոնի մեջ միացած են 2-րդ եւ 3-րդ կանոնները, ուստի մեր Կանոնագրքում ստացվում է 4 կանոն, իսկ 5-րդ, 6-րդ եւ 7-րդ կանոնները չկան: Վերջիններս առկա են միայն հունարեն ձեռագրերում եւ պատկանում են 382 թ Կ. Պոլսի տեղական ժողովին: Այս 7 կանոններից կազմված կանոնախումբն ընդունվել է միայն Ուղղափառ եկեղեցում, սակայն, ինչպես առաջիկայում կփորձենք ցույց տա, նաեւ իր անդրադարձն է ունեցել հայ եկեղեցական իրականության մեջ՝ ի մասնավորի՝ Մխիթար վարդապետ Գոշի «Առ վրացիսն» թղթում:

Կ. Պոլսի այս 7-րդ կանոնն ուսուցանում է, թե ինչպես պետք է ընդունել այն հերետիկոսներին, որոնք վերադառնում են ուղղափառ հավատքին: Կանոնն այդպիսիներին բաժանում է երկու խմբի: Նրանցից մի մասի վերաբերյալ հրահանգվում է վերստին չմկրտել, սակայն պահանջվում է գրություն, այսինքն՝ գրավոր վկայություն, ուր նշվում եւ դատապարտում են իրենց շարափառ հավատքը, ինչպես նաեւ պետք է նշովքի արժանանա ամեն հերետիկոսություն: Այդ խմբին են պատկանում

¹ ՏՆՆ ՆԵՐՍԷՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Սբ. Էջմիածին, 2009, էջ 146:

արիոսականները, մակեդոնականները, նովատիանոսականները, որոնք իրենց մաքուրներ էին անվանում, սաբբատիոսականները, որոնք նովատիանոսականների մի ճյուղ էին ու իրենց անուն ստացել են նովատիանոսական քահանա ոմն Սաբբատիոսից, եւ առավել հակված էին հրեական սովորությունները պահելուն (Զատիկի տոնը նշում էին հրեաների հետ եւ այլն), տասնչորսականները կամ տետրադիտները, որոնք Զատիկը տոնախմբում էին Նիսան² ամսվա 14-ին, որտեղից եւ առաջ է եկել իրենց անվանումը եւ ապոդինարականները, որոնց հիմնադիրը Ապոդինար Լաոդիկեցին է³: Իսկ երկրորդ խմբի մեջ մտնող հերձվածները պատավորվում էին կրկնամկրտությանը ընդունվել եկեղեցական կյանքի մեջ. դրանք էին՝ եւնոմիականները, որոնց վերաբերյալ կանոնը հատուկ մատնանշում է, թե երեքի փոխարեն մեկ ընկղմմամբ էին մկրտությունը կատարում (կանոնը, ըստ երեւույթին, ցանկանում է ընդգծել Մկրտության արարողության կատարման ոչ ճիշտ կարգը որպէս պատճառ կրկնամկրտության), մոնտանականները, որոնք անվանվում են նաեւ փոլուգացիներ ու պեպուգացիներ եւ սաբելականները, որոնք, համաձայն կանոնի, որդեհայրության հերձվածի մեջ են⁴: Ահա այս խմբում ընդգրկված հերետիկոսությունների հետեւորդներին հարկավոր է ընդունել իբրեւ հեթանոս, որն ենթադրում է է երախայից կարգի պատրաստության շրջանը՝ քրիստոնեական ուղղափառ հավատքի եւ աստվածային խորհուրդների ուսանում:

² Նիսան ամիսը, ըստ հրեական օրացույցի, աստվածաշնչյան առաջին ամիսն է, իսկ նույն ամսվա 14-ը հրեական Զատիկն է՝ Փեսախը կամ Պասեքը, որը հրեաների եգիպտական գերությունից ազատագրման հիշատակի տոն է:

³ Ապոդինարի քրիստոսաբանական հայացքները բավականին խորթ ու հակառակ էին եկեղեցական ուղղափառ ընկալմանը, ինչի համար դատապարտվեց Կ. Պոլսի 2-րդ տիեզերաժողովում: Համաձայն Ապոդինարի վարդապետության՝ Հիսուս Քրիստոսի մեջ մարդկային բնությունը չունի բանական հոգի, եւ Բանն Աստված ընդամենը միավորվել է շնչավոր մարմի հետ: Ապոդինարի մասին տես Священник Владимир Шмалий, Аполлинарий, Православная Энциклопедия, т. 3, Москва, 2001, էջ 61–62:

⁴ Սաբել Լիբիացին (Բ.–Գ. դարեր) համարվում է հիմնադիրն իր իսկ անունով կոչված սաբելական հերետիկոսության, որն ուղղափառ վարդապետությանը հակադրում էր իր հայրաշարժար միապետական ուսմունքը՝ մի դեմքի մեջ միացնելով Աստվածության երեք Անձերին եւ ըստ որի՝ Աստված հանդես է գալիս տարբեր ժամանակ առանձին դեմքերով՝ թե՛ որպէս Հայր Աստված, թե՛ որպէս Երրորդություն եւ թե՛ նույնիսկ որպէս Չորրորդություն: Իր ուսմունքի մասին տես Л. Карсавин, Святые отцы и учителя Церкви (раскрытие православия в их творениях), Москва, 1994, էջ 83, А. А. Спасский, История догматических движений в эпоху Вселенских соборов (в связи с философскими учениями того времени). «Тринитарный вопрос» (История учения о Св. Троице). Изд. 2-е. Сергиев Посад, 1914, էջ 110–117:

Վերոնշյալ 7-րդ կանոնը գրեթե բառացի իր արտահայտումն է գտել քաղկեդոնադավան Եկեղեցիների ընդունած Տրուլլյան ժողովի⁵ 95-րդ կանոնում՝ պարզապես կանոնի վերջնամասում ունենալով հետեւյալ հավելումը՝ «Այդպես պետք է վերաբերվել նաեւ (այսինքն՝ ընդունել որպես հեթանոս եւ կրկնամկրտել. — Վ. Ա. Մ.) մանիքեականներին, վաղենտիանոսականներին, մարկիոնականներին եւ սրանց նման մյուս հերետիկոսներին: Իսկ նետորականները պետք է զբաղվոր խոստովանություն մերկայացնեն եւ նզովեն իրենց հերետիկոսությունը՝ եւ՛ Նեստորին, եւ՛ Եստիֆեսին, եւ՛ Դիոսկորոսին, եւ՛ Սեւերիանոսին եւ մյուս այսպիսի հերետիկոսական առաջնորդներին եւ նրանց համախոհներին եւ բոլոր վերոնշյալ հերետիկոսներին եւ հետո միայն ընդունեն Սուրբ Հաղորդություն»⁶:

Կանոնի այս երկրորդ հատվածում հիշատակված են այն հերետիկոսները, որոնք առաջ են եկել երկրորդ տիեզերական ժողովից հետո, ինչպիսիք են՝ մանիքեականները, վաղենտիանոսականները, մարկիոնականները ու սրանց նման մյուս հերձվածները, որոնց ուսմունքում քրիստոնեության զգալի գրեթե ոչինչ չկար, ուստի հարկավոր էր նրանց ընդունել միայն մկրտության միջոցով: Իսկ ահա նեստորականներին եւ մոնոֆիզիտներին (Եւտիքեսի, Դիոսկորոսի եւ Սեւերիոսի հետեւորդներին) պետք էր ընդունել ապաշխարության միջոցով եւ իրենց իսկ հերձվածը մերժելով, որից հետո նրանք արժանի կլինեն ստանալու Սբ. Հաղորդություն:

Ահա երկու ժողովական կանոնների այս ամբողջությունը կարող է ծառայել եւ ծառայեց Հնդհանրական Եկեղեցու համար որպես ուղեցույց հետագա դարերում առաջ եկած հերետիկոսների ընդունման հարցում: Անշուշտ, չնայած շատ հերձվածներ, որոնք թվարկված էին հիշյալ կանոնում, այլեւս հեռացել են պատմության թատերաբեմից, սակայն հայտն-

⁵ Եկեղեցական ժողով Կ. Պոլսում 692 թ. Հուստինիանիոս Բ. կայսեր օրոք, որի պալատում տեղի է ունեցել այդ ժողովը: Ժողովը կոչվել է Տրուլլի, քանի որ ժողովի աշխատանքներն ընթացել են կայսեր տրուլլյան սրահում (հուն. «ο τρούλλος» նշանակում է «կամար»): Քանի որ դոգմատիկ հարցերի կարգավորման համար գումարված⁷ Կ. Պոլսի 2-րդ (քաղկեդոնական եկեղեցիների համար 5-րդ տիեզերաժողովը, 553 թ.) եւ Կ. Պոլսի 3-րդ ժողովներում (6-րդ «տիեզերաժողովը», 691–692 թթ.) չեն ընդունել որեւէ կարգապահական բնույթի կանոններ, ուստի Հուստինիանոս Բ. կայսրը հրավիրեց Տրուլլյան ժողովը, որպեսզի 5-րդ եւ 6-րդ «տիեզերաժողովների» որոշումներում ավելացվեն նաեւ կարգապահական նշանակության կանոններ, որի համար այս ժողովը կոչվում է նաեւ հինգերորդ-վեցերորդ «տիեզերաժողով»: Այս ժողովի մասին տես Օ. Селейдак, Трулльский собор, Католическая Энциклопедия, т. IV, Москва, 2011, էջ 1477–1478.

⁶ Տե՛ս «Правила Святых Вселенских соборов с толкованиями», էջ 586:

վում են նորերը, եւ ժողովական այս ցուցումն իբրեւ ընդհանուր պահանջ կարգավորում է Եկեղեցու վերաբերմունքը հետագայում երեւան եկած բազմապիսի հերետիկոսների եւ հերձվածների նկատմամբ, ինչպես նաեւ առավել որոշակի ներկայացնում է, թե ինչպիսի արարողակարգով է հարկավոր ընդունել նրանց, որոնք կցանկանան դառնալ Եկեղեցու անդամ⁷:

Հայոց Եկեղեցին եւս անմասն չի մնացել համաքրիստոնեական եկեղեցական կյանքում տեղ գտած զանազան անցուղարձներից ու զարգացումներից, ասենք հերետիկոսների՝ դեպի Եկեղեցի վերադարձի առումով: Մեր եկեղեցական պատմության մեջ, իբրեւ գրավոր վկայություն եւ որոշակի իմաստով նաեւ ուղեցույց, այս հարցի վերաբերյալ հիշատակելի է ներհուն եկեղեցական գործիչ, հայտնի կանոնագետ Մխիթար վարդապետ Գոշի նշանավոր «Թուղթ առ վրացիսն» գրությունը, որում հեղինակն ամփոփ, սակայն բովանդակալից կերպով ներկայացնում է հերետիկոսական համայնքից դարձի եկողների համար նախատեսված եկեղեցական ծիսակարգը:

ԺԱ. դարավերջից Կովկասում հայտնվեց քաղկեդոնադավան նոր, զորեղ քաղաքական միավոր՝ Վրաց թագավորությունը, որի հետ հայ տեղական իշխանների ու իշխանական տների համագործակցությունը չէր կարող չառնչվել դավանական տարբերության սուր խնդրին: Հենց այս համապատկերում է արժեւորելի Մխիթար Գոշ վարդապետի կանոնատեղծ գործունեությունը, որի նպատակն էր Հայ եւ Վրաց Եկեղեցիների միջեւ փոխըմբռնման ու հարգանքի մթնոլորտի հաստատումը՝ կրկնամկրտության արատավոր երեւույթը վերացնելու միջոցով⁸: Գոշի Թուղթը իր գիտական հրատարակության պատրաստող պրոֆ. Պարույր Մուրադյանը Առաջաբանում բերում է վրաց եւ հայոց միջավայրերում կրկնամկրտության երկու օրինակ, որոնք լավագույնս վկայում են ծայրահեղական այդ գաղափարների գործնական կիրառումը Ժ.—ԺԱ. դարերում: «Ս. էքվթիմեի եւ Ս. Գերոգիի» վարքում նշվում է Աթոսի վրացական վանքերից մեկում Զոչիկ իշխանաց իշխանի գանձապետաց ավագ Գյուրպել հայի կրկնամկրտության մասին. կրկնամկրտության համար հիմք է դարձել

⁷ *Sts* АРХИМАНДРИТ АМВРОСИЙ, К вопросу о чине принятия в православную Церковь лиц, приходящих к ней из иных христианских церквей, журнал Вестник РХД, Париж — Нью Йорк — Москва, 1996, № 173, էջ 103.

⁸ *Sts* ՇԱՀԵ Ս. ՎՐԳ. ԱՆԱՆՅԱՆ, Մխիթար Գոշը եւ ալլադավանների մկրտության խնդիրը Հայոց եկեղեցում, Բանբեր Մատենադարանի, հ. 31, Երեւան, 2021, էջ 85—86:

Գյուրպելի հայ քրիստոնյա լինելու հանգամանքը: Հայկական միջավայրում Ժ. դարի քաղկեդոնականների համար կրկնամկրտություն իրականացնելու որոշումը կայացվել է Հայոց Անանիա Ա. Մոկացի (946–968) կաթողիկոսի օրոք՝ հրավիրյալ ազդեցիկ հոգեւորականների ժողովում⁹:

Դատելով Գոշի իսկ վկայություններից, կարելի է եզրակացնել, որ երկուստեք կրկնամկրտության այս սովորույթը տիրապետող էր նաեւ իր «Թղթի» գրության ժամանակ. «Եւ արդ՝ Յոյնք եւ Վիրք եւ Հայք զմկրտութիւն միմեանց կամին լուծանել՝ կրկին մկրտելով զմիմեանս, զոր ընդդէմ կանոնաց գործեն. զի մի է Քրիստոս եւ մի մկրտութիւն¹⁰: ...արդ, յայտ է, զի Յոյնք եւ Վիրք եւ Հայք յոյժ մեղանչեն զմիմեանս մկրտելով եւ աւծանելով, զի Հայք ամբաստանեն զՅոյնս եւ զՎիրս...»¹¹:

Մխիթար Գոշի համոզումով՝ հայերի նկատմամբ վրացիների բացասական վերաբերմունքն ու կրկնամկրտության արատավոր երեւույթը հետեւանք է նրանց՝ հույներից ունեցած ազդեցության. «...որ ոչ սակաւ թշնամութեամբ վարին ընդ Հայս, աշակերտելով Յունաց»¹²: Բնականաբար, վրացական մատենագրությունն այդ ժամանակ զարգանում էր հիմնականում հունարենից վրացերեն կատարված թարգմանությունների շնորհիվ. ասվածը վերաբերում է նաեւ վրացական միջավայրում հակահայկական գրվածքների ստեղծմանն ու տարածմանը¹³:

Մխիթարը հստակորեն նշում է, որ կրկնամկրտության սովորությունը հետեւանք է անգիտության, քանի որ արդեն իսկ Եկեղեցու հայրերը մշակել են համապատասխան աղոթակարգեր ու կանոններ, որոնց համաձայն էլ նա շարագրում է իր թղթի՝ հերձվածողների մկրտությանը վերաբերող հատվածը. «Վասն այնորիկ եւ զաղաւթսն գրեցաք ի թղթի աստ, զոր արարեալ է հարցն առաջնոց՝ փոխանակ մկրտելոյ ընթեռնուլ ի վերայ դարձելոցն ի ժողովոյն Քաղկեդոնի, որ եւ զնոյն չափ ունի յայլոց ազգաց, զոր անգիտացեալ Յոյնք եւ Վիրք՝ պատրեալսն ի նոցանէ. զՀայ ոք մկրտեն, եւ Հայ ոք զնոսա...»¹⁴: Գոշը խորհուրդ է տալիս Զաքարե

⁹ Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, ԺԱ.-ԺԳ. դարերի հայ-վրացական դավանական խնդիրները եւ Մխիթար Գոշի «Առ վրացիսն» թուղթը, էջ 10:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 254:

¹¹ Նույն տեղում, էջ 259:

¹² Նույն տեղում, էջ 196:

¹³ Shtu M. Рапавва, Полемиические сочинения против армянского монофизитства в древне-грузинской письменности, Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия, 2008, 3 (23), էջ 13–29:

¹⁴ Պ. ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 196:

եւ Իվանե Զաքարյան իշխաններին, նպատակահարմարության դեպքում, թուղթը թարգմանաբար ընթերցել վրաց հոգեւորականների առաջ¹⁵:

Առանձնակի ուշագրավ է այն փաստը, որ Կ. Պոլսի տիեզերաժողովի 7-րդ եւ Տրուլլան ժողովի 95-րդ վերոնշյալ կանոնները, որոնք բնավ տեղ չեն գտել Հայոց եկեղեցական կանոնախմբում (ենթադրելի էր նաեւ հայ եկեղեցական իրականության մեջ), սակայն իրենց գործածական անդրադարձն են ունեցել Գոշի այս գրության մեջ: Չնայած այս իրողությունը կարելի է թեապես բացատրել այն հանգամանքով, որ հեղինակն իր գրությունն ուղղում է քաղկեդոնադավան վրաց եկեղեցուն, ուստի առավել նպատակահարմար է վրաց կողմից ընդունված կանոններով հիմնավորել եւ հաստատել հայերի կրկնամկրտության հակականոնական լինելը: Բայց եւ այնպես չի կարելի միանշանակորեն հերքել, որ այս կանոններն իրենց գործածությունը չեն գտել Հայոց եկեղեցական միջավայրում գոնե որպես ուղեցույցներ, թեպետ քաղկեդոնականների համար ընդունելի Տրուլլան ժողովը ներգրավված չի մեր կանոնական ժողովների անդաստանում: Գոշի ներկայացրած՝ այլադավանների հատուկ ծիսակարգերի քննությանն անդրադառնալով՝ անվերապահ է դառնում այն փաստը, որ Գոշն իր այդ աղոթքները թարգմանաբար քաղել է օրթոդոքս սկզբնաղբյուրից: Վրացական հավանական սկզբնաղբյուրը «Նզովումն Հակոբեկյանների եւ ամենայն միաբնակաց, որոնց հետ են նաեւ Հայերը» երկն է, որը մաս է կազմում Արսեն Իդալթոյեցու «Դոգմատիկոն» երկի: Մ. Ռապավայի պնդմամբ՝ վրացերեն այս երկը բաղկացած է երկու մասից, առաջին հատվածը համընկնում է Կեղծ-Սահակ Հայոց կաթողիկոսի Գ. ճառի հետ, երկրորդը՝ օրթոդոքս ծիսարանների, որտեղ մանրամասնորեն նկարագրված է այլադավաններին Օրթոդոքս եկեղեցի ընդունվելու կարգը¹⁶:

Դառնալով Գոշի գրության մեզ հետաքրքրող հատվածին՝ կրկնամկրտության եւ ընդհանրապես այլադավանների մկրտության հարցին, տեսնում ենք, որ Գոշը հետեւում է Հայ եւ Բյուզանդական եկեղեցիներում տարածված նախկին ավանդությանը, որի համաձայն կար դարձի եկող այլադավանների համար սահմանված երեք կարգ: Գոշը, անդրադառնալով հույների եւ վրացիների (ընդհանրապես քաղկեդոնականների)՝

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 197:

¹⁶ Shtu M. Rapaва, Полемические сочинения против армянского монофизитства в древне-грузинской письменности, էջ 10–13:

Հայոց մկրտությունն անարգելու եւ վերստին մկրտելու հանգամանքին, նշում է, թե սա հակառակ է կանոններին: Երբ Վրաց Եկեղեցին հայ քրիստոնյային կրկնամկրտում է, զոր Բրիստոսից է հրաժարվել տալիս եւ զոր Բրիստոսին՝ խոստովանել, քանի որ մեկ է Բրիստոս եւ մեկ է մկրտությունը (Եփես. Դ. 5): Ուստի այդ պատճառով հարկ է համարում իր այս գրությունամբ ցույց տալ, թե Ընդհանրական Եկեղեցու հավատքին դարձողներից ովքեր են արժանի մկրտության եւ որոնց է հարկավոր սուրբ յուզով օծել, կամ որոնց պետք է ընդունել պարզապես միայն աղոթքով: Սուրբ Մկրտության խորհրդի առնչությամբ Գոշը հետաքրքրական տարբերակում է դնում՝ տալով զատորոշում, թե այլ է քրիստոնյայի զավակի մկրտությունը, եւ այլ է՝ հրեայի եւ հեթանոսի. վերջիններիս համար նա գործածում է «մկրտել եւ լուսաւորել սուրբ աւագանան» արտահայտությունը¹⁷: Թերեւս այս «լուսաւորել» բառի ներքո պետք է հասկանալ ոչ միայն Սուրբ Մկրտության խորհրդի շնորհաբաշխական իմաստը, այլեւ նույն հրեային եւ հեթանոսին քրիստոնեական լույս վարդապետությամբ կրթելն ու ուսուցանելը, այլ խոսքով՝ Երախայից պատրաստության շրջան անցնելը:

Գալով հերձվածողներին՝ Գոշը գրում է. «Այսպէս պարտ է ընդունել զհերձուածողս յԵկեղեցի Աստուծոյ՝ զԱրիանոսս, զԿաթարոսս, զՄակեդոնիանոսս, զՍամբատիանոսս¹⁸, զՆաւատիանոսս, զչորեքտասանեայս եւ որք զչորորորովորին խոստովանին եւ զԱպաղիներարիտս»¹⁹: Նրանք, ովքեր այս վերը թվարկյալ հերձվածողական ուղղություններից են եկել, հարկավոր է նախ նզովեն այն հերձվածը, որի մեջ իրենք մոլորվելով հայտնվել են, ապա այն բոլոր հերձվածներն ու հերետիկոսությունները, որոնք հակառակ են Բրիստոսի Եկեղեցու ուղղափառ վարդապետությանը, որից հետո նրանց պետք է ուսուցանվի Եկեղեցու ճշմարիտ հավատքը: Այնուհետեւ քահանան սուրբ Մյուռոնով կատարում է տերունական կնիքը ճակատին, սրտին եւ մնացյալ բոլոր զգայարաններին: Այս ամենից հետո նորագարձը որպէս «լուսաւորեալ» կարող է գալ հաղորդվելու Բրիստոսի փրկարար ճշմարիտ մարմնին ու արչանը: Սակայն նախքան Սուրբ Դրոշմի խորհրդի կատարելը, ինչպէս պատվիրում է Գոշը, նորա-

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 254:

¹⁸ Ճիշտ անվանումը «սամբատիոսականներ» է:

¹⁹ Պ. Մ ՈՒՐԱԳՅԱՆ, նշ. աշխ., էջ 255:

դարձը պարտավոր է տասնհինգ օր շարունակ պահեցողությանը ապրել²⁰՝ մասնակցելով առավոտյան ու երեկոյան ընդհանրական աղոթքներին, սովորելով եւ մեր եկեղեցական կարգերն ու հետեւելով սովորույթներին: Պահեցողության օրերը լրանալուց հետո նորադարձին քահանան կանգնեցնում է Մկրտության Սուրբ ավազանի առջեւ եւ ասել է տալիս հետեւյալ աղոթքը.

«Նզովեալ (այս անուն) հերձուած, յորում մերն էր եւ հաւանակիցք նորին եւ խորհողք զնորայսն, քանզի հրաժարիմք ի նմանէ եւ յամենայն հերձուածական աղանդոյն եւ հաւատամք ի մի Տէր, ի միասնական Սուրբ Երրորդութիւն ըստ աւանդութեան սուրբ հարցն ուղիղ դաւանել զԲանն ճշմարտութեան»²¹:

Այնուհետեւ քահանան մեկ առ մեկ ասել է տալիս ուղղափառ վարդապետությունը, որից հետո երեք անգամ քահանան հարցնում է. «Հավատո՞ւմ ես միասնական Սուրբ Երրորդությանը», իսկ նա պատասխանում է՝ հավատում եմ: Այստեղ Դոշն իր նրբանկատությանմբ հավելում է՝ եթե նորադարձը լեզուն հասկանալու խնդիր ունի, ապա հարկավոր է թարգմանիչ կարգել: Սա կատարելուց հետո քահանան ծնկի է իջեցնում նորադարձին եւ ձեռքը դնելով գլխին՝ այս աղոթքն է կատարում.

«Աստուած, Փրկիչ մեր, որ կամիս զամենայն մարդկան զկեալ եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան գալ, ընկալ զծառայս Քո (զայս անուն) զհազիւ կարացեալս մաքրել ի մոլորութենէ եւ ցանկացեալ գալ ի գիտութիւն Քոյոյ ճշմարտութեանդ, քանզի Դու ասացեր՝ նաեւ այլ եւս ոչխարք եմ Իմ, որք ոչ եմ յայսմ գաթէ, եւ զայն եւս պարտ է Ինձ ածել այսր, եւ եղիցին մի հաւտ եւ մի հովիւ: Հովուեա՛ զսա առ Ի Քէն գիտութեամբ ճշմարտել զլաւն ներգործութեամբ սրբոց Քոց եւ փառաւորեալ առաքելոց Քոց եւ արժանաւորեա՛ զսա կնքոյ Քո աստուածային մեռոնիդ եւ Սրբոյ Հոգւոյ տնկարկութեանդ եւ հաղորդութեան պատուական մարմնոյ եւ արեան Քրիստոսի Քո եւ վերայայտեա՛ զսա կատարեալ ծառայ Քո, զի ընդ հաւտի Քո զուգաթուեցի եւ սա ի փառս եւ ի գովութիւն մեծութեան Քո, զի Քո է զաւրութիւն եւ փառք այժմ եւ յաւիտեանս յափտենից, ամէն»²²:

Սույն աղոթքի ընթերցումը կատարելուց հետո քահանան սկսում է սրբալույս Մյուռոնով օծումը, որի ավարտին ասում է հետեւյալ աղոթքը.

²⁰ «Արժան է պահել աւուրս եժ.», Տէն նույն տեղում: Ինքնին ընկալելի չէ, թե ինչով է պայմանավորված պահեցողության օրերի տասնհինգ լինելը:

²¹ Նույն տեղում, էջ 255–256:

²² Նույն տեղում, էջ 256–257:

«Տէ՛ր Աստուած մեր, որ արժանի արարեր վերայայտեալ կատարել ծառայի Քո (զայս անուն) ի ձեռն որ ի Քեզ ուղղափառ հաւատով եւ կնոյ սուրբ մեռոնի, Դու Տէ՛ր ամենայնի, զառ ի Քէն ճշմարիտ հաւատ ի սմա հաստատեա՛ եւ զարգացո՛ զսա արդարութեամբ եւ ամենայն շնորհաւ զարդարեա՛, քանզի արհնի եւ փառաւորի ամենապատիւ եւ մեծավայելուչ անունդ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Սրբոյ Հոգւոյդ այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից, ամէն»²³:

Այս ամենը կատարելուց հետո արդեն նորադարձին տրվում է Սուրբ Հաղորդութիւն: Հետեւապես, համաձայն Գոշի այս գրութեան, կարելի է հստակորեն արձանագրել, որ վերոնշյալ խմբին հարող հերձվածներին ամենեւին հարկավոր չէ վերստին մկրտել ջրով, այլ սոսկ սրբալույս Մյուռոնով կատարել Սուրբ Դրոշմի խորհուրդը:

Նեստորականների եւ Եւտիքեսականների առնչությամբ Գոշն իր այս գրութեան մեջ շարադրում է հետեւյալը. «Իսկ Նեստորիանոսաց եւ Եւտիքիանոսաց եւ այլ նոյնպիսի հերձուածողաց տալ ի խոստովանութիւն եւ նզովել զհերձուածն, յորում են եւ զամենայն հերձուածս, իսկ աւծման չեն պէտք»²⁴: Սույն հատվածից հստակ երեւում է, որ մկրտելու եւ դրոշմելու հարկ չկա, այլ պետք է միայն պարզապես նզովեն իրենց եւ մյուս հերձվածները, խոստովանեն ուղղափառ վարդապետութիւնը, որից հետո քահանան նրանց վրա պետք է կարգա հետեւյալ աղոթքը.

«Տէ՛ր Աստուած զաւրութեանց, Աստուա՛ծ ապաշխարողաց, որ զամենայն մարդիկ կամիս զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն, որ զպատրեալս, ի մտախաբ վարդապետութենէ դարձուցանես ի փրկութիւն. Դու, Տէ՛ր ամենակալ, ընկալ զծառայս, որ զերծաւ յորոգայթից սատանայի եւ ընթացաւ ի սուրբ Եկեղեցի Քո, վասն որոյ պաղատիմք եւ աղաչեմք զՔեզ, արա՛ զսա լինել ի համար ընդ այնոսիկ, որ արեամբ Քո փրկեցան եւ պահեա՛ զսա ի մահաբեր մեռից թշնամոյն. զի մեռեալ էր եւ եկեաց, կորուսեալ էր եւ գտաւ: Եւ արդ, տո՛ւր սմա անբիծ եւ անարատ խոստովանել զՔեզ եւ ճշմարտութեամբ փառս տալ Հաւր եւ Որդւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն այժմ եւ միշտ եւ յաւիտեանս յաւիտենից»²⁵:

Իսկ ահա այս խմբի մեջ մտնող հերետիկոսներին, որոնք են «զՍիւմոնացիս եւ զմիւս Սիմոնացիս եւ զԿեղեղացիս եւ զԵւնոմիանոսս, որք

²³ Նույն տեղում, էջ 257:

²⁴ Նույն տեղում:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 257–258:

միոյ հակառակ երկու մկրտին, եւ զՄոնտանոսս եւ զԱրտեմոնացիս եւ զՍաբելացիս եւ զՓռիւզացիս, որք զորդեհայրութիւն ուսուցանեն եւ որք ի Պաւլոսէ Սամոստացւոյ են խաբեալք, զՄանիքեցիս եւ զՄանինեցիս, զՄարկիոնացիս, զՎաղենտիանոսս, զՊեպուզացիս, զՓիարտիանոսս, զՈնոտացիս, զԱպաւղինարոսս, զԿերինթիանոսս, զԵրդինացիսս, զՄենանդրացիսս եւ որ այլ այսպիսի հերձուածող իցէ», ²⁶ հարկավոր է որպէս հեթանոս կամ հրեա մկրտել: Իր գրութեան երկար չիտնելու պատճառով՝ Գոշը նշում է. «Եւ թէ զհինչ են աղանդք նոցա եւ որպէս ի դէպ է մկրտել եւ յոր աւուրս, զի մի լիցի երկարություն ճառի՝ չառաք ի մէջ» ²⁷: Ստացվում է հետեւյալը, որ այս խմբի մեջ ընդգրկված հերետիկոսություններից ու հերձվածներից դարձի եկողը ոչ միայն պետք է անպայմանորեն մկրտվի, այլեւ նրա մկրտութեան ծիսակարգը որոշակի առումով տարբերվում է սովորական մկրտությունից, այլ խոսքով՝ «քրիստոնյայի զավակի» մկրտությունից եւ այն չի կարող կատարվել ամեն օր, այլ գոյություն ունեն հատուկ օրեր՝ համաձայն Գոշի գրութեան:

Եթե փորձենք ամփոփել Միսիթար վարդապետ Գոշի «Առ վրացիսն» գրութեան այս հատվածը, ապա միանգամայն հստակ է հեղինակի նպատակն ու միտումը՝ կանոնական հիմնավորմամբ փաստել, որ Հայ եւ Վրաց Եկեղեցիների երկուստեք իրականացրած անօրինական կրկնամկրտությունները ոչ միայն հաճելի չեն Աստծուն, այլեւ դեմ են սուրբ հայրապետների սահմանած կանոններին: Եթե անգամ անհիմն կերպով Հայոց Եկեղեցին մեղադրվում է եւտիքեսական հերձվածութեան մեջ, սա եւս հիմք չի տալիս հայ քրիստոնյային վերստին մկրտել, ինչը հակառակ է նույնիսկ իրենց իսկ ընդունած կանոնական որոշումներին: Սակայն մեզ համար առանձնակի կարեւորություն է հետաքրքրություն է ներկայացնում այն հանգամանքը, որ Հայոց Եկեղեցին եւս կիրարկել է Ընդհանրական եկեղեցում առկա սկզբունքը, ըստ որի՝ կարելի է բավական պարզորոշ եւ հստակ արձանագրել հետեւյալը՝ հերձվածողությունից դարձի եկող անձն եկեղեցական կյանք ընդունվել է երեք կերպով.

Ա. Սբ. Մկրտութեան խորհրդի միջոցով – նրանց համար, որոնց մկրտությունը համարվել է անվավեր կամ առհասարակ նրանց վրա չի կատարվել մկրտութեան խորհուրդը:

²⁶ Նույն տեղում, էջ 258:

²⁷ Նույն տեղում:

Բ. Սբ. Դրոշմի խորհրդի միջոցով – նրանց համար, որոնց մկրտության խորհուրդը ճանաչվել է վավերական, սակայն նրանց վրա կատարված չի եղել Սբ. Դրոշմի խորհուրդը, կամ այն որպես ճշմարիտ խորհուրդ չի համարվել:

Գ. Ապաշխարության խորհրդի միջոցով – նրանց համար, որոնց Մկրտության խորհուրդը եւ մնացյալ մյուս խորհուրդները Եկեղեցին ճանաչել է վավերական:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հերետիկոսություն, հերձված, Ընդհանրական Եկեղեցի, մկրտություն, Սուրբ Դրոշմ, Սուրբ Հաղորդություն, Սբ. Կիպրիանոս, Սբ. Բարսեղ Մեծ, նովատիանոսներ, պողոսյաններ, Կ. Պոլսի տիեզերաժողով, Տրուլլյան ժողով, մկրտության վավերականություն, վերամկրտություն, ձեռնադրություն, ապաշխարություն, աղանդ, ուղղափառ հավատ, վարդապետություն, մյուռոն, կրկնամկրտություն, Միխթար Գոշ, Թուղթ առ վրացիսն, Չաքարյաններ, Վրաց Եկեղեցի, Հայ Եկեղեցի, դավանական տարբերություն, եկեղեցական կանոններ, աղոթակարգ, քաղկեդոնադավանություն, նզովք, խոստովանություն, Սուրբ Երրորդություն, եկեղեցական ծիսակարգ, օծում, Եկեղեցի վերադարձ, Աստվածաշունչ, հերձվածողից դարձ, հայրապետներ, եկեղեցական ժողովներ, սինոդներ, ձեռքը դնելու կարգ, սուրբ ավագան, Սուրբ Հոգի, ծիսական համաձայնություն, եկեղեցական կարգ, աստվածաբանական բանավեճ, կրոնական միասնություն, միավորողական փորձեր:

РЕЗЮМЕ

Данная статья исследует историческое развитие и богословские основы порядка принятия обращённых из еретических общин в лоно Вселенской (Кафолической) Церкви, с особым акцентом на отражение этой практики в каноническом сочинении Мхитара Гоша — «Послание к грузинам».

Автор подробно рассматривает различные способы приема в Церковь: через Крещение, Миропомазание или покаяние — в зависимости от того, был ли человек ранее крещён в еретической общине, и насколько та была удалена от

православия. В работе анализируются труды св. Киприана Карфагенского, св. Василия Великого, решения Никейского и Константинопольского соборов, а также Трулльского собора.

Особое внимание уделено армянской церковной традиции, в частности позиции Мхитара Гоша в его «Послании к грузинам», написанном на фоне напряжённых отношений между Армянской и Грузинской церквями в XII–XIII вв. Гош резко осуждает практику взаимного перекрещивания, считая её противной канонам, и предлагает тройную схему приёма: крещением, миропомазанием или через покаяние. Он опирается как на армянскую, так и на византийскую каноническую традицию (включая источники, отсутствующие в армянских сборниках), чтобы доказать недопустимость перекрещивания армян со стороны грузин.

Статья подчёркивает, что труд Гоша отражает не только полемическую защиту армянской церковной идентичности, но и свидетельствует о восприятии общецерковных принципов приёма еретиков, что подчёркивает согласие Армянской Церкви с широкой христианской традицией.

SUMMARY

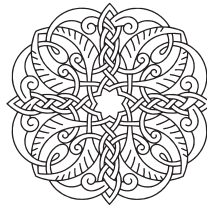
This article examines the historical development and theological foundations of the procedure for accepting converts from heretical communities into the bosom of the Universal (Catholic) Church, with a particular focus on how this practice is reflected in Mkhitar Gosh's canonical work, "Letter to the Georgians."

The article traces the early Church's approaches to the reintegration of heretics - distinguishing between those originally baptized in the Church who later deviated, and those who were baptized outside the Church. It outlines different practices (rebaptism, chrismation, or penitential reception) as they evolved in East and West, drawing on key sources such as St. Cyprian of Carthage, St. Basil the Great, and the decisions of the Councils of Nicaea and Constantinople, as well as the Council of Trullo.

Particular attention is paid to the historical response of the Armenian Church tradition, in particular expressed by Mkhitar Gosh in his "Letter to the Georgians," written against the backdrop of tense relations between the Armenian and Georgian Churches in the 12th-13th centuries. Gosh sharply condemns the practice of mutual rebaptism as canonically unlawful, and proposes a threefold model of reception: through Baptism, Chrismation, or Penance,

depending on the nature and origin of the convert's previous affiliation. Gosh uses patristic and canonical sources (including sources not found in Armenian collections) to refute the Chalcedonian practice of rebaptizing Armenians and to affirm the legitimacy of Armenian sacraments.

The study concludes that Gosh's letter reflects not only a theological refutation of external accusations, but also an internalization of the universal Church principles regarding the return of heretics, thereby strengthening the Armenian Church's alignment with the broader Christian tradition.

Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԱՀԱՆԱ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի մատենադարանի եւ հրատարակչության տնօրեն

Տ. Տ. ԳԵԻՈՐԳ Ե. ՍՈՒՐԵՆՅԱՆՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԿԱՆՈՆԱԿԱՆ ԿՈՆՂԱԿԸ ԱՉԳԱՅՏԱԿԱՆ ԱՍՏԻՃԱՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ¹

Հայ Եկեղեցու՝ առաքելահաստատ հոգեւոր կառույցի դավանաբանական եւ ծիսա-արարողական համակարգերը 1700-ամյա պատմության ընթացքում զարգացել են, մշակվել, որոշակիորեն փոփոխվել: Քրիստոնեության ընդունումից հետո հայ ժողովուրդն անկոտրում պայքարել է հանուն իր հավատքի եւ հայրենիքի՝ հաղթահարելով բազում դժվարություններ: Հայ Եկեղեցին ինչպես անցյալում, այնպես եւ այժմ նշանակալի դեր ունի հայ ժողովրդի կյանքում: Պետականության բացակայության պայմաններում Հայ Եկեղեցին ստանձնել է նաեւ հայ ժողովրդին առաջնորդելու եւ ղեկավարելու պետական գործառույթները:

Քրիստոնեության՝ պետական կրոն հռչակումից հետո Ս. Գրիգոր Լուսավորչի (302–325 թթ.) ջանքերով կարճ ժամանակամիջոցում ստեղծվում է եկեղեցական նվիրապետական (վարչական) կառույցը², եւ թագավորը Հայոց Եկեղեցուն պատվիրակում է հասարակական-պետական մի շարք բնագավառների կառավարումը: Դրանք են՝ կրթություն, դատական իշխանություն, կանոնադիր (օրենսդիր) իշխանություն, ընկերային (սոցիալական) ապահովություն, արտաքին քաղաքականություն:

Հայոց Եկեղեցին, ի շարս վերը թվարկված գործառույթների, ունեցել է նաեւ կանոնադիր (օրինաստեղծ) գործառույթ, որը հիմնականում իրականացրել է եկեղեցական ժողովների միջոցով: Ժողովների ընդունած իրավական դրույթները՝ կանոնները, վերաբերել են ինչպես եկեղեցական, այնպես եւ հասարակական կյանքի ամենատարբեր ոլորտներին: Ի դեպ, հայ իրականության մեջ եկեղեցական ժողովներին մասնակցել են նաեւ աշխարհիկ իշխանության ներկայացուցիչները՝ հաճախ

^{1*} Ստացվել է՝ 22.05.2025, գրախոսվել է՝ 22.06.2025: Էլ. հասցե՝ terararatqahana@gmail.com:

² Տե՛ս Ա. Գ. Ա. Ք. Ա. Ն. Գ. Ե. Ղ. Ս., Հայոց պատմություն, Երեւան, 1983, էջ 477. հմմտ. ՈՒԽՏԱՆԷՍ ԵՍԵՊԻԱՆ, Պատմություն, Վաղարշապատ, 1871, էջ 100:

հանդես գալով որպես ընդունված իրավական դրույթների գործադրման երաշխավորներ: Այս առումով չափազանց պերճախոս է Շահապիվանի 444 թ. եկեղեցական ժողովի արձանագրությունը, որի համաձայն՝ ժողովին մասնակցել են երկրի բոլոր իշխանները, որոնք, դիմելով մյուս ժողովականներին, ասել են. «Սուրբ Գրիգորի, Ներսեսի, Սահակի եւ Մաշտոցի սահմանած կարգը դուք վերստին հաստատեք ու նաեւ այլ լավ (կարգեր)՝ ձեր կամքով, եւ մենք մեր կամքով ու հավանություն մը հանձն ենք առնում»³: Եկեղեցական ժողովների ընդունած կանոնները պարտադիր են եղել ինչպես հոգեւորականների, այնպես եւ աշխարհականների, այդ թվում՝ իշխանավորների համար: Այդ է վկայում Փավստոս Բուզանդը 354 թ. Աշտիշատի ժողովի վերաբերյալ. «Եւ բոլոր աշխարհին պատվիրում էր նա (Ս. Ներսես Ա. Մեծը,– Ա. ԲՆԱ. Պ.)՝ նույն ինքն թագավորին, մեծամեծներին եւ առհասարակ նրանց, որոնք ուրիշի վրա իշխանություն ունեին, որ գութ ունենան իրենց ծառաների, ստորադրյալների եւ աշակերտների վրա....»⁴:

Հայ Եկեղեցին՝ իբրեւ կենդանի կառույց, անցել է զարգացման իր ուրույն ճանապարհ: Այն որոշակիորեն տարբերվում է մյուս Եկեղեցիներից, քանզի իր վարչական կառուցվածքում մշտապես ներառել եւ այժմ էլ ընդգրկում է թե՛ հոգեւորականների, թե՛ աշխարհականների:

Հայ Եկեղեցու հարաբերություններն այլ Եկեղեցիների հետ, ներքին կյանքը, եկեղեցի–հավատացյալ շփումն ինչպես անցյալում, այնպես եւ այսօր կարգավորվում են ոչ միայն ըստ Հայ Եկեղեցում գումարված ժողովների կանոնների եւ որոշումների, այլ նաեւ կաթողիկոսական կանոնական կոնդակների եւ շրջաբերականների՝ ժամանակի ընթացքում նվիրագործված ավանդույթների հիմամբ:

Նշենք, որ, բարեբախտաբար, պահպանվել ու մեզ են հասել ԺԹ.–ԻԱ. դարերի ընթացքում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսների ստորագրած կանոնական որոշումներն ու կարգադրությունները, ինչպես նաեւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնին եւ առհասարակ Հայ Եկեղեցուն վերաբերող կառավարչական եւ օրենսդրական բազմաթիվ փաստաթղթեր (կոնդակ, շրջաբերական, տնօրինություն, կարգադրություն, որոշում եւ այլն),

³ Հմմտ. «Կանոնագիրք Հայոց», հտ. Ա., Երեւան, 1964, էջ 438:

⁴ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԳ, Հայոց պատմություն, թարգմ. եւ ծան.՝ Ստ. Մալխասյանցի, Երեւան, 1987, էջ 121:

որոնք այսօր եւս Հայոց հայրապետների հաջորդաբար կատարած բարեփոխումների արդյունքն են եւ ունեն իրավականոնական ուժ:

Այս շարակարգում առանձին ուսումնասիրության եւ հստակեցման են կարոտ ազգակցական կապի հիմնախնդրին ու դրան ուղղակի կամ անուղղակի առնչվող՝ ամուսնացողների տարիքի (չափահասության), ազգակցական-արյունակցական կապի հաշվարկման մեկ միասնական սկզբունքի որդեգրման, ամուսնալուծության թույլատրելիությանը վերաբերող միջնադարյան կանոնների վերանայման ու արդիականացման եւ հարակից այլ հարցերը:

Հաշվի առնելով վերջին տարիներին հավատացյալներին ամենաշատը հուզող հարցերից մեկը, այն է՝ զույգի միջեւ ազգակցական կապի ո՞ր աստիճանում է թույլատրելի պսակը, անհրաժեշտ ենք համարում Հայոց երջանկահիշատակ հայրապետ Գեորգ Ե. Սուրենյանցի (1911–1930 թթ.)՝ առկա խնդրին վերաբերող կոնգակի բնագիրն առաջին անգամ ամբողջապես հրապարակելը: Այս փաստաթղթի հրապարակումը թե՛ ժամանակին եւ թե՛ այսօր խիստ կարեւոր է պատմական իրականության բնութագրման ու Եկեղեցու իրավունքների ճշգրտման եւ պահպանման առումով: Փաստաթղթի բովանդակությունը Հայ Եկեղեցու պատմության մի մասն է, նրա՝ տարբեր ժամանակաշրջանների գործունեությունն արտացոլող վկայությունը:

Ամուսնության, խնամիության, ազգակցական (արյունակցական) կապի եւ աստիճանի մանրամասն քննությամբ արժեքավոր է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարք Հակոբ Նալչանի աշխատությունը, որում հեղինակը, տարբեր հարցադրումների միջոցով անդրադառնալով Պսակի խորհրդին, առանձին գլուխներով վերլուծում է նաեւ վերը նշված խնդիրները⁵: Ազգակցական կապի հիմնահարցը գրեթե միշտ եղել է մասնագետների ուշադրության կենտրոնում: ԺԹ. դարավերջին եւ Ի. դարասկզբին մի շարք ուսումնասիրողներ համակողմանիորեն անդրադարձել են այս խնդրին: Օրինակ՝ Վահան վրդ. Բաստամյանցն իր կանոնագիտական աշխատություններում, հատկապես՝ «Ամուսնութիւնն ըստ Հայոց իրաւաբանութեան» երկում քննարկել, մեկնաբանել է սույն հիմնահարցը, նա

⁵ Տե՛ս ՅԱԿՈԲ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ՆԱԼԵԱՆ, Կրթութիւն աստուածաբանական զխորհրդոցն Եկեղեցւոյ, ներածութիւնը, քննական բնագիրն ու ծանօթ.՝ Յ. Քէօսէեանի, Ս. Էջմիածին, 2024, էջ 880–891:

օգտագործել է ամուսնությանը վերաբերող՝ մինչ այդ հրատարակված հայագիտական գրեթե բոլոր աղբյուրները: Նշյալ ուսումնասիրության մեջ հեղինակն առանձին բաժին է հատկացրել մերձավոր ազգականների չհասության խնդրի պարզաբանմանը՝ ցույց տալով միեւնույն ընտանիքի անդամների ամուսնության, ըստ կենսաբանների, վտանգավորությունն ու վնասակարությունը⁶: Հենց Վահան վրդ. Բաստամյանցն է հայագիտության մեջ առաջին անգամ առանձնացնում եւ սահմանում ճյուղագրություն, ազգակցություն (cognatio-agnatio), արյունակցություն (consanguinitas), խնամություն (affinitas) եզրույթները, տարբերակում մարմնական ազգակցությունը հոգեւորից (կնքահայրություն), բարոյականից (եղբայրակցություն), իրավաբանականից (որդեգրություն): Հեղինակն առանձնացնում է ամուսնական չհասության հինգ ձեւ՝ 1. արյունակցական, 2. խնամական, 3. կնքահայրական, 4. որդեգրական եւ 5. եղբայրակցական: Սահմանելով արյունակցություն (consanguinitas) եզրույթը՝ Վահան վրդ. Բաստամյանցն ստեղծում է նշանային համակարգ, որն այնուհետեւ կիրառում է ճյուղագրության մեջ ազգակցական աստիճանը (gradus cognationis) գտնելու համար⁷:

Քննարկվող նյութի վերաբերյալ մեզ են հասել բազմաթիվ կանոններ⁸, որոնք պատմական տարբեր շրջափուլերում հասարակության մեջ կարգավորել են ամուսնացող զույգի ազգակցական կապի խնդիրը: Այդ կանոնները եղել են պարտադիր, իսկ խախտողների համար սահմանվել են խստագույն պատիժներ: Նշենք, որ եղել են նաեւ դեպքեր, երբ եկեղեցական բարձրագույն իշխանությունը, ելնելով ստեղծված իրավիճակից, թույլատրել է ազգակցական կապի՝ այդ օրերում սահմանված եւ գործող աստիճանից շեղվել: Օրինակ՝ Ա. Տեր-Միքելյանն իր «Պսակի Ս. Խորհուրդը» աշխատության մեջ ուսումնասիրում է քննարկվող խնդիրը՝ հարակից հարցերով հանդերձ⁹: Հեղինակը, նշյալ ուսումնասիրության¹⁰ մեջ անդրա-

⁶ Այս մասին մանրամասն տե՛ս ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՑ, Կանոնագիտական երկեր, աշխատ.՝ Ա. Բողոյանի, խմբ.՝ Շահե վրդ. Անանյան, Ս. Էջմիածին, 2015, էջ 336–413:

⁷ Տե՛ս ՎԱՀԱՆ ՎԱՐԳԱՊԵՏ ԲԱՍՏԱՄՅԱՆՑ, Կանոնագիտական երկեր, Ս. Էջմիածին, 2015, էջ 45:

⁸ Տե՛ս «Համաբարբառ Կանոնագիրք Հայոց», կազմ.՝ Արամ Մարտիրոսեան, խմբ.՝ Շահե Ժ. վրդ. Անանեան, Ս. Էջմիածին, 2020, էջ 698–712:

⁹ Տե՛ս Ա. ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ, Պսակի Ս. Խորհուրդը, Վաղարշապատ, 1894, էջ 94–146:

¹⁰ Նույն հեղինակն այս խնդրին համառոտ անդրադառնում է նաեւ իր մեկ այլ ուսումնասիրության մեջ. տե՛ս Ա. ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼՅԱՆ, Հայաստանյայց Սուրբ Եկեղեցու քրիստոնեականը,

դառնալով ժԹ, դարում եկեղեցական բարձրագույն իշխանություն՝ որոշակի հանգամանքներին տեղի տալու եւ ազգակցական կապի ընդունված աստիճանից շեղվելու թույլտվությանը, գրում է. «Այս արդէն շատերից մի օրինակ է, թէ ինչպէս էին վարում Հայոց կաթողիկոսը, երբ հանգամանքների այնպիսի վիճակում էին գտնուում ամուսնացողներն, որ անհրաժեշտ էր լինում ներողամտաբար ուղղելու հնարների դիմել: Վերջին կաթողիկոսները նման դէպքերում գործ էին ածում «ոչ յօրինակ այլոց» խօսքերը, սակայն բաղձալի է, որ յիշուին թէ՛ այդպէս ներողամիտ լինելու պատճառներն եւ թէ՛ կանոնազանցութեան թեթեւացուցիչ աշխատանքներն, որոնցով կարողանում են սիրայոյզ ամուսիններն ամոքուել, խոյս տալ վերջնական կորստից, զղջալ եւ պատուիրանապահութեամբ բարեկեցիկ լինել Հայոց Եկեղեցու աստուածային շնորհների տակ»¹¹:

Մեզ հետաքրքրող խնդրին համակողմանիորեն անդրադարձած հաջորդ հեղինակը Ներսէս վրդ. Մելիք-Թանգյանն է: Նա, ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրները եւ ժամանակի եկեղեցականոնագիտական նյութերը, իր «Հայոց եկեղեցական իրաւունքը» հիմնարար աշխատության մեջ առանձին հատված է նվիրում Հայոց մեջ եկեղեցական դատին ու դատավարությանը: Այս հատվածներում, հատկապէս՝ «Պսակի մասին» բաժնում¹², պատմական ակնարկով ներկայացնում է եկեղեցական պսակը, անդրադառնում հասության եւ շահասության խնդրին, նշանադրության եւ պսակադրության կարգին, ազգակցության՝ Հայոց Եկեղեցու համար ընդունելի աստիճաններին եւ ազգակիցների միջեւ ամուսնության թույլտվության կարգին, խնամիական աստիճաններին, ամուսնալուծության կարգին՝ հատուկ անդրադառնալով Հակոբ Ղրիմեցու՝ պսակի կանոններին¹³: Ավելի ուշ՝ Հայ Եկեղեցու խորհուրդներին նվիրված իր գրքույկում Ս. Պսակի խորհուրդը ներկայացնելիս, ի շարս այլ հարցերի՝ ամփոփ անդրադառնում է նաեւ ազգակցական աստիճաններին ու դրանց հաշվարկի խնդրին¹⁴:

Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 463–464:

¹¹ Ա. ՏԵՐ-ՄԻՔԵԼԵԱՆ, Պսակի Ս. խորհուրդը, Վաղարշապատ, 1894, էջ 145–146:

¹² Մանրամասն տես ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, առաջաբանը եւ ծանօթ.՝ Ա. Բօգդեանի, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 801–833:

¹³ Տես ՆԵՐՍԷՍ ՎՐԴ. ՄԵԼԻՔ-ԹԱՆԳԵԱՆ, Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ս. Էջմիածին, 2011, էջ 13:

¹⁴ Տես ԴԵՐԵՆԻԿ ԵՊՍ. [ՓՈԼԱՏԵԱՆ], Հայաստանեայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցւոյ խորհուրդները, Պէյրուք, 1957, էջ 90–93:

Ազգակցական աստիճանների հարցը քննարկելիս անհրաժեշտ է առանձնակի ուշադրություն դարձնել հոգեւոր ազգակցության աստիճանակարգմանը: Վերջինս նաեւ անուղղակի կապ ունի ու կարեւոր է մասնավորապես կնքահոր եւ սանիկի, կնքահոր ու սանիկի հարազատների միջեւ ամուսնությանը վերաբերող կանոնների ուսումնասիրման տեսանկյունից: Այս խնդիրը եւս հայտնվել է որոշ ուսումնասիրողների ուշադրության ծիրում: Օրինակ՝ Տ. Զաքարիա վրդ. Բաղումյանը, իր «200 հարց Ա. Մկրտության մասին»՝ հարց ու պատասխանի ձևով շարադրված գրքում անդրադառնալով կնքահոր եւ սանիկի ամուսնության թույլատրելի լինել-չլինելու վերաբերյալ կանոնական որոշումներին, այդ թվում՝ 2014 թ. Ա. Էջմիածնի եպիսկոպոսաց ժողովի՝ կնքահոր եւ սանիկի միջեւ ամուսնության արգելքի, կնքահոր ու սանիկի հարազատների միջեւ ամուսնության՝ ազգակցության 3-րդ աստիճանի թույլտվությանը, եզրակացնում է. «...քանի դեռ հայրապետական նոր կոնդակ չկա այս մասին, կանոնական առումով դեռեւս ուժի մեջ է Խրիմյան Հայրիկի սահմանած հոգեւոր ազգակցության 6 պորտը»¹⁵: Սույն խնդիրը քննարկել է նաեւ Ա. Զանթիկյանը «Ամուսնության որոշ արգելքների շուրջ» հոդվածաշարում, որտեղ հեղինակը, ուսումնասիրելով համապատասխան գրականությունը, ամփոփում է. «Այսպիսով, բացի Հակոբ վրդ. Ղրիմեցու աշխատասիրությունից եւ Ներսես վրդ. Մելիք-Թանգյանի որոշակի անդրադարձից, այլ աղբյուրներում առկա՝ նույն կնքահոր սանիկների ամուսնության խնդրին վերաբերող տեղեկությունները բավականին սուղ են: Զգտանք նաեւ մեր հարցին առնչվող ժողովական որեւէ կարգադրություն կամ կանոնական որոշում, ուստի, կարծում ենք, այս խնդիրը դեռեւս քննարկման ու լուսաբանման կարիք ունի»¹⁶:

Նկատենք, որ թե՛ հայր Զաքարիայի, թե՛ Ա. Զանթիկյանի եզրակացությունները հոգեւոր ազգակցության վերաբերյալ չեն արտահայտում պատմական իրողությունն ամբողջապես: Այսպես՝ 2014 թ. Ա. Էջմիածնի եպիսկոպոսաց ժողովը կնքահոր եւ սանիկի, ինչպես նաեւ կնքահոր ու սանիկի հարազատների միջեւ հոգեւոր ազգակցության եւ ամուսնության

¹⁵ Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ ՎՐԴ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ, 200 հարց Ա. Մկրտության մասին, Երեւան, 2016, էջ 129:

¹⁶ Ա. ԶԱՆԹԻԿՅԱՆ, Ամուսնության որոշ արգելքների շուրջ, «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթաթերթ, 2020, հոկտեմբեր Ա., թիվ 19 (567), էջ 4, 5, հոկտեմբեր Բ., թիվ 20 (568), էջ 3–4:

թույլատրելիության վերաբերյալ սահմանել է. «Կնքահոր եւ սանիկի միջեւ ամուսնությունն արգելվում է: Ամուսնությունը կնքահոր եւ սանիկի հարազատների միջեւ թույլատրելի է ազգակցական 3-րդ աստիճանից»¹⁷:

Ինչպես վերը նշեցինք, եթե, ըստ հայր Զաքարիայի, 2014 թ. եպիսկոպոսաց ժողովի մեջբերյալ որոշումը չունի կանոնադրական ուժ եւ անպայմանորեն պետք է հաստատվի կաթողիկոսական կանոնական նոր կոնդակով¹⁸, ապա թե՛ ամուսնության, թե՛ հոգեւոր ազգակցության աստիճանների, թե՛ կնքահոր ու սանիկի միջեւ ամուսնության վերաբերյալ շարունակում է ուժի մեջ մնալ ոչ թե Մկրտիչ Ա. Խրիմյանի (1892–1907 թթ.) 1899 թ. կոնդակը, այլ Գեւորգ Ե. Սուրենյանց կաթողիկոսի 1922 թ. կանոնական կոնդակը, որտեղ հստակ գրված է. «...այսու հայրապետական կանոնական կոնդակաւ հաստատեմք եւ տամք իրաւունս կատարելոյ յետ այսորիկ զպսակս ի հինգերորդ աստիճանի արեւակցութեան եւ ի չորրորդ աստիճանի իմամութեան: Իսկ վասն պսակաց հոգեւոր ազգականաց՝ կնքաւորաց եւ սանուց, վերացուցանեմք զամենայն արգելս՝ տալով իրաւունս կատարելոյ զպսակս այդպիսեաց»: Նշալ կոնդակի բովանդակությունը նույնությամբ վերահաստատել է 1932 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովը. «...Այդ զեկուցման հիման վրայ ժողովը հաստատում է նախ հանգուցեալ կաթողիկոսի 5 կոնդակները... բ) Ազգակցական հինգերորդ եւ խնամէական չորրորդ աստիճանի եւ հոգեւոր ազգակցութեան, կնքահոր եւ սանուհու ամուսնութեան արգելքի վերացում (թ. 645, նույնքեր 11, 1922).... Երկրորդ կոնդակ՝ կնքահոր եւ սանուհուն վերաբերող մասը ժողովն ընդունում է միայն ժամանակաւոր՝ մինչեւ յետագայ ազգային-եկեղեցական ժողովի նոր սահմանադրութեան հաստատութիւնը»¹⁹: Նշենք, որ այս շրջաբերականն ուղարկվել է նվիրապետական բոլոր աթոռներին եւ առաջնորդություններին: Օրինակ՝ Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկո-

¹⁷ Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔԶՆ. ՊՈՂՈՍԱՆ, Ծիսամատյանի արժեքավոր հրատարակություն. «ՄԱՇՏՈՅ» (Յորում աւանդին սրբազան արարողութիւնք ազգիս ըստ սահմանադրութեան Սուրբ Եկեղեցւոյ Հայոց, Ս. Էջմիածին, 2024, 568 էջ), «Էջմիածին», 2025, Ա., էջ 138:

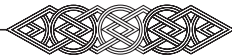
¹⁸ Տե՛ս Տ. ԶԱՔԱՐԻԱ ՎՐԳ. ԲԱՂՈՒՄՅԱՆ, 200 հարց Ս. Մկրտության մասին, Երեւան, 2016, էջ 129:

¹⁹ ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 163, թ. 5, 6–7: Հրապարակված տարբերակը տե՛ս «Շրջաբերական բոլոր թեմակալ առաջնորդներին եւ թեմական կենտրոնական հաստատութիւններին». «Վաւերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմութեան. Խորեն Ա. Մուրադբեկյան Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց (հոգեւոր գործունեությունը 1901–1938 թթ.)», գիրք Բ., կազմեց Ս. Բեհբուդյանը, Երեւան, 1996, էջ 354:

սուժյուն ուղարկված՝ Գեւորգ արք. Զորեքչյանի ստորագրությամբ այս շրջաբերականը հրապարակվել է «Հասկ» պարբերականում, որտեղ նույնությամբ ներկայացված է 1932 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովի՝ մեզ հետաքրքրող հարցը²⁰:

Քանի որ առ այսօր կաթողիկոսական որեւէ այլ կոնդակով կամ կանոնաիրավական որոշմամբ չեղյալ չի հայտարարվել Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի նշյալ կոնդակը, եւ ազգային-եկեղեցական ժողովի նոր սահմանադրություն չի հաստատվել, ուստի թե՛ Գեւորգ Ե. կաթողիկոսի կոնդակը եւ թե՛ այդ կոնդակի բովանդակությունը վերահաստատող 1932 թ. ազգային-եկեղեցական ժողովի որոշումը շարունակում են ունենալ կանոնաիրավական ուժ:

Այսու, ներկայացնում ենք Գեւորգ Ե. Սուրենյանցի կանոնական կոնդակը արյունակցության հինգերորդ աստիճանի դեպքում պսակ կատարելը թույլատրելու, խնամիության չորրորդ աստիճան հաստատելու, կնքահոր եւ սանիկի ամուսնությունը թույլատրելու, ինչպես նաեւ հոգեւոր ազգակցության ամեն տեսակի արգելքները վերացնելու վերաբերյալ:

²⁰ Տե՛ս «Էջմիածին եւ Անթիլիաս», «Հասկ», 1933, թիւ 2, էջ 10:

ԳԵՒՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ ԱՆՀԱՍԱՆԵԼԻ
ԿԱՄՕՔՆ ԱՍՏՈՒԾՈՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏ ԵՒ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՀԱՄԱԶԳԱԿԱՆ
ՆԱԽԱՄԵԾԱՐ ԱԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ ՄԱՅՐ
ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Շնորհազարդ Տ. Սահակ Սրբազան Կաթողիկոսի Տանն Կիլիկիոյ, Ամենապատիւ պատրիարքի Առաքելական Աթոռոյն Սրբոց Յակովբեանց Երուսաղէմի՝ Տ. Եղիշէ արքեպիսկոպոսի Դուռեան, Ամենապատիւ պատրիարքի Հայոց Կ. Պօլսոյ Տ. Զաւէն արքեպիսկոպոսի [Տէր-Եղիայեան], Գերաշնորհ արքեպիսկոպոսաց, Գերապատիւ եպիսկոպոսաց, առաջնորդաց եւ տեսչաց Առաքելական Սուրբ եւ Ուղղափառ Եկեղեցոյս Հայաստանեայց եւ համայն հոգեւոր ուխտի՝ հովուաց եւ սրբազնագործ պաշտօնէից հայ հաւատացեալ հօտին Քրիստոսի ընդ ամենայն աշխարհս եւ ի պետութիւնս, ողջոյն քրիստոսաւանդ եւ սրտաբոլիս օրհնութիւն ի Հայրապետէս Հանուրց Հայոց եւ ի բազմավիշտ աթոռակալէս առաջին լուսաւորչացն մերոց՝ սրբազան առաքելոց Թադէոսի եւ Բարդուղիմէոսի եւ բազմերախտ հօրն մերոյն Սրբոյն Գրիգորի առաքելապատիւ հայրապետին եւ երկրորդ Լուսաւորչին Հայաստան աշխարհիս:

Շնորհք, սէր եւ խաղաղութիւն, աստուածային այցելութիւն եւ երկնային ողորմութիւն հանգիցէ ի վերայ ձեր ամենեցուն, ի վերայ ազգիս Հայոց եւ Հայաստան աշխարհիս:

Ի բազում ամաց հետէ խնդիրք ամուսնական չհասութեան յամենայն տեղիս ի մերազնեայս, յատկապէս ի գաղութս մեր, օրըստօրէ բարդեցեալ դժուարանային եւ յանախակի լինէին առիթ ուժանալոյ զաւակաց մերոց Սուրբ Եկեղեցոյս:

Ամենեցուն է յայտնի, զի էր երբեմն, յորժամ կենցաղ եւ սովորոյթ նահապետական իշխէր ի շինականս եւ ի գաղթականս մեր, եւ բազումք էին յընտանեաց նոցա, բաղկացեալք ի քանից եւ յառաւել անդամոց, որք արեւակիցք էին ի հինգերորդ եւ ի վեցերորդ աստիճանս, յորոց եւ ոչ մի ոք զմտաւ իսկ ածէր, եթէ հնար ինչ իցէ ամուսնանալ ընդ իրեարս, զի երիտասարդք եւ օրիորդք, սնեալք ընդ յարկաւ միով, հայէին ի միմիանս իբրեւ զեղբարս եւ զգորս: Սակայն յազդմանէ տնտեսական խնդրոց եւ ի ներգործութենէ ոգւոյ ժամանակիս հետզհետէ փոփոխեալ լինէին ընտանեկան պայմանք եւ կենցաղ, եւ թուականային սովորոյթք նահապետականք: Իսկ ի վերջին ամս ցաւ

ի սիրտ տեսանեմք, զի ամենայն ինչ փայլալուստ աւերեցաւ, եւ ցաւատանջ ժողովուրդն մեր վտարանդի եղեւ յամենայն կողմանս: Ընտանեկան կացութիւն եւ ամուսնական պայմանք տարագիր զաւակացս տագնապեցուցանեն եւ արկանեն զՄեզ ի մտատանջութիւն, եւ Մենք՝ Հայրապետ Հանուրց Հայոց, զհանգամանս եւ զվիճակս ժամանակիս կշռադատեալ եւ տեսեալ, զի անհնարին է գումարել զազգային-եկեղեցական ժողով՝ վասն կարգաւորելոյ նաեւ զյիշեալ խնդիրսն, որոշեցաք տալ զվնիռ ամուսնական ժամանակակից խնդրոց. սակայն նախքան գտնօրէնութիւն Մեր, հարկ անհրաժեշտ վարկաբան զհնարաւորն ի կատար ածել՝ ժողովելով առ Մեզ զարձանագրեալ կարծիս, զարդիւնս խորհրդակցութեանց եւ զեզրակացութիւնս Ամենապատիւ պատրիարքաց մերոց, Կենտրոնական կրօնական ժողովոյ Հայոց Կ. Պօլսոյ, առաջնորդաց, սինօդականաց եւ եպիսկոպոսական դասու Մայր Աթոռոյս: Յամենեցունց ընկալաք եւ զեզրակացութիւնսն նոցա, որպէս ունիք տեսանել, յիշատակեցաք ի կանոնական կոնդակի Մերում ի 11 նոյեմբերի սոյն ամի ընդ համարաւ 644: Ի խորհրդակցութեանց եւ յեզրակացութեանց իրազեկ եղաք գոհութեամբ, զի ամենեւեմք համամիտ եւ համախորհուրդ լեալ՝ անհրաժեշտ համարին գնուագեցումն միով աստիճանաւ արեւակցական եւ խնամական ամուսնութեանց, այն է՝ զհինգերորդ աստիճան արեւակցութեան եւ զշորրորդ աստիճան խնամութեան համարել օրինական, իսկ զպսակս հոգեւոր ազգականութեան յամենայն աստիճանս նոյնպէս համարել օրինական: Եւ ըստ այսմ՝ միաձայն խնդրեն ի Մենք զհայրապետական Մեր զվնոահատութիւն եւ զհաստատութիւն ի դիրութիւն ժողովրդեան Մերոյ:

Արդ, ի նկատի առեալ Մեր զկանոնս սահմանեալս յազգային-եկեղեցական ժողովս Աշտիշատի, Շահապիվանի եւ Պարտաւայ, որովք արգելեալ լինին պսակք յերրորդ աստիճանի խնամութեան եւ ի շորրորդ աստիճանի արեւակցութեան, իսկ վասն ամուսնութեան հոգեւոր ազգականաց-կնքաւորաց չիք արգել ինչ ի յիշեալ կանոնս, եւ ի նկատի առեալ զլրջմիտ եւ զխոհական տեսութիւնս եւ զեզրակացութիւնս Ամենապատիւ պատրիարքաց Հայոց Երուսաղէմի եւ Կ. Պօլսոյ, Կենտրոնական կրօնական ժողովոյ, [երկուց համագումարաց հոգեւորականաց]²¹, առաջնորդաց, սինօդականաց եւ եպիսկոպոսական դասու Մայր Աթոռոյս, ըստ համբերատար եւ ժողովրդական ոգւոյ Հայաստանեայց Ս. Եկեղեցւոյս, նաեւ զայն կարեւոր հանգամանս, զի յապաւումն ամուսնա-

²¹ Փակագծում նշված հատվածը բուն կոնդակում բացակայում է, սակայն առկա է կոնդակների մատյանում. տե՛ս ՀԱՅ ֆ. 57, ց. 2, գ. 521, թ. 260ա:

կան աստիճանաց շէ մասն հաւատոյ եւ դաւանութեան, այլ կանոնական սահմանումն, ուստի Մեք՝ Ծայրագոյն Պատրիարք Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Պետ Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցոյս, ի լրումն կանոնական կոնդակի Մերոյ, ի վեր անդր յիշատակելոյ, այսու հայրապետական կանոնական կոնդակաւ հաստատեմք եւ տամք իրաւունս կատարելոյ յետ այսորիկ զպսակս ի հինգերորդ աստիճանի արեւակցութեան եւ ի չորրորդ աստիճանի խնամութեան, իսկ վասն պսակաց հոգեւոր ազգականաց-կնքաւորաց եւ սանուց վերացուցանեմք զամենայն արգելս՝ տալով իրաւունս կատարելոյ զպսակս այդպիսեաց:

Ո՞ղջ լերով, զօրացեալ շնորհօք Ս. Հոգւոյն եւ յաւէտ օրհնեալ ի Մէնջ. Ամէն:

Վշտալի Գեորգ Ե.

Ծայրագոյն Պատրիարք եւ Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց

Ի 11 նոյեմբերի 1922 ամի

Ըստ Տօմարիս ՌՅԶԲ.

Ի Հայրապետութեան Մերոյ ԺԱ. ամի

յԱրարատեան Մ. Աթոռ Ս. Էջմիածնի

Ի Վաղարշապատ

Թ. 645

ՀԱԱ, ֆ. 48, ց. 1, գ. 731, թ. 9–10, ձեռագիր, բնագիր

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ազգակցական աստիճաններ, արյունակցություն, հոգեւոր ազգակցություն, պսակ, ամուսնություն, Հայ Առաքելական Եկեղեցի, կանոնական իրավունք, կոնդակ, Գեւորգ Ե. Սուրենյանց, հոգեւոր իրավունք, եկեղեցական ժողովներ, Կանոնագիրք, կնքահայր, սանիկ, պսակի արգելք, իրավական կարգավորումներ, 1922 թ. կոնդակ, 1932 թ. ազգային-եկեղեցական ժողով:

[illegible]

- [illegible]

վրն ցնդուելու միայն ժամանակներ, մինչև յետագայ ազգային-նկնջական ժողովի հանձնարարության հաստատությանը և Բարձրագույն Հոգեւոր Ոչխանութեան մասնաշաղկապի ձեռքով հարուստ և հարցերը ուսումնասիրելու և այսպէս արդիւն կաթողիկոսի, երկու պատրիարքների կարծիքները լսելու և յետոյ անհրաժեշտ հրահրակել կանոնական կոնգրակիսի մասնաշաղկապի վերջնական հաստատութիւն յետագայ ազգային-նկնջական ժողովի:

Կոնվերթի 11-ին երկրորդական նիստում որոշուեալ մեծաւն չափոց կաթողիկոսի ընտրութեան հղանակը, թեկնածուների ընտրութիւնը կատարել թերթիկներով, իւրաքանչիւր ձայնի համար միայն մի անուն գրելով, իսկ վերջնական ընտրութիւնը կատարել տուփերով:

Ժողովը անհրաժեշտ է համարում Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի գոյութիւնը նախագահութեամբ մեծաւն չափոց կաթողիկոսի, բաղկացած չորս հոգեւորականներից, որոնց ընտրուել ազգային-նկնջական ժողովը, եւ երկու աշխարհականներից, որոնց հրահրուել այդ կազմը՝ ներկայ ժողովին մասնակցող աշխարհական պատգամաւորներից հաւասար իրաւունքով, հոգեւորականների կողմից դուրս եկող անգամների տեղ մասնաշաղկապի ընտրութեան նոր անդամ հոգեւորականներից զարձակ հաւասար իրաւունքով:

Նոյն նիստում ազգային-նկնջական ժողովը յանձնարարութեւն Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդին իւր նախագահ վեհապաղ կաթողիկոսի միջոցով միջնորդութիւն յարուցանել Խորհրդային Հայաստանի կառավարութեան առջեւ թաւաքութիւն տալու չափոց նկնջական անհրաժեշտ եւ անյետաձգելի կարիքներին, այն է իրագործել հոգեւոր դպրոցի բացումը չափոց նկնջական պաշտօնական պատրաստելու համար, ու ինչպէս պարբերական ամսագրի իրքեւ օրգան է, նշմաններ Բարձրագոյն Հոգեւոր խնամութեան, ստեղծել եկամտի հաստատուն աղբիւրներ է, նշմաններ տաւարի եւ միաբանութեան պահպանութեան, բացուելիք դպրոցի եւ պարբերական օրգանի ծախսերը եւ նկնջական պաշտամունքի գործերի տալիքութեան համար:

Կոնվերթի 12-ին ազգային-նկնջական ժողովի նիստը պիտի գումարուի տախտակով կատարելու մեծաւն չափոց կաթողիկոսի եւ Գերագոյն Հոգեւոր Խորհրդի անգամների ընտրութիւնը և յարապէս նշած ազգաբարձութեան հասակայն ժամը 11-ին համարուածն բոլոր պատգամաւորները վահարան եւ այնտեղից Յ. Տեղակալի գլխավորութեամբ հանդիսաւոր երթով իջնում են ճանապարհակուսան դռները, որպէս զի հանդիպակցութիւն չը չիտի գրեթէ հետեւ:

Պատշաճ սաղմոսներից ու աղօթքներից յետոյ՝ Տ. Տեղակալը բացուած է համարում ժողովը: Թերթիկներով, գաղտնի քուէարկութեան հետեւանքն է, օրախոսութեան ինչը ձայնից (կրօնի ցորանանը այդ քուէարկութիւնից յետոյ միայն հետեւ եւ մտաւ ծախար) Յիսուս եւ մէկ ձայն ձայն ստանում է Յէր Խորէն Արքեպիսկոպոսը, 12 ձայն Յ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսը, 10 ձայն ստանում է Յ. Մարգարէ արքեպիսկոպոսը, 4 ձայն Յ. Բեռքատ արքեպիսկոպոսը, մի մի ձայն Յ. Տ. Թորգոմ, Գարեգին, Վեդրդ արքեպիսկոպոսները: Բացի Խորէն եւ Մատթէոս արքեպիսկոպոսներից բոլորը հրաժարուածն քուէարկութիւնից:

Կէս ժամ ընդմիջումից յետոյ կատարուեալ երկրորդ եւ վերջնական քուէարկութիւնը, ուստիւն ձայնից վախճան ձայն ստանում է Յ. Խորէն Արքեպիսկոպոսը, եւ տասնեւինը ձայն ստանում է Յ. Մատթէոս արքեպիսկոպոսը, իսկ մէկ ձայն սպիտակ թերթիկ Յէր Խորէն Արքեպիսկոպոս յարաբարութեւն ընտրուած կաթողիկոս մեծաւն չափոց: Մարգարէ արքեպիսկոպոսը որպէս աւագագոյն, շնորհաւորութեւն ընտրութիւնը, եւ բոլոր պատգամաւորները մի մի մատնուած համբուրում են ընտրեալի աջը:

ԳԵՈՐԳ ԾԱՌԱՅ ՅԻՍՈՒՍԻ ՔՐԻՍՏՈՍԻ ԵՒ

ԱՆՃԱՍՆԵՆԻ ԿԱՍՓԸ ԱՍՏՈՒԹՈՅ ԵՄԻՍԿՈՊՈՍԱԴՆԵՑ ԵՒ ԿԱԹՈՒԴԻԿՈՍ ԱՍԵՆԱՅՈՑ ՅԱՅՈՑ
ԵՄՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ՃԱՄԱԶԳԱԿԱՆ ՆԱԽԱՍԵՆԱՐ ԱՐԹՈՌՈՅ ԱՐԱՐԱՏԵԱՆ ԱՌԱՔԵԱԿԱՆ
ՄԱՅՐ ԵԿԵՆԵՑԻՈՅ ՍՐԲՈՅ ԿԱԹՈՒԴԻԿԵ **ԷԶՍԻԱՏՆԻ** Զնորհապարհ **Մ. Աս-**
եան Արքայան չարուղիդոսի Ասան կիկիկոյ, Ամեն-
պարեւ Եպարքիարքի Առաքելական Երանայն Արքայ
Հանգիվեանց Երանապետին՝ **Մ. Եղիշէ** Արքեպիսկոպոսի
Սրբաբան, Ամենապարեւ Եպարքիարքի Հայոց Կ. Եզ-
այն **Մ. Զաւէն** Վրդեպիսկոպոսի, Գերաշնորհ Վրդեպիսկո-
պոսայ, Գերապարեւ Եղեպիսկոպոսայ, Առաջնորդայ
և Մուշկայ Առաքելական Առաք. և Եզդարժան Եզդի-
պայ Հայապարեւայ և Եանայն Դավանդ մարտի Հա-
պայ և Արքայանործ պաշտօնէից Հայ Եանապարհայ
Եզդի Բրեպոսի ընդ աւանդն աղբարեւ և ի կէտու-
թեան, ոչ զոյն զիրարսուանայ և Արքայանայի Օրդ-
նութեան ի Հայրապետին Եանապարհ Հայոց և ի Քաչ-
մաշկոյ Արքանական Վանդին Հառաւորայն Վրդ Արք-
պան Առաքելայ Բարեպետ և Բարապետին և Քաշմարտի
Հորն Վրդ Արքայն Գրեմորի Վառէպարար Հայրա-
պետին և Երկրորդ Հառաւորին Հայապարեւ աղբարեւ.
Զնորհի, սէր և խաչապարեւ, Աստուածային աղբար-
եւ և Երկնային ողորմութեան Եանդից ի վրայ ԶԻՎ
աւանդուն, ի վրայ աղբար Հայոց և Հայապարեւ աղբարեւ.
Ի Քաշմարտեան կէտի ինքեթ աւանդական չհառաւոր
աւանդն արեւ ի վրայնէայ, յաղկանց ի Գաղութն Վր-
դարտի Բարապետ, Կառաւորին և յառաւոր Վր-
դին աւարտ աւանդայ Կառաւոր Վրդ ինքեթ Կաշմար-
տի Կաշմարտի և յաղկանց ի Երկնայն, յորմա կէտայ և
սովորայն Կառաւորապետ Եզդի ի վրայնէ և ի

[illegible]

So prophy-meyen H-mey a-ly-pen H-mey bringt

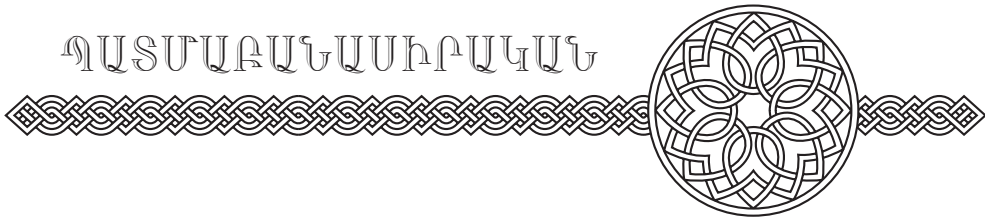
РЕЗЮМЕ

В данной статье анализируется каноническое послание (кондак) Католикоса Всех Армян Георга V Суренянца (1911–1930 гг.) относительно допустимых степеней родства между брачующимися в Армянской Апостольской Церкви. Автор исследует историко-правовой контекст, в котором Армянская Церковь, выполняя законодательные функции в отсутствии государственной власти, устанавливала правила, касающиеся брака и родства. Особое внимание уделяется различиям между кровным, духовным, усыновлённым и свояческим родством, а также анализируются постановления и мнения армянских канонистов XIX–XX вв., таких как В. Бастамянц, Н. Мелик-Тангян и др. Публикуется полный текст канонического кондака 1922 г., которым разрешается брак до пятой степени кровного и четвёртой степени свояческого родства, а также снимаются все ограничения, касающиеся духовного родства между крёстными и крестниками. Подчёркивается, что данное постановление, утверждённое также Всеармянским национально-церковным собранием 1932 г., сохраняет свою юридическую силу до настоящего времени. Работа имеет значимость как для правовой практики Армянской Церкви, так и для истории её канонического права.

SUMMARY

This article examines the encyclical issued by Gevorg V Surennyants, Catholicos of All Armenians (1911–1930) regarding permissible degrees of kinship between spouses within the Armenian Apostolic Church. The author examines the historical and legal context in which the Armenian Church, performing legislative functions in the absence of statehood, established rules concerning marriage and kinship. Particular attention is paid to the differences between consanguinity, spiritual kinship, adoption, and affinity, and the rulings and opinions of the 19th–20th century Armenian canonists such as V. Bastamyants, N. Melik-Tangyan, and others are analyzed. The full text of the encyclical of 1922 is published for the first time, which permits marriage up to the fifth degree of blood kinship and the fourth degree of affinity, and removes all restrictions on spiritual kinship between godparents and godchildren.

The article emphasizes that this resolution, which was also approved by the National Church Assembly of 1932, remains legally valid to this day. This study is of great importance both for the canonical jurisprudence of the Armenian Church and for the historical development of her legal doctrine.

Doi: 10.56737/2953-7843-2025.04-51

ԼՈՒՍԻՆԵ ՅԱՐԱՄԻՇՅԱՆ

ՇՈՒՇԻՒ ՍՈՒՐԲ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ (ՂԱԶԱՆԶԵՑԻՈՅ) ԵԿԵՂԵՑԻՆ (ԱՆՊՐԱՂԱՐՁ)¹

ՄՈՒՏՔ

Մեծ Հայքի 10-րդ նահանգ Արցախը հայ ժողովրդի վաղագույն բնօր-
րաններից է:

Արցախի վանական համալիրներն ու եկեղեցիները փաստում են, որ
տարածքը ի սկզբանե եղել է հայկական: Արցախի բոլոր բնակավայրերն
ունենին իրենց եկեղեցիները որոնք հաճախ հանդես են եկել որպես գրչու-
թյան կենտրոններ: Շուշին լինելով Արցախի ռազմավարական ամենա-
կարեւոր կետերից մեկը ունեցել է հրաշք եկեղեցիներ: Լինելով Արցախի
սրտում Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչն առանձնացել է իր վեհաշուք
տեսքով ու բարձր ճարտարապետական ոճով:

Մենք անդրադարձել ենք եկեղեցուն, քանզի այսօր վտանգված է նրա
ճակատագիրը:

ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆԱԽԱՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին գտնվում է պատմական
Արցախ աշխարհի Շուշի քաղաքում, որտեղ կար հայկական չորս թաղա-
մաս՝ Ղազանչեցոց, Ագուլեցոց, Մեղրեցոց եւ Ղարաբաղցոց: Եկեղեցին
իր անունը ստացել է Ղազանչեցոց թաղամասում տեղակայված լինելու
պատճառով եւ ունի հարուստ պատմություն:

Ղազանչեցոց թաղամասի հայերը եկել են Հայոց պատմական Նախի-
ջեւանի Շահկերտ (Ղազանչի) ավանից:

1750 թ. ամբողջությամբ հայաբնակ գյուղի բնակչությունը Հովհան-
նես Խնտամիրյանցի գլխավորությամբ ապստամբում է պարսկական պե-

^{1*} Ստացվել է՝ 22.05.2025, գրախոսվել է՝ 22.06.2025: էլ. հասցե՝ yaramishyan1995@mail.ru:

Հետաքրքիր տեղեկություններ է հայտնում նաեւ Սարգիս արքեպիսկոպոս Զալալյանցը, որ Շուշիի մասին խոսելուց լոկ երկու եկեղեցին է յիշատակում՝ «Ագուլխեցւոց եւ Ղազանչեցւոց»⁷:

Մակար Բարխուդարյանն իր «Արցախ» աշխատության մեջ անդրադառնալով Ղազանչեցոց նորակառույց եկեղեցուն գրում է, որ Ղազանչեցւոց Ամենափրկիչ մայր եկեղեցին շինված է ամբողջապէս կրաքարով, կառուցված խաչաձեւ չորս հաստատուն սյուների վրա, հոյակապ եւ բարձրաշէն, լուսավոր եւ փառահեղ ու միանգամայն զարդարուն ներքուստ եւ արտաքուստ: Երկու փոքր խորանների վրա ունի եւս երկու խորաններ: Նշանավոր է փայտյա եւ ոսկեզօծ խաչկալն, որ հիշատակ է բարեհամբավ Ժամհարյան եղբայրների: Ունի երեք դուռ հարավային, արեւմտյան եւ հյուսիսային կողմերից, որոնց վրա արտաքուստ շինված է երեք նույնպէս հոյակապ եւ գեղեցկաշէն սրահ: Երկարությունն է 34 մ 75 սմ լայնությունը՝ 22 մ 70 սմ: Հարավային դռան գլխին արտաքուստ գրված է. «Շնորհիւ եւ ողորմութեամբ ամենագորին Աստուծոյ կառուցաւ հրաշակերտ սուրբ տաճարս արդեամբք եւ տրօք բարեպաշտօն ժողովրդականաց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն Ղազանչեցւոց Շուշի քաղաքիս, որոյ շինութիւնն սկսեալ ի 1868 ամի յաւուրս Թագաւորութեան աստուածազօր ինքնակալ մեծ կայսեր ամենայն Ռուսաց Աղեքսանդրի Բ.-ի եւ ի հայրապետութեան Գէորգայ Դ.-ի. աւարտեցաւ ի 1887 ամի ի Թագաւորութեան որդւոյ Նորին օրհնաբանեալ կայսեր Աղեքսանդր Գ.-ի եւ ի կաթողիկոսութեան Մակարայ [ուս]նոյ ի 20 Սեպտեմբերի 1888 ամի»⁸: Արտաքուստ եկեղեցու արեւմտյան գավթի ճակատին զետեղված է Փրկչի գեղեցիկ քարակերտ պատկերը՝ աղոթական կեցվածքով: Խաչաձեւ շինության չորս կողմերի բարձրության վրա դրված են արձաններ՝ նույնպէս քարից: Արեւմտյան գագաթի վրա Փրկիչը գրկել է խաչափայտը: Հյուսիսային գագաթի վրա հառնում է Սուրբ Հովհաննէս Մկրտիչը: Արեւելյան գագաթի վրա պայծառափայլ խաչափայտն է, հարավային գագաթի վրա իջնում է Սուրբ Հոգին Աստված:

Արտաքուստ արեւմտյան գավթի հյուսիսային կողմում ամփոփված է Անդրեաս եպիսկոպոսի մարմինը, որի տապանաքարի վրա քանդակված են Թագ եւ գավազան: Տապանաքարի վրա կա արձանագրություն.

⁷ Ս. ԶԱԼԱԼԵԱՆ, Ճանապարհորդութիւն ի մեծն Հայաստան, մասն Ա., Տփղիս, 1842, էջ 181:

⁸ Մ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆ, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 137–138:

Վիճակաւոր առաջնորդ Թեմին Հայոց Արցախայ Անդրէաս արքեպիսկոպոս Պօլսեցի վախճանեալ է յ8 սեպտեմբերի 1882 ամի ի հասակի 48 ամաց⁹:

Եկեղեցու խորանի ստորին հատվածի ետնամասում արված մի այլ արձանագրությունից հայտնի է դառնում նաեւ ճարտարապետի անունը. «Ընծայեցաւ սբ. պատկերս ի յիշատակ աշխատողի շինուն եկեղեցւոյս Աւետիսի Եարամիշենց եւ ի զօրայնուն ամենեցոց 1886 ամի: Ճարտարապէտ Սիմէօն Տէր Յակոբեանց»:

Դեպի արեւմոտք շուշեցի բարերար Աբրահամ Խանդամիրյանցի կառուցած եռահարկ զանգակատունն է՝ «Յիշատակէ այս զանգակատունս զազանչեցի հանգուցեալ Գ[ա]բրէլի Յովսէփեան Բատիրեանց եւ Ղազանչեցի հանգուցեալ Մ[ա]հտ[եա]ի Մկրտիչ Մարգարեան Խանդամիրեանց ամուսնոց իւրոյ Բալասանին եւ որդւոցն Յարութին եւ Ստեփանին եւ զազանչեցւոց առհասարակ բոլոր ժողովրդեանն զօր Ա[ստուա]ծ ընկալցի ի փառս իւր փրկի հոգւոյ բոլորեցոնց կենդանեաց եւ ննչեցելոց յամեն ազգականոց է եւ փրկչական 1858 ամի»¹⁰: Այս արձանագրությունը փաստում է, որ զանգակատունը 10 տարի ավելի շուտ է կառուցվել, քան սկսվել է բուն եկեղեցու շինարարությունը:

Շահեն Մկրտչյանը իր «Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները» գրքում անդրադարձել է Ղազանչեցոց եկեղեցուն: Նա նշում է, որ 1982 թ. եկեղեցու վերանորոգման աշխատանքների կազմակերպման ժամանակ տաճարի հյուսիսային ճակատի լուսամուտի բարավորի վրա հայտնաբերվել է հետևյալ արձանագրությունը. «Բաղկէս Միքայէլ Յոնէփեանցն եւ իւր ծնօղ Հոնփսիմին 18-85-9-25» (1885 թ. սեպտեմբերի 25): Հակառակ կողմի լուսամուտի գոգի արձանագրությունը հետևյալն է. «Յիշատակէ վէմս Մահտեսի Յովհաննէս եւ կողակից Բակումայս Քօչարեանցին ի 1896 ամի»: Արեւմտյան ճակատապատի վերնամասով փորագրված է հետևյալ արձանագրությունը. «Ընծայեաց Շ[ուշի] Ք[աղաքին] Խաչատուր Բէկն Ալլանվերտի Բէկն Ջալալենց 1883», նույն տեղում կամարատակով, «Ձայս փրկչական 18⁶/₂₁ 68 է»: Հյուսիսային նախամուտքի քարե շրջանակի մեջ գրված է. «Հոգի Սբ Ա[ստուա]ծ», հարավայինի մեջ. «Հայր Ա[ստուա]ծ», իսկ արեւմտյան կողմի շրջանակում

⁹ Հմմտ. Մ. ԲԱՐԵՈՒԳԱՐԵԱՆՅ, նշ. աշխ., էջ 142:

¹⁰ Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Հայ բարերարների եկեղեցաշինական գործունեությունը Շուշիում 19-րդ դարի երկրորդ կեսին – 20-րդ դարի սկզբին, Բանբեր Հայաստանի արխիվների, հ. 122, 2014, էջ 451–452:

«Ամենափրկիչ»։ Տաճարի հարավային ճակատի խաչաձև լուսամուտի բարավորին կա հետեւյալ արձանագրությունը. «Թ. Թամիրենց Շ[ուշի] Ք[աղաքին] նուիրեաց ի յիշատակ հօրեղբոր իւրոյ Մ[ա]հ[տես]ի Մարգարէի եւ Բաբայի եւ ծնողաց իւր 1885 ամի»:

Ներսում բեմի ձախ կողմում, մկրտման ավազանի երեսակալի խորքում, խաչանշանի շուրջը ցրված է հետեւյալ արձանագրությունը. «Յիսուս Քրիստոս, Յօհաննէս Մկրտիչ: Եթե ոչ ոք ծնցի իջրոյ ի հոգւոյ ոչ կարէ մտանել յարքայութիւն ա[ստուծոյ] 1871»¹¹: Ի դեպ՝ այս արձանագրություններն առաջին անգամ հրատարակել է հենց Մկրտչանը:

1847 թ. Արցախի Հայոց վիճակային կոնսիստորիայի առաջնորդ Բաղդասար Մետրոպոլիտի էջմիածնի Սինոդին ուղղված հայտարարությունը եւս փաստում է, որ Շուշի քաղաքում կա Սբ. Ամենափրկիչ անունը կրող եկեղեցի, որի գմբեթը խարխուլ վիճակում է գտնվում, իսկ եկեղեցու տեսքն արդեն վատթարացել է եւ վերանորոգման կարիք ունի: Առաջնորդը թույլտվություն է խնդրել եկեղեցուն պատկանող 296 ուրբլի արծաթը հատկացնել այդ աշխատանքներին (թեեւ նշելով, որ այն բավական չէ նշված վերանորոգության համար):

1853 թ. հունիսի 24-ին էջմիածնի սինոդի կողմից ամենայն հայոց Կաթողիկոսը գրություն է ստանում Շուշիի խարխուլված Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին քանդելու եւ տեղը նոր եկեղեցի կառուցելու առաջարկությամբ: Մատենադարանի կաթողիկոսական դիվաններում¹² պահպանվել է Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցու մասին հույժ կարեւոր մի գրություն, որ կրերենք ստորեւ: Այն փաստում է, որ մինչեւ նոր եկեղեցու կառուցումը Ղազանչեցոց թաղամասն ունեցել է Ամենափրկիչ անունով հին եկեղեցի:

ՆՈՐԻՆ ՍՐԲԱԶԱՆԱԿԱՏԱՐ ՎԵՀԱՓԱՌԻԹԵԱՆ ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԵՒ ԱՍՊԵՏԻ ՏԵԱՌՆ ՆԵՐՍԻՍԻ Ի ԼՈՒՍԱԻՈՐԶԵԱՆ ՀԱՅՈՑ ՍԻՆՕԴԷՆ ՍՐԲՈՅ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Ի սինոդիս սրբոյ էջմիածնի լուսն գգեկուցումն. Թեմակալ առաջնորդն Ղարաբաղու Բաղդասար արքեպիսկոպոսն ի 26 մարտի 1847 ամի համար 19. Յայտնեաց սինոդիս՝ թէ ժողովրդականք սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցւոյն Շուշ-

¹¹ Շ. ՄԿՐՏՉԱՆ, Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երեւան, 1985, էջ 223–224:

¹² Մետրոպ Մաշտոցի անվան մատենադարան, կաթողիկոսական դիւան, թղթ. 123, վավ. 345, թ. 15–18, ձեռագիր, բնագիր:

ւոյ ներկայացեալ յայտնեցին Նորին Բարձր Սրբազնութեան՝ թէ յիշեալ եկեղեցւոյ իւրեանց գմբեթն խարխալեալ է, սալակապն տանեաց խախտեալ է եւ ծեփն բոլոր շինուածոյն ի ներքուստ ոչնչացեալ է. ուստի ցանկալով նոցա վերանորոգել զայնոսիկ խախտուածս գործադրութեամբ եկեղեցական առ ձեռն գտանեցեալ դրամոց եւ հոգալով զպակասորդն ծախուց ի սեպհակաւորութեանց իւրեանց՝ խնդրեալ էին առ այն զթոյլատուութիւն, առ որ եւ Նորին Բարձր Սրբազնութիւն խնդրեալ էր զլուծումն սինօդիս, յաւելլով ընդ նմին՝ թէ եկեղեցական գումարն, զոր կամին ի գործ դնել վասն վերոգրեալ հարկատուութեան, յամին 1847 էր 296 ռուբլի արծաթեայ: Այլ որովհետեւ ի վերոգրեալ առաջարկութեան չէր բացատրեալ որքանութիւն պահանջեալն ծախուց, եւ այն՝ թէ որպիսի եղանակաւ եւ ում յանձն լինի վերահասութիւն այնորիկ, վասն որոյ սինօդս ի 16 մայիսի 1847 ամի համար 874, հրամանագրեաց վիճակային Հայոց Ղարաբաղու՝ ընդ ձեռն փառաբանական նարտարապետին արձանացուցանել ի ցուցակ զպահանջելի ֆանակութիւն ծախուց վասն կարկատման խախտուածոց վերոյիշեալ եկեղեցւոյն: Իսկ վասն եղանակին ծախսարարութեան եւ միւս հարկատուն նախագահութեանց կազմել տալ ժողովորդականացն զթողթ համախօսութեան նոցուն ստորագրութեամբ, զորս եւ ի միասին առաջի առնել սինօդիս նորոգ առաջարկութեամբ, զորմէ կրկնեցաւ նմին ի 13 օգոստոսի 1848 ամի եւ վերակրկնեցաւ յ31 յունուարի 1850 ամի եւ ի 27 մարտի 1851 ամի համար 1132, 72: Առ այս վիճակային կոնսիստորիայն Ղարաբաղու հուսկ ուրեմն ի 22 մայիսի 1851 ամի, համարաւ 302, յայտեաց սինօդիս. 1. Թէ զկնի բազմիցս յորդորելոյ ըստ ձեռն վիճակատու համախօսութիւն եւ զցուցակ ծախուց՝ նոքա ամենեւեան ոչ յօժարեցան, այլ միանգամայն յամառեալ մնացին ի կամս իւրեանց: 2. Եկեղեցին այն գոլով փոքրադիր եւ անբաւական վասն բազմութեան ժողովորդականացն ի հանդիսատու աւուրս, եւս եւ ըստ վկայութեան Բարձր Սրբազան ատենապետին եւ ատենակալաց կոնսիստորիային գոլով բոլորովին հնաշէն եւ խախտեալ ի բոլոր շինուածս՝ կարօտի նորոգ հիմնարկութեան եւ շինութեան: Վասն որոյ յիշատակեալ կարկատման, զորս մին առնել ժողովորդական նորին, բոլորովին աւելորդ եւ վնասակար համարին: Ուստի կոնսիստորիայն խնդրեաց գտնօրէնութիւն սինօդիս, վասն կառուցանելոյ ի պէտս յիշատակեալ ժողովորդականաց զնոր եկեղեցի ի տեղի հնոյն, եւ ի դէպս համաձայն գտանելոյ սինօդիս ընդ այս՝ յանձնել Բաղդասար արքեպիսկոպոսին յորդորել զյիշեալ ժողովորդականս առ ի հոգալ զկառուցումն նոր եկեղեցւոյ: Յետ զեկուցանելոյ Ձերում Սրբազնակատար Վեհափառութենէ զվերոգրեալ հանգանակաց գոր-

ծոյս, ըստ բարեհաճութեան Ձերդ Սրբազնութեան՝ հրամանագրութեամբ, կառավարչական մասին սինօդիս ի հոկտեմբերի 1851 ամի համար 1197. Պահանջեցան ի կոնսիստորիայէն Ղարաբաղու յետագայ տեղեկութիւնք. 1. Թէ խախտուածք յիշեալ եկեղեցոյ բոլորովին վտանգաւորք համարին վասն շարունակելոյ ի նմին զժամերգութիւն, թէ միմիայն մասնաւոր կարկատանաց կարօտին: 2. Ի վերջին դէպս որքան ծախք պահանջին վասն կարկատանաց, եւ ո՞ր յարկանէ յանուանէ մասունք նորին կարօտին կարկատանաց: 3. Ժողովրդականք նորին համաձայն խոստմանց իւրեանց յօժարի՞ն նուիրամատոյց լինել իւրեանց սեպհականութեանց, վասն հոգալոյ զպակասորդն ծախուց այնց կարկատանաց եւ ո՞րպիսի պայմանադրութեամբ եւ 4. Եթէ եկեղեցին այն երեւեցի վտանգաւոր ըստ խախտուածոցն եւ անյարմար ըստ փոքրկութեան, յայն դէպս կարելի՞ է արդեօք, զի ժողովրդականք նորին ժամանակաւորապէս կատարեցնեն զկարգն աստուածպաշտութեան ի միւս եկեղեցիս քաղաքին, մինչ միջոցք ձեռնհասութեանց ներեցին կառուցանել զնոր եկեղեցի: Առ այս յիշատակեալ կոնսիստորիայն ի 10 նոյեմբերի նոյն 1851 ամի, համարաւ 599, յայտնեաց սինօդիս՝ թէ ժողովրդականք յիշեալ ի լսելն զվերոգրեալ հարցմունս՝ յայտնեցին նախ, թէ խախտուածք յիշեալ եկեղեցոյ իւրեանց են այսոքիկ. Գմբէթն խարխալեալ է, սալակապ տանիքն խախտեալք են եւ ծեփն շինութեան ի ներքուստ վատքարացեալ է: Երկրորդ՝ վասն կարկատանաց այնց խախտուածոց բաւական համարի 2000 ռուբլի արծաթայ. ի հաշիւ որոյ մարք է ի գործ դնել զգտանեցեալ յամին 1851 եկեղեցական 1324 ռուբլի 56 կոպէկ եւ ապա զպակասորդն ծախուց իւրեանց սեպհականութեանց լնուլ, եւ երրորդ՝ եկեղեցին այն ըստ բացատրեալ ի վեր անդր խախտեալ դրութեան իւրում. չէ վտանգաւոր եւ անյուսալի վասն շարունակելոյ ի նմին զժամերգութիւն, եւ չունին զմիջոցս կառուցանելոյ ի տեղին հնոյն զնոր եկեղեցի. իսկ փոքրկութիւն նորին չէ մշտապէս այնչափ զգալի, այլ միայն յեկեղեցին հանդիսավոր աւուրս տարւոյն, եւ թէ՛ ոչ յօժարին նրանք, զի ծախսարարութիւն կարկատանաց եկեղեցոյ իւրեանց լիցի ցուցմամբ քաղաքական նարտարապետին, վասնզի այն չպահանջէ ամենեւին զնոր ձեւակերպութիւն: Սինօդս ընկալեալ ի ճիշտ կշռադատութիւն զնախընթաց եւ զյետագայ հանգամանս այսր գործոյ՝ եզիտ. ա) զի եկեղեցին այն ըստ վկայութեան Բարձր Սրբազան ատենապետին եւ ատենակալաց կոնսիստորին Ղարաբաղու՝ գոլով հնաշէն եւ խախտեալ գրեթէ ի բոլոր մասունս շինութեան՝ կարօտի նորոգ ճիմնարկութեան եւ շինութեան, այլ ժողովրդականք ցուցանեն զխախտուածս նորին միայն ի գմբէթն, ի սալակապ տանիսն եւ ի ծեփս շինութեան

ի ներհուստ, եւ բ) յիշեալ ատենապետն եւ ատենակալք կոնսիստորիային վկայեալ էին՝ թէ ի պատճառս կարկատանաց նոցին աւելորդք են եւ ի գուր բոլորովին, սակայն ժողովրդականքն՝ վասն հաստատուն պահպանելոյ զշինութիւն այնր եկեղեցոյ բաւական համարեն զկարկատումն 2000 ռուբլի ծախուց: Ուստի առ ի հաստատուն եղանակաւ պարզաբանել զիսկութիւն այսր գործոյ՝ սինօդս ի 18 յունվարի անցեալ 1852 ամի, համարաւ 510, հրամանագրեաց կոնսիստորիային Ղարաբաղու՝ անընդմիջապէս հրաւիրել զփառապետական նարտարապետ տեղւոյն, յանձնել նմա, զի ի միասին ըստ միում յանդամոց կոնսիստորիին վերահասու լիցի ամենայն խախտեալ մասանց շինութեան եկեղեցոյն այնորիկ, զորս եւ արձանացուցեալ մանրամասնօրէն ի գիր՝ ներկայացուցէ զայն կոնսիստորին՝ հանդերձ իւրովն դատողութեամբ՝ թէ միմիայն կարկատումն այնց խախտուածոց կարէ՞ լինել բաւական վասն հաստատուն պահպանելոյ զշինութիւն տանարին թէ ոչ, եւ յայս դէպս ո՞րքան դրամք պահանջին վասն ծախուց ի վերայ նախենթադրեալն կարկատանաց. յետ որոյ զայն արձանագրութիւն մատուցանել սինօդիս: Ի կատարումն այսր հրամանագրութեան կոնսիստորիայն Ղարաբաղու ըստ յայտարարութեան ի 29 մայիսի անցելոյ համարաւ 302, առաջի արարեալ սինօդին զհրամայեցեալ նարտարապետական արձանագրութիւն, կազմեալ ի ներկայութեան անդամոյ նորին Ռափայել ֆահանային, յայտնէ՝ թէ նարտարապետն ի պատճառս կասկածանաց իւրոց վասն նորանոր ի վեր երեւելի խախտածոց եկեղեցոյն՝ կամովին լսէ նշանակել զֆանակութիւն ծախուց վասն կարկատանաց, զորս աւելորդ համարեալ՝ օգտաւէտագոյն վարկանի ֆակել զայն եւ ի նիւթոց նորին կառուցանել զնորս համաձայն կանխագեկոյց դատողութեան կոնսիստորիային, գծագրելոյ ի յայտարարութեան նորին ի 22 մայիսի 1851 ամի համարաւ 302: Սահմանեցիին, համաձայն արձանագրութեան փառապետական նարտարապետին եւ դատողութեամբ թեմական իշխանութեան Հայոց Ղարաբաղու՝ գտեալ կարեւոր եւ օգտակար զկառուցումն նորոգ եկեղեցոյ ի պէտս Ղազանչեցոց հասարակութեան Հայոց Շուշոյ՝ ֆան զկարկատումն հնոյն, մատուցմամբ յիշեալ նարտարապետական արձանագրութեան եւ գծագրութեամբ ամենայն տողեալ ի վերայ հանգամանաց՝ խնդրել խոնարհաբար առ այն զբարեհաճ լուծումն Ձերդ Վեհափառութեան, յարակցելով ընդ նմին՝ թէ յիշեալ եկեղեցին ի վերջ 1852 ամի ունէր առ ձեռն գումար դրամոց 1869 ռուբլի 46 կոպ. արծ. եւ թէ՛ զհարկատուն տնօրէնութիւնս վասն կազմել տալոյ զպլան, զֆասադ եւ զպատկեր ծախուց վասն յիշատակեալ նորոգ կառուցանելի եկեղեցոյն, եւ յաղագս ի մասին պատրաստելոյ զպահանջելի որքանութիւն դրա-

մոց վասն այսր հարկաւորութեան՝ սինօդս ունի առնել յետ ստացման խնդրեալ լուծման Զերդ Սրբութեան:

Անդամք սինօդի՝ ՂՈՒԿԱՍ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ՄԱԿԱՐ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

Պաշտօնակատար տենադարի՝ ՅՈՎՀ. ՍԻՄԵՕՆԵԱՆՑ

Շուրջ 5 տարի Արցախի Հայոց վիճակային կոնսիստորիայի եւ էջմիածնի Սինոդի միջեւ ընթացող քննարկումների արդյունքում, երբ հինը վերանորոգելու կամ նորը կառուցելու վերաբերյալ կարծիքներ էին հնչում, ներսես Ե. Աշտարակեցի կաթողիկոսը վճռում է. «Առ այն զայս մեր խորհուրդք տամք Սինօդին յառաջադրել վիճակաւորի եւ Անդամոց կոնսիստօրի եւ ամենայն ժողովրդեան Հայոց Շուշուայ քաղաքի, թէ առաւել, կասկածելի է առանց համաձայնութեանց նաւարապետաց կարկաւել զխախտութիւն, եւ ո՛չ էլ դիւրին շինելն զնոր եկեղեցի ծանր ծախտք, որ եւս վնասակար է հասարակութեան, այլ հանճարաւոր խորհրդածութեամբ զմտաւ ածել զի թէ ամերկիւ իցէ ժամասացութիւն ի սուրբ Փրկիչ եկեղեցւոյ դարձեալ կառավարել այս հին եկեղեցեան իւրեանց, իսկ թէ իցէ կասկածելի լաւ է կա՛մ վարձել եւ կա՛մ շինել ի նորոյ զմի բաւականաչափ ժողովրդեան աղօթարան հասարակ թէ՛ւ ծախտք, մինչեւ Աստուածային խնամակալութիւն տացէ ժողովրդեան զյաջող միջոց վասն շինելոյ զեկեղեցին առաւել փառաւոր եւ յաղագս նորոգութեանց անձնական տանարաց ամենից հոգեւորականաց եւ ժողովրդականաց արանց եւ կանանց, հարստաց եւ աղքատաց, ծերոց եւ տղայոց վասն որոց ամենեցուն մատոյց զանձն իւր միածին Որդին Աստուծոյ պատարագ հաշտութիւն Աստուծոյ Հօր երկնաւորի եւս թողութիւն մեղաց մեր ամենեցուն: Յամի ազգական 1302. եւ Փրկչական 1853. Օգոստոսի 1. Թիֆլիզ: Կաթողիկոս ամենայն Հայոց Ներսէս»¹³:

Աղա Մահտեսի-Հովհաննէս Յարամիշյանցը եւ Շուշիի քաղաքացի Աբրահամ Խանդամիրջանցը տեղի վիճակային կոնսիստորիային ներկայացնում են արդեն հանգուցյալ Բաղդասար Մետրոպոլիտի դեռ 1844 թ. ստացած թուլտուլթյունը՝ սեփական միջոցներով Ղազանչեցեցոց Սբ. Ամենափրկիչ եկեղեցու քարաշէն զանգակատան համար: Աբրահամ Խանդամիրջանցն եւ տեղաբնակ Հովհաննէս Բատիրջանցը կրկին ցանկություն են հայտնում տվյալ գործը ավարտին հասցնել՝ յուրաքանչյուրը պատրաս-

¹³ ՀԱԱ, ֆ. 56, ց. 1, գործ 2145, թ. 26 եւ 27:

տակամոլություն հայտնելով՝ 1500 ռուբլի արծաթ հատկացնելու: Աբրահամ Նանդամիրյանցը խոստանում էր, չբավականացնելու դեպքում լրացնել¹⁴:

1860-ական թվականներին ծրագրվել էր եկեղեցու տեղը կառուցել Անիի մայր տաճարին նման եկեղեցի: Սակայն, որոշ պատճառներով, այդ մտահղացումը չիրականացվեց: Ուշագրավ տեղեկություն է պահպանվել եկեղեցու նախագծի քննարկման մասին, համաձայն որի՝ ճարտարապետները եկեղեցին կառուցելու ընթացքում պետք է հաշվի առնեին նաեւ այն հանգամանքը, ըստ որի պատարագիչ քահանան, նախքան արարողակարգն սկսելը, պետք է մեղքերի թողություն խնդրեր մեկ այլ քահանայից: Սակայն, քանի որ տվյալ դեպքում եկեղեցին դեռեւս մեկ քահանա ուներ, հետեւաբար մեկ առանձնասենյակի անհրաժեշտություն եւս կար:

1868 թ. մայիսի 21-ին, ճարտարապետ Սիմոն Տեր-Հակոբյանի նախագծին համապատասխան, դրվեցին եկեղեցու հիմքերը: Նույն թվականի հունիսի 20-ին, Գրիգոր Եպիսկոպոս Սագինյանցի առաջնորդությամբ, տեղի ունեցավ «...մեծաւ հանդիսիւ հանդերձ դասուք հոգեւորականաց եւ խուռն բազմութեամբ ժողովրդականաց կատարեցաւ օծումն հիմանց Ամենափրկիչ անուն եկեղեցւոյ Հայոց Ղազանչեցւոց հասարակութեան Շուշի քաղաքի...»¹⁵:

Ըստ արխիվային փաստաթղթերի՝ եկեղեցին պիտի նման լիներ Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկչին (ի նկատի ունի հին եկեղեցուն), բայց ավելի մեծ չափերի. «ինչ վերաբերի առ կոչումն մակարդակին նորոգ մտադրեալ կառուցանելի եկեղեցւոյն կարէ Վիճակային Հոգեւոր Ատեանդ գործնական կարգաւ այժմէն իսկ հաղորդել տեղւոյս ինժինեանիյ ճարտարապետին առ ի կազմելոյ զնոր յարմարաւոր պլան ըստ օրինակի Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, կամ նմա ձեւոյն Ամենափրկչի եկեղեցւոյն Ղազանչեցւոց Շուշի քաղաքի, բայց երկու եւ կէս գազ երկայնութեամբ աւելի քան զայն եւ երկու գազ խանի աւելի ի լայնութեան, եւ ապա զայն պլան ի դիմաց իւրոց առաջարկեսցէ ուր հարկ է ի հաստատութիւն նորին»¹⁶:

1887 թ. մարտի 21-ին Արցախի սրբազան առաջնորդ Սագինյան-

¹⁴ ՀԱԱ, ֆ. 56, ՀԱԱ, ց. 1, գործ 2145, թ. 30 եւ շրջ.:

¹⁵ Վ. ԲԱՆՅԱՆ, Մ. ԲԱՆՅԱՆ, Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկչի եկեղեցին որպէս Արցախի թեմի նստավայր, «Վեմ» համահայկական հանդես, 2024, հ. 1, էջ 68–69:

¹⁶ «Վաւերագրեր Հայ եկեղեցու պատմութեան», գիրք ԺԹ., Հայ Առաքելական եկեղեցու Արցախի թեմը (1649–1917), փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու, Երեւան, 2014, էջ 140:

ցի¹⁷ առաջնորդությամբ կատարվեց Ղազանչեցվոց Սուրբ Ամենափրկիչ նորակառույց եկեղեցու օծումը: Հետաքրքիր տեղեկություններ են պահպանվել ժամանակի՝ «Արձագանք», «Մշակ», «Մասիս», «Նոր-դար» թերթերում:

«Արձագանք» թերթը գրում է. «Մարտի 20-ին կեսօրից հետո Շուշի քաղաքի եկեղեցիների զանգերը ղողանջում էին: Հոգեւորական դասը սրբազան Սագինյանցի առաջնորդությամբ եւ մեծ բազմության ուղեկցությամբ Ագուլեցոց մայր եկեղեցուց սրբալույս մեռնի սրվակները եկեղեցական հանդեսով տանում էր դէպի Ղազանչեցվոց նորակառույց եկեղեցին: Գրիգոր Լուսավորչի մուտն ի վիրապն տոնին պիտի օծվեր եկեղեցին, որ իր հիմնադրման օրից կրում է Ամենափրկիչ անունը: Եկեղեցու սեղանի ճակատին գրված էր Քրիստոսի անմահ խոսքերը. «Եւ զոր ինչ խնդրիցէք ի Հօրէ Իմմէ յանուն Իմ, տացէ ձեզ» (Յովհ. ԺԶ. 17), իսկ նրա երկու կողքի փոքրիկ սեղաններից մեկի ճակատային մասում դրոշմված է. «Որ ուտէ զմարմին Իմ եւ ըմպէ զարիւն Իմ նա յիս բնակեսցի եւ Ես ի նմա» (Յովհ. Զ. 53), եւ մյուսին. «Հոգի է Աստուած, եւ երկիրպագուաց Նորա Հոգւով եւ ճշմարտութեամբ պարտ է երկիրպագանել» (Յովհ. Դ. 24)¹⁸:

Արարողությունն սկսվել էր առավոտյան ժամը 6-ին, իսկ ժողովուրդն ավելի վաղ էր հավաքվել: Կեսօրին եկեղեցին չափաքան էր լցվել, որ շարժվելու տեղ անգամ չկար: Նույնքան բազմություն էլ հավաքվել էր եկեղեցու բակում եւ չէր կարողանում ներս մտնել: Բացումը շատ փառավոր էր: Սրբազան առաջնորդն իր քարոզի մեջ օրհնել էր եկեղեցու շինությունը մասնակից նվիրատուներին, կառուցած արհեստավորներին եւ մանավանդ երեցփոխ Երամիշյանցին, որ 4 տարի շարունակ ջանք ու եռանդ չէր խնայել տաճարն ավարտելու եւ ծախսերը կրճատելու համար: Քարոզից հետո սկսվել էր պատարագը, որն ավարտվել էր ժամը 3-ին: Չնայած կատարված ահռելի աշխատանքին եկեղեցին թե՛ դրսից եւ թե՛ ներսից ուներ թերություններ, բայց ինչպես ժամանակակիցներից

¹⁷ Նկատենք, որ եւ Սագինեանը, եւ վերելում յիշուած Մակար եպս. Բարխուդարեանը 1885 թ. դիտում էին իբրեւ կաթողիկոսութեան հնարաւոր թեկնածու. «Սինօղականները եւ միաբանները, Հ. Առաքելեանի ասելով (ալստեղ է, Հնդկաստանի կողմից պատգամաւոր էր), մինչեւ պատգամաւորների ժողովուրդը վճռած են եղել կաթողիկոս ընտրել Մակարին եւ կանգնեցնել Սագինեանին». տե՛ս «Շիրվանզադէ. Նամականի», կազմ., առաջաբան եւ ծան. Գեգէ (անտիպ):

¹⁸ Այս կապակցությամբ տե՛ս նաեւ «Արձագանք», Թիֆլիս, 1887, № 11, էջ 165:

շատերն են հավատացնում, եկեղեցու նմանը չկար Կովկասի եւ ոչ մի հայաբնակ վայրում: Այն կառուցված էր հայոց հին ճարտարապետական ոճով: Ճարտարապետը դասավորության եւ ոճի տեսանկյունից աչքի առաջ է ունեցել Անիի մայր տաճարը¹⁹:

Սակայն նույն աղբյուրներից տեղեկանում ենք, որ եկեղեցին չուներ գմբեթ, որի շինարարության ծախսը խոստացել էր հոգալ Թադեոս Թամիրյանցը²⁰:

«Նոր-դար» թերթը գրում է. «Ղազանչեցուց Ամենափրկիչ եկեղեցու շինութիւնը նոր են աւարտել, դեռ նրա կաթողիկէի շինարարութիւնը աւարտուած չէ, իսկ եկեղեցին $1\frac{3}{4}$ արշին հողի մէջ թաղուած էր: Շուշիի բնակիչ Յովհաննէս Խունիեանցը տեսնելով այս անմխիթար վիճակը, մշակներ է վարձում, քարտաշներ կանչում, հողը վերցնում եւ եկեղեցու շուրջը սալայատակել տալիս: Եկեղեցու արեւմտեան դարպասից սկսած՝ զանգակատան միջով, սալայատակում է մինչեւ հիւսիսային դուռը, լայնութիւնը՝ 2, երկարութիւնը 4 քառակուսի սաժէն: Հս-արմ կողմում Անդրէաս արքեպիսկոպոսի գերեզմանի շուրջը պատում է գեղեցիկ քարերով: Զանգակատան հարաւային կողմից սկսած արեւմտեան դռան մօտով մինչեւ հարաւային դուռը, այստեղից էլ մինչեւ հարաւային խորանը նոյնպէս սալայատակում է: Առաջժմ կատարուած աշխատանքների համար ծախսուել է 1200 ռուբլի: 4 ամիս է ինչ գործը առաջ է գնում: Յովհաննէս Խունեանցը ամեն շաբաթ եւ կիրակի վարպետներին, մշակներին ճաշ է տալիս»²¹:

Շինարարության ավարտից հետո Ղազանչեցոյցը ծառայել է որպէս Արցախի հոգեւոր առաջնորդանիստ՝ հույս, հավատ ու սեր ներշնչելով Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու զավակներին:

ՂԱԶԱՆՉԵՑՈՅ ՍՈՒՐԲ ԱՄԵՆԱՓՐԿԻՉԸ Ի. ԴԱՐՈՒՄ

1905–1906 թ. թուրք-թաթարական գաղազած խուժանը կոտորածներ կազմակերպեց ոչ միայն Բաքվի, Ելիզավետպոլի, Երեւանի այլ նաեւ Արցախի տարածքում, որից տուժեց արցախահայությունը: Մուսուլմանները հրո ճարակ դարձրին երբեմնի շեն ու կանգուն Շուշի քաղաքը: Ամե-

¹⁹ «Մշակ», Թիֆլիս, 1887, հ. 33, էջ 2, տե՛ս նաեւ «Մասիս», Կ. Պոլիս, 1887, № 3868, էջ 114:

²⁰ Իր մասին տե՛ս Վ. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Բարեգործական ընկերությունների եվ բարերարների սոցիալ-տնտեսական գործունեությունից Շուշիում XIX դարում, «Գիտական Արցախ», 2018, հ. 1, էջ 48 եւ յջ.:

²¹ «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1889, հ. 170, էջ 2:

նաշատը տուժեց հայկական հարուստ Ղազանչեցոց թաղամասը: Թուրքերն այրեցին Ամիրջանենց (Ամիրջանյաններ), Խունունց, Ումբրի-բեգենց, Մ. Խանդամիրյանի տունն ու թատրոնը, Թամիրենց, Ամբրումենց, Մարկոսենց տները, Չոփունց, Անտոնենց, Զալալունց, Պատվականենց քարաշեն տները քաղաքային օրիորդական ուսումնարանը, Ռեալական դպրոցը: Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչը բարեբախտաբար չտուժեց, Ագուլեցոց եկեղեցին չնայած հիմնահատակ չավերվեց, բայց թուրքերը պղծեցին այն²²:

Շուշին 1920 թ. ապրեց իր մեծագույն ողբերգություններից մեկը: Երկրամասը պատմության ողջ ընթացքում չէր տեսել այնպիսի դաժանություններ ինչպիսին 1920 թ. մարտյան օրերին: Թուրքերը Շուշի քաղաքում եւ հարակից գյուղերում կազմակերպեցին հայերի սպանդ²³: Շուշվա ջարդերն սկսվեցին 1920 թ. մարտի 22-ին եւ մի քանի օրում հայկական Շուշիից ոչինչ չմնաց: Արյունահեղության կազմակերպիչներն ու ոգեշնչողները ամենախաղաղ մասնագիտություն ունեին, որ սակայն կյանքեր փրկողից վեր էին ածվել կյանք խլողի: «Այդ երկու բժիշկները տանջվող մարդկությանը ծառայելու ակադեմիական ուխտ արած, հրամայում են խուժանին՝ կոտորեցե՛ք, այրեցե՛ք, կողոպտեցե՛ք, ձերն են հայերի կանայք ու աղջիկները: Եվ դժբախտ քաղաքը լցվում է սարսափներով: Առնվազն յոթ հազար անմեղ մարդիկ մորթվում են: Մի հատ տուն չի ազատվում բոցերից: Հայ կանանց ու աղջիկների լլկումն ու տանջանքները անցնում են ամեն չափ ու սահման: Մոտ հինգ հազար հոգի գերի են մնում Սուլթանով եւ Մեհմանդարով բժիշկների ձեռքին: Գանձակի կողմից ադրբեջանական մեծ արշավանք է սկսվում, որ ճանապարհին ոչնչացնում է տասնյակներով հայ գյուղեր»²⁴: Փրկվողներ չկային կամ գրեթե չկային:

Շուշիի ցեղասպանության զոհ դարձավ նաեւ Արցախի թեմի առաջնորդ Վահան եպիսկոպոս Տեր-Գրիգորյանը: Նրա գլուխը թուրքերը կտրել եւ հանել էին ցցի վրա, այնուհետեւ շրջելով Շուշիի թաղամասերում ահ ու սարսափ էին տարածում: Ականատեսը նկարագրում է.

«Երբ թուրքերը խուժեցին բակ, սկսեցին բոլորին անխտիր բռնել: Կանանց եւ աղջիկներին բռնաբարում էին, ամենագեղեցիկներին տա-

²² «Տարազ», Թիֆլիս, 1905, հ. 27, էջ 286:

²³ Բ. ՈՒՆԻԲԱՅԱՆ, Արցախի պատմությունն սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Երեւան, 1994, էջ 210:

²⁴ Լեո, Անցյալից, հուշեր, թղթեր, դատումներ, Թիֆլիս, 1925, էջ 438:

նում էին իրենց համար, մնացածներին՝ սպանում: Ապա սկսեցին հաշվահարդար տեսնել գերի տղամարդկանց հետ, որոնց նախօրոք կապկպել էին: Նրանց հերթով բերում էին դահճի մոտ, որ կաշվե գոգնոց հագած նստել էր աթոռին՝ դանակն աջ ձեռքում: Առաջինը նրա մոտ բերին քահանա Տեր-Հարությունյանին, որը պատկառելի, երկար մորուքով տղամարդ էր: Նրա ձեռքերը կապված էին մեջքին, իսկ ոտքերը՝ շղթայված: Դահճը նրան տապալեց մեջքի վրա, գլուխը դրեց ծնկին, ապա բռնեց մորուքից, դժվարությամբ կտրեց գլուխը: Թուրքերը քահանայի գլուխն ամրացրին ցցի վրա եւ, ի տես բոլորի, ման էին տալիս թուրքական թաղամասերով: Հետո մեկը մյուսի ետեւից դահճի մոտ սկսեցին բերել 15–20 տարեկան տղաների: Երբ բերեցին հերթական զոհին, դահճը բռնեց արդեն ուժասպառ մարդու ծնոտից, գցեց մեջքի վրա, գլուխը ծոծրակի կողմից դրեց ծնկին, երկու մատը մտցրեց քթածակերի մեջ իսկ աջով դանակը սահեցրեց կոկորդի վրայով: Ապա ոտքով մի կողմ հրեց թփրտացող մարմինը: Իսկ թուրք ամբոխը գազանային հետաքրքրությամբ դիտում էր այդ ամենը...»²⁵:

Գրող, հրապարակախոս Մարիետտա Շահինյանը 1926 թ. շրջելով Շուշիի փողոցներով տվել է մահացած քաղաքի նկարագրությունը.

«Երկու բլուրները կանգնած էին իմ առաջ, կանգնած էին տների կմախքների շարքերով: Չի մնացել ոչինչ, որ կյանք հիշեցնի. ո՛չ տանիքներ, ո՛չ դռներ, ո՛չ պատուհանի շրջանակներ, ո՛չ տախտակե հատակ, ո՛չ երկաթ, ո՛չ ծառ, ո՛չ փայտամած, ո՛չ մեխ: Միայն ավերակներ, քարեր ու քարեր՝ ինչպես անատոմիական կմախքի քերված, կրծված ու չորացած ոսկորներ:

...Առաջինը, որ ինձ ցնցեց լռությունն էր: Այդքան սարսափելի լռություն ես չէի զգացել ոչ մի տեղ երբեք, եւ անմիջապես այն ինձ անբնական թվաց: Հանկարծ մարդուն թվում է, թե լռությունը քրթմնջում է, քարերը շնչում են, օրորվում, խշխշում եւ գլխիդ մազերը բիզ-բիզ են կանգնում: Այստեղ 1920 թ. մարտին 3 օրվա ընթացքում հրդեհի ու ավերի են ենթարկվել 7000 տներ եւ մորթվել են,— տարբեր թվեր են ասում, - մեկն ասում է՝ երեք-չորս հազար, ուրիշները՝ ավելի քան 12 հազար հայեր: Փաստն այն է, որ 35 հազար հայերից Շուշիում չի մնացել եւ ոչ մեկը: Առուններում այսուայնտեղ դեռ կարելի է տեսնել կանանց վարսափն-

²⁵ Տե՛ս Մ. ШАХНАЗАРОВ, «Записи Карабахского солдата» (Воспоминания участника событий 1918–1920 гг. в Нагорном Карабахе), Москва, 1995, էջ 49:

ջեր (մազափունջ) չորացած արյան հետքերով: Երեւակայություն ունեցող մարդն այստեղ դժվար կշնչի. Գնում ես, գնում ծխաթակ պատերի, ավելի ճիշտ՝ նրանց բեկորների մոտով, շտապում ես հեռանալ, եւ վախենում ես, որ երբեք էլ դուրս չես ելնի»²⁶:

Նա անդրադարձել է նաեւ Ղազանչեցոց եկեղեցուն. «Ճարտարապետական հրաշք եկեղեցին պատկերվում է որպէս քարտեզային ուրվական: Պատուհանները, տանիքը, զարդերը հանված են, գրությունները քերված»²⁷:

1920 թ. մայիսին Արցախում խորհրդային կարգերի հաստատվելուց եւ, այնուհետեւ, երկրամասն Ադրբեջանին բռնակցվելուց հետո առավել ծանր վիճակում հայտնվեցին եկեղեցիները, այդ թվում՝ առաջնորդանիստ Ղազանչեցոց Ս. Ամենափրկիչը, որը դադարեց գործել: Արցախի թեմի առաջնորդ Վրթանես վարդապետը, Շուշիում համապատասխան գործունեություն ծավալելու անհնարինություն պատճառով, տեղափոխվեց Գանձասար: Ադրբեջանի իշխանությունների կտրուկ մերժողական դիրքորոշմամբ պայմանավորված, հակառակ Ամենայն Հայոց Ա. կաթողիկոսի գործադրած ջանքերի, 1933 թվականին փակվեց Ղարաբաղի Հայոց հոգեւոր թեմը²⁸:

1957 թ. սեպտեմբերին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Ա.-ն այցելում է Արցախ, լինում է Ստեփանակերտում, Շուշիում, Գանձասարում: Կաթողիկոսին Արցախում ուղեկցում էին ԼՂԽՄ (Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզ) գործադիր կոմիտեի կուլտուրայի բաժնի պետ Արտաշես Բալայանը ու Մամեդովը: Լինելով Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ Ղազանչեցոց եկեղեցում վեհափառ աղոթում է եւ մտովի աղոթքի մեջ խոնարհվում վարպետների առաջ որոնց ճարտար ձեռքերով կառուցվել էր այս հրաշակերտ տաճարը: Նա անմիջապես մտածում է որոշ նորոգություններ կատարելու մասին, որպեսզի պատմական այս հրաշալի կոթողը պահպանվի²⁹: Արդեն 1958 թ. օգոստոսի 26-ին կաթողիկոսը նամակ է հղում ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի (ՀԵԳԽ) նախագահ Ս. Գասպարյանին, որում անդրադարձել է նաեւ Ղազանչեցոց եկեղեցու

²⁶ Տէս Մ. ШАГИНЯН, Нагорный Карабах, Очерк, Москва, Ленинград, 1927, էջ 381:

²⁷ Տէս Մ. ШАГИНЯН, նույն տեղում:

²⁸ Վ. ԲԱԼԱՅԱՆ, Մ. ԲԱԼԱՅԱՆ, Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին որպէս Արցախի թեմի նստավայր, «Վեմ» համահայկական հանդես, 2024, հ. 1, էջ 80:

²⁹ ՀԱՅՐԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Նորին Սուրբ Օծուկյուն Տ. Տ. Վազգեն Ա. կաթողիկոսի հովվապետական այցելությունը Ադրբեջանի Հայոց թեմին, «Էջմիածին», համար (Ժ., էջ 30–31, 1957:

վիճակին. «Ողբալի կացություն է մատնված Լեռնային Ղարաբաղի Շուշի քաղաքի Ս. Ամենափրկիչ եկեղեցու շենքը, որը ճարտարապետական ու պատմական մի հիասքանչ կոթող կարելի է համարել: Բարեբախտաբար այս եկեղեցին ամբողջությամբ դեռևս կանգուն է, փլված է միայն կենտրոնական գմբեթը եւ որոշ ավերածության է ենթարկված շենքի ներսը: Անցյալ 1957 թ. սեպտեմբերին, երբ անձամբ այցելեցիք այս եկեղեցին, ... ականատես եղանք աննկարագրելի մի տեսարանի: Բացի փլված գմբեթից, եկեղեցու բոլոր դռներն ու պատուհանները հանված էին, երբեմնի այս աղոթավայրը ուղղակի վեր էր ածվել անասունների ախոռի...: Այդ պահին մեզ հետ էր նաեւ Ադրբեջանական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Կրոնից գործերի լիազոր պարոն Մամեդովը: Նա եւս մեզ հետ միասին վրդովվեց այդ տեսարանով եւ համաձայնեց, որ ճարտարապետական եւ պատմական այդ հույակապ կոթողի նման ողբալի վիճակը հետեւանք է դատապարտելի անտարբերության: Հենց տեղվույն վրա մենք պայմանավորվեցինք պ-րն. Մամեդովի հետ, որ տեղական իշխանությունները ձեռք կառնեն ամենատարրական միջոցները եկեղեցու շենքը հետագա ավերածությունից պաշտպանելու համար՝ ներսը մաքրելու եւ շենքի դռներն ու պատուհանները հասարակ տախտակով գամելու, որպեսզի անասունները չմտնեն, մինչեւ որ հնարավոր լինի հնությունների պահպանման պետական պատկան մարմինների միջոցով նորոգելու այդ եկեղեցին, որ իբրեւ պատմական ու ճարտարապետական հնություն կարող է միայն պատիվ բերել որեւէ քաղաքի: Ահա անցել է 1 տարի, սակայն մեր ունեցած տեղեկությունների համաձայն ոչ մի միջոցառում չի կատարված եւ եկեղեցին մնում է նույն անմխիթար վիճակում»³⁰: Պահպանվել է նաեւ Վազգեն Ա. գրությունը ՀԽՍՀ նախարարների խորհրդի նախագահ Ա. Ե. Քոչինյանին որպեսզի առավել ուշադրություն եւ խնամք ցուցաբերվի պատկան մարմինների կողմից Լեռնային Ղարաբաղի եւ Նախիջևանի Ինքնավար Հանրապետության սահմաններում գտնվող հայկական հնադարյան հուշարձանների նկատմամբ, որոնց մեջ շեշտվում է նաեւ Շուշիի Մայր տաճարը՝ Ամենափրկիչ եկեղեցին³¹:

³⁰ Վազգեն Ա. Կաթողիկոսի նամակը ՀԵԳԽ նախագահ Ս. Գասպարյանին՝ Պատիվգործի, Լեռնային Ղարաբաղում եւ Նախիջևանում հայկական եկեղեցիների ողբալի վիճակի եւ դրանց պահպանությունը, խնամքը, նորոգումը ապահովելու անհրաժեշտության մասին, 26 օգոստոսի, 1958 թ., «Բանբեր Հայաստանի արխիվների», Երեւան, 2001, № 1, էջ 110–111:

³¹ Անդ, էջ 113:

1981 թ. փորձեր կատարվեց վերականգնելու Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին: Հայաստանից Արցախ էր եկել ճարտարագետ-շինարար Վ. Բաբայանը: «Հենց հաջորդ օրը նրան ընդունել էր ԼՂԻՄ առաջին քարտուղար Բորիս Գեւորկովը, խոսելու էին ադրբեջանական իշխանությունների հրահանգով Ղազանչեցոց եկեղեցին վերանորոգելու մասին: Սակայն, ինչպես հայտնի է, Ադրբեջանը վերանորոգելու անվան տակ պատվիրել էր առանց գմբեթի մնացած կառույցի պատերը փոքրիշատե կարգի բերել եւ առանց ծածկի մեկընդմիջտ կոնսերվացնել...»:³² Չնայած ադրբեջանական իշխանությունների խոչընդոտներին շինարար-վարպետը մինչեւ վերջ հավատարիմ է մնում իր առաքելությանը եւ վերականգնում է Ղազանչեցոց եկեղեցին: Արցախյան պատերազմի ժամանակ կոմկասյան թաթարները եկեղեցին վերածվեցին զինապահեստի: 1992 թ. մայիսի 9-ին Շուշին ազատագրելուց հետո հայ ազատամարտիկները Հայոց եռագույնը ծածանեցին Ղազանչեցոց եկեղեցու կիսաքանդ, բայց կանգուն մնացած գմբեթին³³: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ եկեղեցին բավականին տուժել էր, բայց դա չէր ընկճել վերականգնող վարպետին:

1995 թ. մայիսի 19–22-ը Արցախի նախագահի եւ թեմի առաջնորդ Պարգեւ Եպիսկոպոս Մարտիրոսյանի հրավերով Արցախ են ժամանում Վեհափառ հայրապետ Գարեգին Ա., Մայր աթոռի նվիրակներ, բարձրաստիճան պաշտոնյաներ: Նրանք լինում են Շուշիում, այցելում Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ (Կանաչ ժամ) եւ Ղազանչեցոց եկեղեցիներ, որտեղ վեհափառն աղոթում եւ իր խոսքն է ուղղում ներկաներին³⁴:

1998 թ. Ղազանչեցոցն ամբողջովին վերանորոգված էր եւ դարձել էր Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Արցախի թեմի առաջնորդանիստ: Վերականգնման ընթացքում Ամենափրկիչ եկեղեցու պատին նոր գրություն դրոշմվեց. «Տաճարս վերկառուցել է հմուտ վարպետ-ճարտարագետ Վօլոդեա բաբայանը 1981 թ. 27/10–1998 թ. 19/7³⁵: Արձանագրությունը փաստում է, որ եկեղեցու վերակառուցումն սկսվել է 1981 թ. հոկտեմբերի 27-ին եւ ընդմիջումներով ավարտվել 1998 թ. հուլիսի 19-ին:

³² Տե՛ս <https://livenews.am/2021/106418/05/17/27/>:

³³ Հ. ՎԱՐԳՈՒՄՅԱՆ, Շուշիի ազատագրումը, Երեւան, 2007, էջ 40–50:

³⁴ Վեհափառ հայրապետի հովվապետական այցելությունը Արցախի թեմ, «Էջմիածին», 1995 թ., Ե., էջ 93:

³⁵ ՇՈՒՇԻ /ՎՈՂՈԴՅԱ ԲԱԲԱՅԱՆ/ 11.09.2018, <https://www.youtube.com/watch?v=HQ00H8nsrco&t=69s>

Համայն հայություն հպարտություն հանդիսացող Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ եկեղեցին տուժեց 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ին Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի ժամանակ: Հոկտեմբերի 8-ին ադրբեջանական կողմի թիրախավորման եւ հրթիրակոծության ընթացքում վնասվել են եկեղեցու գմբեթն ու խաչաթեւերի տանիքները, աղոթասրահն ամբողջությամբ լցվել էր ավերակված բեկորներով:

Այսօր Արցախն աւար ու աւեր է, Սուրբ Ամենափրկիչը՝ խարխուլ: Բայց երանի նրան, որ կվերականգնի պատմական արդարութիւնն ու տաճարը, ուր նորից կհնչեն անմահ պատարագի աղօթները:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Ղազանչեցոց Սուրբ Ամենափրկիչ, Շուշի, Ավետիս Յարամիշյանց, կոտորած, թեմ, առաջնորդ:

РЕЗЮМЕ

Статья представляет собой всестороннее исследование истории и архитектуры кафедрального собора Святого Аменапркича (Всеспасителя) в Шуши, Арцах. Исследование прослеживает происхождение жителей квартала Газанчеоц, переселившихся в XVIII веке из Шахкерта (Нахичевань) в Шуши. Описывается строительство деревянной церкви и последующая постройка монументального каменного собора (1868–1887 гг.), отличающегося крестообразным планом, декоративной резьбой по камню и богатыми иконографическими элементами. Упоминаются архитектор Симон Тер-Акопян и благотворитель Авраам Хандамирян.

Особое внимание уделяется резне армян в Шуши во время турко-татарских погромов 1905–1906 гг., а также резне армян в марте 1920 года. Квартал Газанчеоц в Шуши, как наиболее состоятельный армянский район, подвергся жестоким разрушениям, однако собор чудом уцелел. Массовые убийства и резня представлен свидетельствами очевидцев, описывающими зверства над мирными жителями и духовенством.

Далее рассматриваются советский и постсоветский периоды, охарактеризованные постепенным упадком, запустением и последующим восстановлением собора в 1981–1998 годах. Отмечается, что в результате проделанных реставрационных работ храм вновь обрел своё значение как духовный центр Арцахской епархии Армянской Апостольской Церкви.

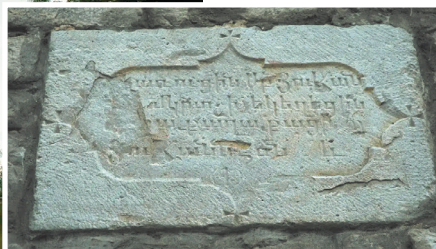
Սուրբ Ամենափրկիչ (Ջազանչեցոց) եկեղեցի

Մեղրեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի

Ագուլեցոց Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի

Կանաչ Ժամ կամ Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցի

В заключительной части работы рассматривается разрушение собора в ходе Второй Карабахской войны 2020 года в результате ракетно-бомбовых ударов со стороны вооружённых сил Азербайджана. Автор завершает исследование на ноте надежды, выражая стремление к восстановлению исторической справедливости и возрождению духовной жизни.

SUMMARY

The article offers a comprehensive historical and architectural study of the Holy All-Savior (Ghazanchetsots) Cathedral located in Shushi, Artsakh. It traces the origins of the Ghazanchetsots district's population to the 18th-century Armenian migration from Shakhkert in Nakhichevan, detailing their eventual settlement in Shushi. The church's architectural legacy is closely examined, from its initial wooden version to the construction of the monumental stone cathedral (1868–1887), characterized by its cross-domed structure, ornate stone carvings, and rich iconographic elements. The account also highlights the names of architect Simeon Ter-Hakobyan and benefactor Abraham Khndamiryan.

The narrative transitions into the 20th century, focusing on the tragic episodes of the Armenian persecution in Shushi during the Armenian–Tatar massacres (1905–1906), and the Armenian massacres in Shushi in 1920. The Ghazanchetsots district, as the wealthiest Armenian quarter, suffered extensive destruction, while the cathedral miraculously remained standing. The 1920 massacre is presented with harrowing eyewitness testimony, including the brutal execution of clergymen and civilians.

The Soviet and post-Soviet periods are examined, highlighting the gradual decline, neglect, and eventual restoration of the cathedral. Revival efforts began in the 1950s and culminated in a comprehensive reconstruction between 1981 and 1998, after which the cathedral was reestablished as the spiritual center of the Diocese of Artsakh.

The study concludes with the 2020 Nagorno-Karabakh war, when Azerbaijani forces bombed the cathedral, inflicting significant damage. The author ends on a hopeful note, expressing the longing for justice and spiritual revival.

ՀԲԸՄ ԿԱՅԻՐԵԻ ԿԱՌՈՒՅՑԻ ՅՈՒՅԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՐՏ ՍԱՅԻՊՈՒՄ ԱՊԱՏՏԱՆԱԾ ԱՐԵՒՏՏԱՅԱՅ ՎԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ 1915–1918 ԹԹ.¹

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ի. դարասկզբի թուրքական վարչակարգի որդեգրած ցեղասպան քաղաքականությունն աղետալի հետեւանքներ ունեցավ արեւմտահայության համար: Դրանք համատարած էին՝ հայրենիքի եւ ունեցվածքի կորուստ, ինքնության փոխակերպում եւ մշակութային ժառանգության ոչնչացում: Հայոց ցեղասպանության ծանր հետեւանքներից էր հայ ազգի ինքնության փոխակերպումը, ինչի հետեւանքով արեւմտահայության ճնշող մեծամասնությունը դարձավ այդ հրեշավոր քաղաքականության զոհ: Հազարավոր արեւմտահայեր՝ հատկապես կանայք եւ երեխաներ, որոնք ցեղասպան քաղաքականության հետեւանքով կորցրին իրենց հայրենիքը, հայրենի ակումբները, դարձան որբ ու գաղթական: Հայ որբերին ու գաղթականներին պատսպարելու, հոգ տանելու խնդիրը, ցեղասպանության հետեւանքով վերջիններիս խախտված իրավունքների արձանագրումն ու հաղթահարման փորձերը դարձան ոչ միայն որոշ միջազգային², այլեւ հայկական բարեգործական կազմակերպությունների հոգաժողովյան խնդիրը: Այդ դժվարին պայմաններում հայ գաղթականներին աջակցելու եւ նրանց կյանքի բարելավման ուղղությամբ լուրջ քայլեր ձեռնարկելու գործում առանձնահատուկ դեր խաղաց Հայ բարեգործական ընդհանուր միությունը (այսուհետ՝ ՀԲԸՄ):

Չնայած Առաջին աշխարհամարտը եւ հայերի զանգվածային ջարդե-

^{1*} Ստացվել է՝ 15.04.2025, գրախոսվել է՝ 9.06.2025: Էլ. հասցե՝ koninyan.mane@yandex.com:

² Արեւմտահայ գաղթականությանը մեծ օգնություն ցուցաբերած միջազգային բարեգործական կազմակերպություններից էին «Ամերիկյան Մերձավոր Արեւելքի նպաստամատույց», «Հայ գաղթականների (Լորդ քաղաքագլխի) հիմնադրամը», «Դոլլի հիմնադրամը» եւ այլն, որոնք որբանոցներ բացելուն զուգահեռ մեծածավալ օգնություն են ցուցաբերել նաեւ արեւմտահայ գաղթականությանը:

րը մեծ վնաս պատճառեցին նաեւ ՀԲԸՄ կառույցին, որի շուրջ 80 մասնաճյուղեր՝ մեծ մասամբ Բալկաններում եւ Օսմանյան կայսրությունում, ավելի քան 5000 անդամներով քայքայվեցին, բայց «բարեբախտաբար Ամերիկայի եւ Եգիպտոսի մէջ Միութեան վարիչները եւ անդամները, կրկնապատկելով իրենց ջանքերը եւ զոհողութիւնները, հազուագիւտ անձնուիրութեամբ մը կրցան մասամբ լցնել պակասը եւ հնարաւոր ընծայել օգնութեան գործը ուր որ կարելի էր եւ անհրաժեշտ»³։ Արձագանքելով ստեղծված նոր մարտահրավերներին՝ հատկապէս Կահիրեի ՀԲԸՄ մեծածավալ օգնություն ցուցաբերեց ցեղասպանությունից փրկված հազարավոր հայ որբերի ու գաղթականների՝ ոչ միայն կեցութեան ու սննդի հարցերը հոգալով, այլեւ սրտացավ մոտեցում ցուցաբերելով կրթութեան եւ առողջապահութեան ոլորտներում՝ նպատակ ունենալով ապահովել գաղթական երեխաների բնականոն զարգացումը։

ՀԲԸՄ ԿԱՀԻՐԵԻ ԿԱՌՈՒՅՑԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՎՈՐՈՒՄԸ

Կահիրեի ՀԲԸ միությունը, որ զգալի օժանդակություն էր ցուցաբերել դեռեւս 1909 թ.՝ Կիլիկիո հայոց ջարդերի ժամանակ, Հայոց ցեղասպանութեան շրջանում ոչ միայն շարունակեց իր մարդասիրական առաքելութեանը, այլեւ պարբերաբար ընդլայնեց գործունեութեան շրջանակները։ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին Կահիրեի ՀԲԸՄ-ն իր գործունեությունը կենտրոնացրել էր Այսրկովկասում, Միջագետքում եւ Եգիպտոսում։ Նա սկսեց իրականացնել համալիր գործողութիւններ՝ հոգալով բռնի տեղահանութեան հետեւանքով հուսալքված հայ գաղթականների կարիքները՝ զբաղվելով սննդի, հագուստի, դեղորայքի, վրանների մատակարարմամբ։ Այդ կապակցությամբ 1915 թ. մարտի 5-ին Պողոս Նուբարի գլխավորութեամբ ՀԲԸՄ-ն ստեղծեց «Ազգային շահերի պաշտպանութեան կենտրոնական վարչութիւն» հիմնադրամը, որը պետք է հանգանակություն կազմակերպեր՝ ի նպաստ ցեղասպանութեան հետեւանքով Այսրկովկաս գաղթած արեւմտահայության։ ՀԲԸՄ «Միութիւն» պաշտոնաթերթից տեղեկանում ենք, որ այդ նույն շրջանում Այսրկովկաս է առաքվել ավելի քան 64 հազար ռուբլի (6200 եգիպտական ոսկի) օգնություն, որից 20 հազարը՝

³ Տե՛ս «Ոսկեմատեան Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան 1906–1931», հտ. Ա., Բարիզ, էջ 19։

Թիֆլիսի առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոս Տեր-Մովսեսյանին, իսկ մնացածը էջմիածին՝ կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցին։ Այդ նույն շրջանում ՀԲԸՄ Լոնդոնի եւ Մանչեստրի մասնաճյուղերը եւս ցուցաբերում են օգնություն, ինչի առթիվ իրենց ձեռնարկած հանգանակության մասին ծանուցում են Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գեւորգ Ե. Սուրենյանցին. «Լոնտոնէն Վեհ. Կաթողիկոսին ղրկուած է 4200, իսկ Մանչեսթրէն՝ 500 անգլ. ոսկի»⁴։ Հետագայում այդ օգնությունները դարձան պարբերական՝ գրեթե ամենամյա։ Կահիրեի ՀԲԸՄ հանգանակություններին մասնակից դարձնելու համար էր նաեւ, որ «Միություն» պաշտոնաթերթի միջոցով փորձում էր համայն հայությանն իրազեկել Արեւմտյան Հայաստանում եւ Օսմանյան կայսրության հայաբնակ տարածքներում արեւմտահայության զանգվածային ջարդերին. «Անդին, անիծապարտ Տաճկաստանի ոճրասուն արիւնոռոգ հողին վրայ, մեր քամբախտ հայրենակիցները գեհենական տանջանքներու մէջ կը մարտիրոսանան, անօթութենէ կը մեռնին, ջարդէ կը մեռնին...»⁵։ Չնայած, որ ընթացող պատերազմը գրեթե անհնարին էր դարձրել արեւմտահայ գաղթականությանը ցուցաբերվող ցանկացած օգնություն, այնուամենայնիվ, «Ազգային շահերի պաշտպանության կենտրոնական վարչության» հանգանակության շնորհիվ ՀԲԸՄ-ն կարողացավ ոչ միայն օգնություն ցուցաբերել Այսրկովկասի գաղթականությանը, այլեւ որոշակի բաժին հատկացրեց նաեւ Արեւմտյան Հայաստանի մի շարք գավառներում։ 1915 թ. մարտ-ապրիլ ամիսների ընթացքում ՀԲԸՄ-ն Կ. Պոլսի իր մասնաճյուղի միջոցով կարողացավ 100 օսմանյան ոսկի գումար արժողության օգնություն ուղարկել Կարնո (Էրզրումի) շրջակայքի հայ գաղթականությանը⁶, 50 օսմանյան ոսկի՝ Երզնկայի գաղթականությանը⁷։ Լրագրական թղթակցություններից պարզ է դառնում, որ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը եւ ՀԲԸՄ Կ. Պոլսի մասնաճյուղը 1915 թ. ընթացքում շուրջ 5500 օսմանյան ոսկի արժողությամբ գումար են ուղարկել տարբեր գավառներ⁸։

Ծայրաստիճան թշվառություն ու մահվան սարսափ տեսած արեւմտահայ գաղթականներին տեղահանության առաջին օրերից սկսած՝ մեծ

⁴ Տե՛ս «Միություն», Գահիրէ, 1915, մարտ, թիւ 39։

⁵ Տե՛ս «Միություն», Գահիրէ, 1915, յունիս, թիւ 42։

⁶ Տե՛ս «Միություն», Գահիրէ, 1915, մարտ, թիւ 39։

⁷ Տե՛ս «Միություն», Գահիրէ, 1915, ապրիլ, թիւ 40։

⁸ Տե՛ս «Միություն», Գահիրէ, 1915, նոյեմբեր, թիւ 47։

օգնություն ցուցաբերեց ՀԲԸՄ Նյու Յորքի մասնաճյուղը՝ Միջազգետքում հյուպատոսական ծառայությունների կամ ամերիկյան մարդասիրական կազմակերպությունների միջոցով: Հալեպում առաջնորդական փոխանորդ տեր Հարություն քահանա Եսայանի նախագահությամբ կազմավորված «Գաղթականների օգնության հանձնախմբին» մեծ օժանդակություն ցուցաբերեց ՀԲԸՄ Հալեպի մասնաճյուղը՝ Ա. Մազլումյանի նախագահությամբ⁹:

ՊՈՐՏ ՍԱՅԻԴԻ ԳԱՂԹԱԿԱՅԱՆԸ

ԵՒ ՀԲԸՄ ԿԱՀԻՐԵԻ ԿԱՌՈՒՅՑԻ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Կահիրեի ՀԲԸՄ գործունեությունը հիմնականում կենտրոնացավ Պորտ Սայիդ ժամանած մուսալեուցիներին ցուցաբերվող օգնության վրա: Պորտ Սայիդ ժամանելուն պես՝ ՀԲԸՄ «200 ոսկի առաջին վարկ մը քուէարկեց բժշկական օգնութիւն հասցնելու նպատակաւ, եւ գործարարութեան համար պաշտօն տուաւ Միութեան պատուակալ բժիշկ Տօքթ. Պ. Սերովբեանին անմիջապէս Բօր-Սայիտ երթալ եւ սանիտարական գործը կազմակերպել տեղւոյն վրայ»¹⁰: Դա տեղի չունեցավ, քանի որ տեղական կառավարության, ամերիկյան Կարմիր խաչի եւ հատկապես եգիպտահայ Կարմիր խաչի միջոցով, որը «առողջապահական գործին եւ անոր յանձնաձումին մէջ շատ պատուաւոր ու գործօն բաժին մը ունեցած է»¹¹, մուսալեուցիներին արդեն տրվել էր որոշակի օգնություն՝ դեղորայքի, սննդի, ապաստարանի տեսքով, ուստի ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչությունը, տեղի տալով եգիպտահայ թեմի առաջնորդ Թորգոմ Արք. Գուշակյանի առաջարկին, զբաղվեց մուսալեուցի երեխաների կրթական հարցերով: Կահիրեի ՀԲԸՄ հիմնական նպատակը դարձավ որբախնամ գործունեությունը՝ մասնավորապես նրանց հոգատարությունը, կրթությունը, առողջության ապահովումը: 1915 թ. հոկտեմբերի 20-ին Պորտ

⁹ Մազլումյան ընտանիքը Հալեպի երեւելի ընտանիքներից էր, Հայտնի էր «Բարոն» հյուրանոցով: Նրանք մեծ օգնություն են ցուցաբերել շատ գաղթականների, փրկել են նաեւ ցեղասպանության ականատես Արամ Անտոնյանի կյանքը՝ աշխատանքի ընդունելով «Բարոն» հյուրանոցում:

¹⁰ Տե՛ս «Միութիւն», Գահիրէ, 1915, սեպտեմբեր, թիւ 45:

¹¹ Տե՛ս Ա. ՍԱԼԻԻ, Ալեականեր եւ խլեականեր, հայ վրանաքաղաքին տարեգիրքը, Ադեբ-սանդրիա, Ս. Գասապեան տպագր., 1920, էջ 151:

Սայիդի մոտակայքում, ուր հիմնվել էր մուսալեուցիների վրանային ավանը, տեղի ունեցավ ՀԲԸՄ «Սիսուան» վարժարանի հանդիսավոր բացումը, որտեղ 25 վրան-դասարաններում սովորում էին շուրջ 1222 աշակերտներ՝ «գրեթե բոլորն ալ անուս եւ շատերը նոյն իսկ մայրենի լեզուին անգիտակ, թրքախօս կամ արաբախօս, բաւարար ուսում առին եւ տոհմային կրթութեամբ դաստիարակուեցան»¹²։ Պորտ Սայիդի վրանաքաղաքի բժիշկ Արամ Սահակյանը (Սալբի), որ 1918 թ. ստանձնում է եգիպտահայ Կարմիր խաչի բժշկի պաշտոնը, բարձր գնահատելով Կահիրեի ՀԲԸՄ-ի գործունեությունը, նշում է, որ ազգն իր զավակների հանդեպ չուշացրեց իր գուրգուրոտ վերաբերմունքը եւ բացեց «Սիսուան» վարժարանը՝ «աղճատուած գաւառաբարբառէ մը զատ ոչինչ գիտցող այս փոքրիկներուն մէկ մեծ պակասը լրացնելու»¹³։

Վարժարանի սկզբնական ծախսերի համար ՀԲԸՄ-ի նախագահ Պողոս Նուբարը փոխանցեց 1250 ֆրանկ գումար¹⁴։ Կահիրեի ՀԲԸՄ ջանքերով հաճախակի դարձած հանգանակություններից լուծվում էին ոչ միայն վարժարանի կրթական, այլ նաեւ սաների զգեստավորման հարցերը։ Սիսուան վարժարանը շարունակեց գործել մինչեւ 1919 թ. նոյեմբեր ամիսը, երբ վրանաքաղաքի գաղթականները, ստանալով անգլիական եւ ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների աջակցությունը, տեղափոխվեցին իրենց ծննդավայրերը՝ մասնավորապէս Կիլիկիա։ 1915 թ. հոկտեմբերից մինչեւ 1919 թ. նոյեմբեր ընկած ժամանակահատվածում Սիսուան վարժարանի ընդհանուր ծախսերը՝ ըստ ՀԲԸՄ տեղեկագրերի, կազմել են 7 626 755 եգիպտական ոսկի՝ «առանց հաշուելու Միութեան Կեդր. Հանդերձարանի մթերանոցներէն ձրիաբար հայթայթուած հանդերձեղէնները»¹⁵։

Կահիրեի ՀԲԸՄ կրթականից զատ կարեւոր տեղ էր հատկացնում որբերի տարատեսակ արհեստների մեջ հմտանալու կարողությունը։ Դա արվում էր այն պարզ պատճառով, որ հետագայում՝ որբանոցից դուրս գալուց հետո, նրանք կարողանային հոգալ իրենց կեցությունը եւ անկախ

¹² Տե՛ս «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր 11-րդ, 12-րդ, 13-րդ եւ 14-րդ շրջաններու, 1916–1919», Գահիրէ, Հ.Բ.Ը. Միութեան տպ., 1920, էջ 108։

¹³ Տե՛ս Ա. ՍԱԼԲԻ, նշ. աշխ., էջ 181։

¹⁴ Տե՛ս «Միութիւն», Գահիրէ, 1915, նոյեմբեր, թիւ 47։

¹⁵ Տե՛ս «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր...», էջ 110։

լինել: ՀԲԸՄ անդամները համոզված էին, որ տարատեսակ հմտություններ ձեռք բերելը կնպաստեր որբերի ընկերային ներգրավվածությանը: Այդ կապակցությամբ «Սիսուան» վարժարանին կից ՀԲԸՄ բացեց արհեստանոց՝ «չափահաս տղոց ատաղձագործություն, կօշկակարություն եւ դերձակություն սովորեցնելու համար»¹⁶:

Հարկ է նշել, որ Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ անմիջապես ցեղասպանության գործադրման շրջանում, Հայոց ցեղասպանության դատապարտման գործընթացը դարձել էր Կահիրեի ՀԲԸՄ-ի առանցքային խնդիրներից մեկը: 1916 թ. վերջերին, ստանալով նաեւ Ազգային պատվիրակության հավանությունը, ՀԲԸՄ կազմեց «Ազգային պրոպագանդի դիւանը»՝ նպատակ ունենալով հավաքել, թարգմանել ու տպագրել Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող եւ Եգիպտոսում պարբերաբար հրատարակված փաստաթղթեր, գրքույկներ, հոդվածներ, նամակներ, տարբեր արժանահավատ վկայություններ, որոնք կհանձնվեին Ազգային պատվիրակության տնօրինությանը՝ «ծառայելու համար ազգային դատին»¹⁷: Դրանով պայմանավորված՝ այդ կառույցին անդամագրվեցին նաեւ Եգիպտոսի օտար մամուլի մի շարք հայասեր ներկայացուցիչներ, որոնք իրենց նպաստը կբերեին փաստահավաք այդ աշխատանքներին: Այդ դիվանի գործունեության արդյունքում հրատարակվեցին այնպիսի կարեւոր աշխատություններ, ինչպիսիք էին Ֆայեզ-էլ-Ղոսեյնի «Les Massacres en Armenie», Կիլիկիայի Ֆրանսիացի կառավարիչ զնդապետ Բրեմոնի «Notes Historiques et Geographiques sur L'Armenie», Թ. Մկրտիչեանի «Տիգրանակերտին նահանգին ջարդերը եւ քուրտերու գազանությունները» եւ այլ գործեր, որոնք Հայոց ցեղասպանության դատապարտման գործում կարեւոր սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող աշխատություններ են:

1917 թ. վերջերից սկսած, երբ դաշնակից ուժերը հետզհետե ազատագրեցին Միջագետքի տարածքները, Կահիրեի ՀԲԸՄ առաջիններից էր, որ օգնության ձեռք մեկնեց ազատագրված տարածքների տարաբախտ գաղթականությանը՝ լավ հասկանալով, որ անհետաձգելի օգնություն էր անհրաժեշտ նրանց կեցության նվազագույն պայմանների

¹⁶ Տէս Ա. ՍԱԼԻԻ, նշ. աշխ., էջ 169:

¹⁷ Տէս «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միություն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր...», էջ 103:

ապահովման համար: Օգնության գործը կազմակերպելու համար ՀԲԸՄ կապեր էր հաստատել անգլո-ֆրանսիական զինվորական իշխանությունների ներկայացուցիչների հետ, քանի որ «Միութեան օգնությունը՝ սնունդ եւ հանդերձանք, կարելի եղաւ այս ձեւով հասցնել Աքապա՝ բրիտանական բանակի հասցէին՝ հայ աղէտեալներուն բաժնուելու համար»¹⁸: Կիլիկիայի ֆրանսիացի կառավարիչ գնդապետ Բրեմոնը, առաջ քաշելով Ֆրանսիայի հայամետ դիրքորոշումը, հայտարարում էր, որ «սիրայօժար պիտի աջակցէր, տրուած ըլլալով, որ հայ որբերը կը կազմէին ազգին ապագան»¹⁹: Նաեւ դաշնակիցների տված խոստումներից ոգևորված՝ ՀԲԸՄ փորձում էր առավելագույնի հասցնել հանգանակությունների կազմակերպումը: 1917 թ. սկսած՝ գաղթականությանն ուղղված նպաստների բաշխումը կազմակերպելու համար ՀԲԸՄ ստեղծեց Տարագրյալների, Որբանպաստի, Հանդերձարանի հիմնադրամները: Տարագրյալների հիմնադրամը հոգում էր գաղթականներին անհրաժեշտ կարիքները: 1917–1919 թթ. ընթացքում այս հիմնադրամը հանգանակեց շուրջ 24 193 եգ. ոսկու չափով գումար: Որբանպաստ հիմնադրամը, «որ կը գոյանայ որբերու պաշտպանութեան տարեվճարներով, որբանպաստ նուիրատուութիւններով, եւ որ կը ծառայէ, նախընտրապէս, մատակարարելու Միութեան սեփական որբանոցները եւ, առհասարակ, սատարելու որբախնամ գործին», 1918–1919 թթ. ընթացքում հանգանակեց շուրջ 26 200 եգ. ոսկու չափ գումար²⁰: Հանդերձարանի հիմնադրամը հոգում էր ոչ միայն ՀԲԸՄ որբանոցներին անհրաժեշտ հանդերձանքի հարցերը, այլ նաեւ մեծաքանակ հագուստ էր առաքում Պորտ Սայիդի, Սիրիայի ու Պաղեստինի հայ գաղթականներին: Իր ստեղծման պահից մինչեւ 1918 թ. նոյեմբեր ամիսը ներառյալ այս հիմնադրամն ավելի քան 32 281 կտոր նոր զգեստ է ուղարկել վերոհիշյալ շրջանների հայ գաղթականներին: ՀԲԸՄ տեղեկագրերից իմանում ենք, որ վերջինիս բաշխած նպաստների հանրագումարը 1917 թ. կազմել է շուրջ 7 395 206 եգ. ոսկի, իսկ 1918 թ.՝ 18 784 306 եգ. ոսկի²¹:

¹⁸ Տէս «Դար մը պատմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան», հտ. Ա., 1906–1940, Գահիրէ–Փարիզ–Նիւ Եորք, 2006, էջ 50:

¹⁹ Տէս «Հայաստանի կոչնակ», Նիւ Եորք, 1949, յունուար 29, թիւ 5:

²⁰ Տէս «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր...», էջ 92–95:

²¹ Անդ, էջ 99–102:

ՀԲԸՄ ԿԱՀԻՐԵԻ ԿԱՌՈՒՅՑԻ ՑՈՒՑԱԲԵՐԱԾ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊՈՐՏ
ՍԱՅՆԻԴԻ ԳԱՂԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆԸ ՄՈՒԴՐՈՍԻ ԶԻՆԱԴԱԴԱՐԻՑ ՀԵՏՈ

Մուգրոսի զինադադարից հետո, երբ տարագիր հայերն անարգել կարող էին վերադառնալ իրենց ծննդավայրերը, ՀԲԸՄ առաջիններից էր, որ ձեռք մեկնեց հայ գաղթականությանը՝ լծվելով լայնածավալ մարդասիրական աշխատանքի: ՀԲԸՄ Կենտրոնական վարչական ժողովը Մեծի Տանն Կիլիկիո կաթողիկոս Սահակ Բ. Խապայանին ուղղված 1918 թ. նոյեմբեր 12 թվակիր նամակում հայտնում էր հայ գաղթականությանն օգնելու իր պատրաստակամությունը. «ՀԲԸՄ արդեն ի սպաս դրած է իր բարոյական եւ նիւթական բոլոր միջոցները եղբայրական օգնութեան եւ հայրենիքի վերաշինութեան գերազանցապէս նուիրական գործին: Զերդ Վեհափառութիւնը վստահ կրնայ ըլլալ, որ Կեդրոնական վարչական ժողովս ըրաւ եւ պիտի ընէ ինչ որ հնարաւոր է աղէտեալներու վիճակը բարելաւելու համար»²²: Արդեն դեկտեմբեր ամսի տվյալներով՝ ՀԲԸՄ Սահակ կաթողիկոսին ուղարկում է 1750 եգիպտական ոսկի գումար, 2500 եգիպտական ոսկի արժողությամբ 6 հակ պլանքէթներ (ծածկոց) եւ հանդերձանք²³:

Զինադադարից հետո, ինչպես հայկական տարբեր բարեգործական կառույցների, այնպես եւ ՀԲԸՄ գլխավոր խնդիրն էր.

ա) գաղթականների վերադարձն իրենց ծննդավայրերը կամ տեղավորումը Հալեպի եւ արաբական աշխարհի տարբեր վայրերում,

բ) որբահավաքը, թուրքերի, քրդերի եւ արաբների մոտ հայտնված հայ կանանց, աղջիկների եւ որբերի ազատագրումը,

գ) որբերի խնամքն ու դաստիարակությունը, կրթական գործի կազմակերպումը

դ) քաղաքական, մշակութային, բարեսիրական կազմակերպությունների վերստեղծումը,

ե) հայերի քաղաքական պահանջների հետապնդումը²⁴:

Քանի որ վերոհիշյալ խնդիրները կյանքի կոչելու համար չկար մեկ միասնական մարմին, ուստի զանազան կառույցներ, այդ թվում եւ ՀԲԸՄն,

²² Տէս Բ. ԵՂԻՍԵԱՆ, Ժամանակակից պատմություն կաթողիկոսութեան Հայոց Կիլիկիոյ 1914–1972, Անթիլիաս–Լիբանան, 1975, էջ 80:

²³ Անդ:

²⁴ Տէս Լ. ԶՈՐՄԻՍԵԱՆ, Համապատկեր արեւմտահայոց մէկ դարու պատմութեան, հտ. Գ. (1908–1922), Պէյրութ, տպ. «Սեւան», 1975, էջ 524:

գիտակցելով, որ այդ խնդիրներից «ամենէն կենսական եւ հրամայողականը կը կազմէր իսլամներու մօտ գտնուող հայ որբերու եւ կիներու ազատագրման պարտադիր, բայց դժուարին գործը»²⁵, շարունակեց իր մարդասիրական գործունեությունը՝ կենտրոնանալով արեւմտահայութեան ֆիզիկական ու բարոյահոգեբանական վերակառուցման վրա: Նա պարբերաբար ընդլայնեց գործունեութեան շրջանակները՝ նվիրվելով ցեղասպանությունը վերապրածների վերականգնողական աշխատանքներին: Բարեգործականի կարեւոր գործառույթներից մեկը դարձավ անապատներում թափառող կամ թուրքերի, քրդերի, արաբների մօտ պահվող որբերի փրկությունը, դեռատի հայուհիների ու կանանց ազատագրումը թուրքական հարեմներից: ՀԲԸՄ ուշադրութեան կենտրոնում էին հատկապես որբերը, ուստի պատահական չէր, որ հասույթի մեծ մասը ծախսվում էր որբերի հոգատարութեան վրա, քանի որ «չէր կրնար այդ եղկելի զոհերը ձգել իրենց բախտին»²⁶: Կարգվեցին որբախույզներ, որոնց գործը եղավ որբահավաքը: Որբահավաքի հիմնական կենտրոններն էին Կ. Պոլիսը, Սիրիան, Միջագետքը եւ սահմանամերձ թուրքական տարածքները: Այդ կապակցությամբ ՀԲԸՄ, Եգիպտահայ նպաստամատուցի եւ Միացյալ որբախնամի որոշմամբ Մկրտիչ Եփրեմյանը, Կարապետ Սեֆերյանը եւ Ռուբեն Հերյանը նշանակվեցին նպաստի պատվիրակներ ու մեկնեցին Սիրիա: Նրանց նպատակն էր տեղում ծանոթանալ գաղթականության վիճակին՝ այն տեղեկացնելով նպաստաբաշխ մարմիններին²⁷: ՀԲԸՄ որոշեց յուրաքանչյուր որբի համար սահմանել 12 եգիպտական ոսկի կամ 60 ամերիկյան դոլար նպաստ, բայց քանի որ նվիրաբերած այդ գումարը «որբի մը տարեկան ծախքին հազիւ քառորդը կամ երրորդը կը ներկայացնէ»²⁸, ուստի շատ կարեւորվում էին անհատների նվիրատվութունները: ՀԲԸՄ տեղեկագրերից իմանում ենք, որ որբախնամ կոչերին արձագանքել են հարյուրավոր անհատներ: Նշենք, որ ՀԲԸՄ որբախույզ Ռ. Հերյանին ուղղած նամակներում հատուկ շեշտում էր, որ հնարավորութեան սահմաններում վերջինս նաեւ լուսանկարեր որբերին, քանի որ «իւրաքանչիւր որբապաշտպանի կը յանձնենք իր պաշտպանած որբին լուսանկար-վի-

²⁵ Անդ:

²⁶ Տէս «Ոսկեմատեան Հայկական բարեգործական ընդհանուր միութեան...», էջ 20:

²⁷ Տէս Ն. ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ, Միջագետքի անապատների հայ որբախույզները (1918–1923 թթ.), «Հայագիտութեան հարցեր», 2018, № 1, էջ 39–40:

²⁸ «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր...», էջ 111:

ճակացոյցը»²⁹։ Դա բացատրելի էր նվիրատուների հետաքրքրությունը մեծացնելու եւ վերջիններիս վստահությունն ներշնչելու հանգամանքով։ Որբախույզների առաքելությունն էր նաեւ Միջագետքի հարեմներից հայ աղջիկների ու կանանց ազատագրումը³⁰։

Քանի որ մինչեւ զինադադարը Երուսաղեմը դարձել էր հարյուրավոր հայ գաղթականների ապաստարանը, ուստի ի սկզբանե ՀԲԸՄ որոշել էր իր անդրանիկ որբանոցը բացել Երուսաղեմում։ Բայց ինչ-ինչ հանգամանքների բերումով³¹ բրիտանական հրամանատարության պահանջով գաղթականության մեծամասնությունը տեղափոխվեց Պորտ Սայիդ։

ՀԲԸՄ որբախնամ գործունեությանն իր նպաստը բերեց բրիտանական բանակի հրամանատարության եւ ՀԲԸՄ միջեւ ձեռք բերված պայմանավորվածությունը, համաձայն որի՝ բրիտանական բանակի հրամանատար է. Ալենբերին պաշտոնական գրությամբ հաղորդում է ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչությանը, որ 1918 թ. օգոստոսի 1-ից սկսած՝ բրիտանական կողմն ստանձնելու է ոչ միայն հայ գաղթականության, այլ նաեւ հայ որբերի հոգածությունը³²։ Այդ օգնության կարիքն իսկապես կար, եթե հաշվի առնենք, որ դեպի Պորտ Սայիդ սկսվել էր գաղթականների հոսքը։ Անհրաժեշտ էին նոր վրաններ, որբանոցի համար նոր շենք, քանի որ որբերի թիվը, գումարած Երուսաղեմի որբերը, հասնում էր շուրջ 300-ի։ Բրիտանական կողմի հետ ունեցած բանակցությունների արդյունքում որոշվեց, որ որբանոցը բացվելու էր հենց Պորտ Սայիդում՝ «տոհմային դաստիարակութեան հիման վրայ»³³։

1918 թ. սեպտեմբերի 2-ին բրիտանական զինվորական իշխանության հրահանգով Երուսաղեմի շուրջ 166 որբերը, տիկին Վիկտորյա Արշարունու³⁴ առաջնորդությամբ, փոխադրվեցին Պորտ Սայիդի գաղթականությանը։ Այդ առիթով կարեւոր էր բրիտանական Հայ գաղթականների

²⁹ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 33, թ. 7։

³⁰ Տէս ՀԱԱ, ֆ. 420, ց. 65, գ. 33, թ. 1։

³¹ ՀԲԸՄ Երուսաղեմում որբանոց բացելու համար արտոնություն խնդրեց բրիտանական զինվորական իշխանությունից, սակայն մերժում ստացավ։ Ըստ երեւույթին՝ դա պայմանավորված էր այդ տարածքում հրեական ազգային օջախ ստեղծելու՝ հրեաների ցանկության հետ, որին տուրք էին տալիս բրիտանացիները։

³² Տէս «Միութիւն», Գահիրէ, 1918, յուլիս–օգոստոս, թիւ 64։

³³ Անդ։

³⁴ Վիկտորյա Արշարունին Պորտ Սայիդի հայ գաղթականում աշխատել էր անձնվիրություններ եւ հայտնի էր որպէս «որբերի մայրիկ»։

(Լորդ Մեյերս) հիմնադրամի ներկայացուցիչներ Մր. Պլեքհաուզի եւ դր. Քենեդիի այցելությունը եզրկատու՝ երուսաղեմի եւ Սիրիայի հայ գաղթականների վիճակն ու կարիքները տեղում ուսումնասիրելու համար։ Դա նաեւ նոր համագործակցության քայլ էր լինելու ՀԲԸՄ եւ հիմնադրամի միջեւ։

Որբերն սկզբնական շրջանում տեղավորվեցին «Սիսուան» վարժարանում, բայց նրանց թիվը գնալով այնքան ստվարացավ, որ ՀԲԸՄ ստիպված էր բացել Պորտ Սայիդի իր անդրանիկ որբանոցը։ Որբերի թիվը հասնում էր շուրջ 300-ի։ Որբանոցի վարժարանը բոլորովին առանձին էր «Սիսուան» վարժարանից։ Դա մի հաստատություն էր, որն իր մեջ ընդգրկում էր որբերին անհրաժեշտ բոլոր համալիր հաստատությունները՝ վարժարան, հիվանդանոց, հանդերձարան, ճաշարան։ Բարեգործականի տարեկան հաշվետվություններից երեւում է, որ որբերին խնամելու համար կառույցն արել է ամենայն հնարավորը՝ «անոնց խաթարուած բարոյականին, մաքրութեան եւ սննդառութեան համար ոչինչ չխնայել, հանդերձեղէն, անկողին եւ այլ նախնական պէտքերը հայթայթել»³⁵։ Պորտ Սայիդի որբանոցի եւ «Սիսուան» վարժարանի որբերի կրթության հարցերը կազմակերպելու համար ՀԲԸՄ կենտրոնական վարչական ժողովը 1918 թ. հոկտեմբերի սկզբին³⁶ կազմում է ՀԲԸՄ կրթական եւ որբախնամ հանձնախումբը՝ եզրկատահայ թեմի առաջնորդ Թորգոմ եպիսկոպոս Գուշակեանի նախագահությամբ։ 1918–1919 թթ. ընկած ժամանակահատվածում³⁷ ՀԲԸՄ Պորտ Սայիդի որբանոցի համար ծախսել է շուրջ 8933 եզրկատական ոսկի³⁸։

Որբանոցից բացի՝ ՀԲԸՄ-ի կարեւոր նախաձեռնություններից էր Պորտ Սայիդի այրիանոց-ապաստարանը, որտեղ հավաքված գաղթականները հիմնականում Միջագետքի անապատներից Պորտ Սայիդի վրանաքաղաք գաղթած թշվառ այրիներ ու աղջիկներ էին՝ «թուրք դահիճներուն ձեռքէն

³⁵ «Տէս Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր...», էջ 112։

³⁶ ՀԲԸՄ-ի կրթական եւ որբախնամ հանձնախմբի առաջին նիստը գումարվում է 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին։

³⁷ 1919 թ. նոյեմբերից սկսած՝ Պորտ Սայիդի գաղթականները, ստանալով Ֆրանսիայի հովանավորությունը, վերադարձան Կիլիկիա։ Գաղթականների հետ Կիլիկիա (Մերսին) փոխադրվեց նաեւ Պորտ Սայիդի որբանոցը՝ ավելի քան 300 որբերով, որտեղ ՀԲԸՄ-ի ջանքերով պետք է նոր որբանոց կառուցվեր։

³⁸ Տէս «Դար մը պատմութիւն Հայ բարեգործական ընդհանուր միութեան...», էջ 53։

խլուած»³⁹, որտեղ նրանք արհեստ սովորեցին եւ սկսեցին աշխատել՝ հոգալով իրենց կեցությունը:

Հարկ է նշել, որ Պողոս Նուբարը, ներկայանալով ոչ միայն որպես ՀԲԸՄ, այլ նաեւ Ազգային պատվիրակության նախագահ, իր հեղինակությունն ու կապերն օգտագործում էր ոչ միայն Հայկական հարցի արդարացի լուծման համար, այլ նաեւ ի սեր հայ որբերի եւ գաղթականների՝ որպես ցեղասպանության անմիջական հետեւանքների բարօրության ու փրկության գործի: Քանի որ զինադադարից հետո անհետաձգելի էր Միջազգետքում ապաստանած հայ որբերի ու գաղթականության ազատագրման հարցը, ուստի Պողոս Նուբարը տեսակցություն է ունենում Հիջազի թագաժառանգ էմիր Ֆեյսալի հետ՝ խնդրելով միջոցներ ձեռնարկել Միջազգետքում ապաստանած հայ գաղթականության կացության բարելավման ուղղությամբ: Այդ տեսակցության արդյունքում Պողոս Նուբարը ոչ միայն 20 հազար ոսկի արժողությամբ գումար օգնություն է ուղարկում Սիրիայի հայ գաղթականներին, այլ նաեւ թագաժառանգի անմիջական հրահանգով Սիրիայի ընդհանուր հրամանատար Ալի Ռիզան պետք է «ամեն կարելի դիւրութիւն ընծայէ եւ անհրաժեշտ միջոցները ձեռք առնէ, բարելաւելու հայ տարագիրներու կացութիւնը, ինչպէս նաեւ մասնաւոր քննութիւն մը կատարէ, թէ որ արաբներուն եւ աշիրէթներուն քով հայ կիներ կամ աղջիկներ եւ կամ որբեր կը գտնուին»⁴⁰:

1915–1918 թթ. ընթացքում ՀԲԸՄ իր գործունեությունը, ըստ էության, կենտրոնացրեց արեւմտահայության թշվառ բեկորների մարմնավոր ու բարոյահոգեբանական վերակառուցման ուղղությամբ: Նրա գործունեությունն ուղղված էր ոչ միայն որբերի ու գաղթականների նյութական վերականգնմանը, այլ նաեւ արեւմտահայ գաղթականության հոգեւոր ու մշակութային վերածննդին՝ նոր ու ամուր հիմքերի վրա դնելով վերջիններիս նոր միջավայրում ներգրավվածությունը:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով նշենք, որ ՀԲԸՄ ձեռնամուխ եղավ արեւմտահայ գաղթականության համար մթերքի, դեղորայքի, վրանների ապահովման ու հի-

³⁹ Տե՛ս «Հայկական Բարեգործական Ընդհ. Միութիւն, հաշուեկշիռ եւ տեղեկագիր...», էջ 122–123:

⁴⁰ Տե՛ս «Ժողովուրդի ձայնը», Կ. Պոլիս, 1919, յունուար, թիւ 21–30:

վանդանոցների կազմակերպման աշխատանքներին՝ իր գործունեության ամենակարեւոր ուղղությունը դարձնելով որբախնամությանը: Ապաստարանով ու սննդով ապահովելուց զատ, ՀԲԸՄ մեծ դեր խաղաց կրթական ու առողջապահական ծրագրերի իրականացման գործում՝ առանձնակի ուշադրություն դարձնելով որբ երեխաների կրթությանը: Նա ստեղծեց կրթական հաստատություններ, որոնք ուսուցանում էին հայ երեխաներին այնպիսի հիմունքներով, որոնց շնորհիվ կարելի էր ապահովել նրանց մշակութային ու ազգային ժառանգության պահպանումը:

Վերլուծելով 1915–1918 թթ. ընթացքում ՀԲԸՄ գործունեությունը, կարելի է փաստել, որ կազմակերպությունը չէր սահմանափակվում միայն նյութական աջակցության տրամադրմամբ, այլեւ դրան զուգահեռ հոգեբանական մեծ աշխատանք էր կատարում հոգեպես ճնշված գաղթականության շրջանում՝ փորձելով վերականգնել ցեղասպանություն վերապրած հայրենազուրկ արեւմտահայության հույսն ու հավատը ապագայի նկատմամբ: ՀԲԸՄ խոր գիտակցություն ու ռազմավարություն դրսևորեց՝ զբաղվելով ոչ միայն արեւմտահայ գաղթականության փրկության գործով, այլեւ դարձավ մի կառույց, որը փորձեց վերականգնել հայ մշակութթը, սերունդների շարունակականությունը եւ ազգային ինքնությունը, որոնք վտանգվել էին ցեղասպանության հետեւանքով: Անուրանալի են ցեղասպանության ընթացքում եւ դրանից հետո ՀԲԸՄ մատուցած ծառայությունները՝ սովահար ու անապաստան հայ որբերին ու գաղթականներին նաեւ անվտանգ միջավայրի ապահովման տեսանկյունից, որը հնարավորություն կտար նրանց վերականգնել ու շարունակել հայ ազգային արժեքների տարածումը եւ նպաստել հայ ժողովրդի վերածննդին: Դրանով պայմանավորված՝ ՀԲԸՄ գործունեությունն ուղղված էր ոչ միայն որբերին ու գաղթականներին վերահաս կործանումից փրկելուն, նրանց նյութական կարիքները բավարարելուն, այլ նաեւ արեւմտահայության բեկորների հոգեւոր ու մշակութային վերածննդին՝ նոր ու ամուր հիմքերի վրա դնելով վերջիններիս՝ նոր միջավայրում ներգրավվածությունը:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

ՀԲԸՄ, Հայոց ցեղասպանություն, Արեւմտյան Հայաստան, գաղթականներ, Պոլոս Սայիդ, որբանոց, Պողոս Նուբար:

РЕЗЮМЕ

Геноцидальная политика, осуществляемая Османским режимом в начале XX века, привела к разрушительным последствиям для западных армян. В этих условиях Всеармянский благотворительный союз (ВБС) сыграл ключевую роль в оказании всесторонней помощи беженцам и сиротам, пережившим катастрофу. В 1915–1918 гг. Каирское отделение АГБУ организовало масштабную гуманитарную деятельность, направленную на обеспечение питанием, жильём, медицинским обслуживанием и образованием тысяч армян.

После подписания Мудросского перемирия ВБС расширил свои инициативы, уделяя особое внимание репатриации беженцев, уходу за сиротами, а также освобождению армянских женщин и детей, удерживаемых в мусульманских семьях. Деятельность организации выходила за рамки материальной поддержки, стремясь к духовному и культурному возрождению западноармянской общины. ВБС проводило системную работу по сохранению армянской идентичности, национальных ценностей и обеспечению интеграции уцелевших в новые общественные условия.

SUMMARY

The genocidal policy pursued by the Ottoman regime in the early 20th century had devastating consequences for the Western Armenian population. In response to this humanitarian crisis, the Armenian General Benevolent Union (AGBU) assumed a central role in providing multifaceted support to survivors, particularly refugees and orphans. Between 1915 and 1918, the AGBU Cairo Branch undertook extensive humanitarian initiatives, offering food, shelter, medical aid, and education to thousands of displaced Armenians.

Following the Mudros Armistice, the organization significantly broadened its scope of operations. Particular emphasis was placed on the repatriation of refugees, the care and upbringing of orphaned children, and the rescue of Armenian women and minors held in Muslim households. Beyond addressing material needs, AGBU's mission encompassed the spiritual and cultural rehabilitation of the fragmented Western Armenian community. Through well-coordinated efforts, the organization sought to preserve Armenian cultural identity, promote continuity of national values, and facilitate the integration of survivors into new socio-cultural environments.

ԱՎԱԳ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Պատմական գիտ. թեկնածու

ՎԱԶԳԵՆ Ա. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԻ ՀԱՄԱՁԱՅՆ (1958–1989)

Սկիզբը՝ թիվ Բ., Գ.

Թիվ 31

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ
ԳԱՂՏՆԻ

Էջմիածնի մայր աթոռի առաջնորդ ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն I դիմել է Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդին առաջարկելով Էջմիածնի կաթողիկոսարանից նվեր ընդունել 150 հազար դոլար հանրապետության կարիքների համար:

Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների Խորհուրդը նպատակահարմար է գտնում ընդունել կաթողիկոսարանից որպես նվեր 150 հազար դոլարը եւ օգտագործել արտասահմանում հանրապետության համար անհրաժեշտ սարքավորումների ձեռք բերման նպատակով:

Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյան¹

1979 թվականի հունվարի 15

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 59, գ. 158, թ. 8: Մեքենագիր: Բնագիր: Թարգմ. ռուս.:

Թիվ 32

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ N. 126

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍԻ

1979 թ. մարտի 6

ՀԱՏՈՒԿ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿ

¹ Ֆ. Սարգսյանը 1980 թ. հունիսի 31-ին տեղեկացրեց, որ նշյալ գումարը հատկացվելու է Պետհեռուստառադիոյին «կինոտեխնիկական սարքավորումների պարկի թարմացման նպատակով»: ՏՆԱ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 21, թ. 101:

ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ

50. Վազգեն I կաթողիկոսի Ֆրանսիա այցի մասին:

Ընդունել ս. թ. մայիսի 3-ից մինչև հունիսի 10-ը Ֆրանսիա եւ Շվեյցարիա այցի մասին Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի առաջարկությունը:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 20, թ. 10: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսւ.:

ԹԻՎ 33

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ N. 162

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍԻ

1980 թ. փետրվարի 15

ՀԱՏՈՒԿ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿ

ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ

24. Վազգեն I կաթողիկոսի արտասահման այցի մասին:

Թույլատրել Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդին համաձայնվել Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի այցին ԱՄՆ, Արգենտինա, Բրազիլիա եւ Ֆրանսիա ս. թ. մայիս-հուլիսին 65 օր ժամկետով, հայ եկեղեցու թեմերի եւ հայ գաղթօջախների հետ էջմիածնի կապերի հետագա ամրապնդման համար:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 21, թ. 10: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսւ.:

ԹԻՎ 34

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ N. 171

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍԻ

1980 թ. մայիսի 27

ՀԱՏՈՒԿ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿ

ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ

20. «Նոր կտակարանի» հայերեն լեզվով վերահրատարակման մասին:

Ընդունել ԽՍՀՄ Մինիստրների Խորհրդին առընթեր Կրոնի գործերի խորհրդի հետ համաձայնեցված Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի առա-

ջարկությունը², եւ համաձայնություն տալ էջմիածնի կաթողիկոսարանին «Նոր կտակարանի» (հայերեն) վերահրատարակմանը 20 հազար տպաքանակով, հիմնականում Իրանի հայ համայնքի շրջանում տարածելու համար:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 21, ք. 36: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսս.:

ԹԻՎ 35

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ

ԳԱՂՏՆԻ

Վազգեն Առաջին կաթողիկոսը հրավեր է ստացել այցելել հայ եկեղեցու նոր ձեւավորված Կենտրոնա-Եւրոպական թեմ՝ առաջնորդ Մեսրոպ վարդապետ Գրիգորյանի կողմից: Թեմի կենտրոնը, որը միավորում է Ավստրիայի, ԳԴՀ³, Շվեդիայի հայկական եկեղեցիները, գտնվում է Վիեննայում: Այցի նպատակն է նոր ձեւավորված թեմի դիրքերի ամրապնդումը եւ տեղում թեմի գործունեության վերաբերյալ գործնական հրահանգ տալը:

Կաթողիկոսը միջնորդել է շքախմբով 3 հոգի կազմով մեկնում Ավստրիա, ԳԴՀ ս. թ. հոկտեմբերի 3-ից 17-ը՝ Վիեննա (Ավստրիա), Մյունխեն եւ Ֆրանկֆուրտ (ԳԴՀ) այցով:

Կաթողիկոսը նախատեսում է կազմակերպչական հարցերի լուծման համար միայն գավազանակրի ուղեկցությամբ ոչ պաշտոնական այցով մեկնել Փարիզ եւ Ժնև:

Խորհուրդը նպատակահարմար է համարում բավարարել կաթողիկոսի միջնորդությունը՝ նոր ձեւավորված թեմում էջմիածնի ազդեցության ամրապնդման նպատակով, ինչպես նաեւ՝ կազմակերպչական հարցերի լուծման համար⁴:

² Ի. Պարսամյանը 1980 թ. հունվարի 14-ին էր գիմել, հատկապես նշելով նախորդ՝ 1975 թվականի հրատարակության ամբողջ տպաքանակի սպառման եւ իրանահայերի՝ արեւելահայերեն խոսելու ու Ս. էջմիածնին բազմաթիվ դիմումներ հղելու փաստերը: Տէս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 21, թ. 37:

³ Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետություն:

⁴ ՀԿԿ ԿԿ բյուրոն 1980 թ. հուլիսի 7-ին թույլատրեց: Տէս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 21, թ. 40:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ռ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ⁵

1980 թ. հունիսի 11

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 21, թ. 41: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսու.:

ԹԻՎ 36

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ

ԳԱՂՏՆԻ

Ինչպես հայտնի է, ըստ հայ եկեղեցու ավանդույթի, յոթ տարին մեկ անգամ էջմիածնում անցկացվում է մյուռոնօրհնության ծես հայ եկեղեցու բոլոր պատրիարքների եւ եպիսկոպոսների ու հյուրերի մասնակցությամբ:

Վերջին անգամ մյուռոնօրհնություն անցկացվել է 1976 թվականի աշնանը:

Միաժամանակ, սույն թվականի աշնանը լրանում է Վազգեն I կաթողիկոսի ծննդյան 75-ամյակը եւ կաթողիկոսի հոգեւոր դասի ձեռնադրության 40-ամյակը:

Մյուռոնօրհնության ծեսը ծրագրվում է անցկացնել էջմիածնում սեպտեմբերի 25-ին, կիրակի, իսկ Վազգեն I կաթողիկոսի ծննդյան 75-ամյակը եւ հոգեւոր դասի ընդունման 40-ամյակը՝ սեպտեմբերի 27-ին:

Վազգեն I կաթողիկոսը ս. թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչեւ 30-ը ծրագրում է էջմիածին հրավիրել Մոսկվայի եւ Համայն Ռուսիո Պիմեն պատրիարքին շքախմբով, Վրացական եկեղեցու պատրիարք-կաթողիկոս Իլյա II-ին շքախմբով, հայ եկեղեցու արտասահմանյան 85 ներկայացուցչի (պաշտամունքի ծառայող, բարեգործ եւ նշանավոր հյուրեր) եւ արտասահմանյան այլ եկեղեցիների մոտ 20 ներկայացուցիչների:

Խորհուրդը նպատակահարմար է համարում բավարարել կաթողիկոսարանի միջնորդությունը՝ մյուռոնօրհնության անցկացում ու Վազգեն I կաթողիկոսի ծննդյան 75-ամյակի եւ ձեռնադրության 40-ամյակի տոնակատարություն ս. թ. սեպտեմբեր ամսին:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ռ. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

1983 թ. փետրվարի 2

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 24, թ. 55: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսու.:

⁵ Պարսամյան Ռուբեն Հովսեփի (1920–1989) – 1979–1984 թթ. Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ:

ԹԻՎ 37

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ

ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ

Հայ եկեղեցու ավանդույթի համաձայն, էջմիածնում 1983 թ. աշնանը պետք է տեղի ունենա մյուռոնօրհնության ծես հայ եկեղեցու բոլոր պատրիարքների եւ եպիսկոպոսների ու հյուրերի մասնակցությամբ: Միաժամանակ, 1983 թվականի աշնանը լրանում է Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի ծննդյան 75 եւ հոգեւոր աստիճան ընդունման 40-ամյակները:

էջմիածնի կաթողիկոսությունը ծրագրում է մյուռոնօրհնության ծեսն անցկացնել սեպտեմբերի 25-ին, իսկ Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի ծննդյան 75 եւ հոգեւոր աստիճանի ընդունման 40-ամյակների տոնակատարությունը՝ 1983 թվականի սեպտեմբերի 27-ին⁶:

Այդ միջոցառումներին մասնակցության համար էջմիածնի կաթողիկոսությունը նախատեսում է հրավիրել 1983 թ. սեպտեմբերի 20-ից մինչեւ 30-ը հայ եկեղեցու եւ հայկական համայնքների 85 արտասահմանյան ներկայացուցիչների, ինչպես նաեւ Մոսկվայի ու Համայն Ռուսիո Պիմեն պատրիարքին իր շքախմբով ու Վրացական եկեղեցու պատրիարք-կաթողիկոս Իլյա Երկրորդին իր շքախմբով:

Արտասահմանյան հայ հասարակական գործիչների եւ հոգեւորականության ներկայացուցիչների էջմիածին ժամանումը կնպաստի խորհրդային Հայաստանի հետ կապերի ամրապնդմանը, արտասահմանյան հայկական թեմերում էջմիածնի ազդեցության ուժեղացմանը եւ էջմիածնի կաթողիկոսության հեղինակության բարձրացմանը:

Նպատակահարմար ենք համարում իրականացնել հետեւյալ միջոցառումները.

1. Թույլատրել Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդին համաձայնություն տալ 1983 թվականի սեպտեմբերին էջմիածնում մյուռոնօրհնության եւ Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի ծննդյան 75-ամյակի տոնակատարության անցկացմանը, միջոցառումներին մասնակցելու համար հայ եկեղեցու եւ հայկական համայնքների 85 արտասահմանյան ներկայացուցիչների, ինչպես նաեւ Ռուսական եւ Վրացական ուղղափառ եկեղեցիների ներկայացուցիչների հրավիրմամբ⁷:

⁶ Տե՛ս մանրամասն «էջմիածին», 1983, թ. 9–10:

⁷ Տե՛ս մասնակիցների ցանկը «էջմիածին», 1983, թ. 9–10, էջ 71–73:

2. Նախատեսել Վազգեն Առաջինի գլխավորությամբ հյուրերի ընդունելություն Մինիստրների խորհրդի նախագահի կողմից⁸: Այդ մասին տեղեկատվությունը մամուլում հրապարակել եւ հեռուստատեսությամբ ու ռադիոյով հաղորդել:

3. Թույլատրել Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդին Վազգեն Առաջինի 75-ամյակի պատվին ճաշ կազմակերպել, հրավիրելով կաթողիկոսության 70 հյուրերի, նաեւ նվեր մատուցելով: Ծախսը Մինիստրների խորհրդի պահուստային ֆոնդի հաշվին փոխանցել⁹:

4. Հանձնարարել Մինիստրների խորհրդին առընթեր Արտասահմանյան զբոսաշրջության վարչությանը ապահովել միջոցառման մասնակիցների տեղավորումը եւ պատշաճ սպասարկումը: Հայաստանի Արհմիությունների խորհրդին եւ ԼԿԵՄ Կենտկոմին՝ արտասահմանյան զբոսաշրջիկների ընդունելությանը «Ինտուրիստ»-ին աջակցել:

5. Արմենյարեսին՝ միջոցառումների վերաբերյալ մամուլում հրապարակման համար ՀԿԿ Կենտկոմի բաժինների հետ համաձայնությամբ տեղեկատվություն պատրաստել:

6. Պետհեռուստառադիոյին՝ միջոցառումների եւ հյուրերի կեցության վերաբերյալ արտասահմանյան սփռման համար ռադիոհաղորդումներ կազմակերպել¹⁰:

7. «Հայրենիքի ձայն» թերթում հրապարակել նյութեր մյուռոնօրհնության անցկացման եւ կաթողիկոսի ծննդյան 75-ամյակի տոնակատարության վերաբերյալ¹¹:

⁸ 1983 թ. սեպտեմբերի 26-ին ՀԽՍՀ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանն ընդունեց Վազգեն Առաջինին՝ ուղեկցությամբ թեմակալ առաջնորդների եւ աշխարհիկ հյուրերի: Տե՛ս «Էջմիածին», 1983, թ. 9–10, էջ 6–9:

⁹ 1983 թ. սեպտեմբերի 26-ին Հայ եկեղեցու գործերի խորհուրդը «Հրազդան» հյուրանոցում ճաշկերույթ տվեց Վազգեն Առաջինի պատվին: Ներկա էին բոլոր հոգևոր եւ աշխարհիկ գործիչները, արտաքին գործերի նախարար Զ. Կիրակոսյանը, Սփյուռքահայության հետ մշակութային կապի կոմիտեի նախագահ Վ. Համազասպյանը, Արտասահմանյան երկրների հետ բարեկամության կապի ընկերության նախագահ Ն. Հակոբյանը, Արտասահմանյան տուրիզմի վարչության պետ Հ. Լիլյանը, Խաղաղության ֆոնդի նախագահ Է. Միրզոյանը: Տե՛ս «Էջմիածին», 1983, թ. 9–10, էջ 28–30:

¹⁰ Նկարահանվել է հետևյալ ֆիլմը. «Սուրբ Էջմիածին: Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց», 1983: Հետագայում նկարահանվեցին. 1. «Ամենայն հայոց կաթողիկոս Տ.Տ. Վազգեն Ա.»: 1988: ԽՍՀՄ Հեռուստառադիոկոմիտեի պատվերով: 2. «Մյուռոնօրհնություն»: 1991: Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պատվերով:

¹¹ Հայաստանի կոմկուսի կենտկոմի բյուրոն 1983 թ. մարտի 22-ին «Հատուկ թղթապանակ» որոշմամբ համաձայնեց: Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 24, թ. 52:

ՀԿԿ ԿԿ պրոպագանդայի եւ ագիտացիայի բաժնի վարիչ Գ. Հասարայան
ՀԿԿ ԿԿ տեղեկատվության եւ արտասահմանյան կապերի բաժնի վարիչ
Լ. Մանասերյան

1983 թ. մարտի 11

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 24, թթ. 53–54: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսու.:

ԹԻՎ 38

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ N. 70

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ ՆԻՍՏԻ

1983 թ. մարտի 22

ՀԱՏՈՒԿ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿ

ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ

30. Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի Անգլիա եւ Ֆրանսիա այցելության
մասին:

Ընդունել ՀԽՍՀ Միներստրների հորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի առաջարկությունը ս. թ. մայիսի 3-ից մինչեւ 27-ը Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի Անգլիա եւ Ֆրանսիա այցի մասին¹², ըստ ԽՍՀՄ Միներստրների հորհրդին առընթեր Կրոնի գործերի խորհրդի հաստատած արտասահմանյան եկեղեցական կապերի ծրագրի:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 24, թ. 56: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսու.:

ԹԻՎ 39

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆ¹³

Ծայրագույն պատրիարք, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՈՎԵՏԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼԻՍՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԵՐԱ-
ԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅՈՒՆԸ ԻՐ 1983 թ. սեպտեմբերի 19-ի ՀՐԱՄԱ-
ՆԱԳՐՈՎ հաղաղության պաշտպանության օգտին հայրենասիրական գոր-

¹² Այցը տեղի է ունեցել 1983 թ. մայիսի 6-ից հունիսի 1-ը: Տե՛ս «Էջմիածին», 1983, թ. 5–6, էջ 6–48:

¹³ Գլխատառերով տպագրված է պաշտոնաթերթի վրա, մնացյալը ավելացված է ձեռագրով:

ծունեության համար եւ ծննդյան յոթանասունհինգամյակի կապակցությամբ ՊԱՐԳԵՒԱՏՐՈՒՄ Է ՁԵԶ ՊԱՏՎՈՐՈՎ:

ՀՍՍՀ Գերագույն Սովետի Նախագահության նախագահ՝ Բ. Սարկիսով¹⁴
1983 թ. սեպտեմբերի 19¹⁵

ԹԻՎ 40

ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ N. 103

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ԲՅՈՒՐՈՅԻ

1984 թ. փետրվարի 29

ՀԱՏՈՒԿ ԹՂԹԱՊԱՆԱԿ

ՀՈՒՅԺ ԳԱՂՏՆԻ

13. Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի Արգենտինա, Ուրուգվայ, Բրազիլիա եւ Ֆրանսիա այցելության մասին¹⁶:

Ընդունել ՀԽՍՀ Մինիստրների Խորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի առաջարկությունը Արգենտինա, Ուրուգվայ, Բրազիլիա եւ Ֆրանսիա ս. թ. ապրիլին 45 օր ժամկետով Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի այցելության մասին, ըստ 1984 թվականի էջմիածնի կաթողիկոսության միջազգային կապերի հաստատված ծրագրի:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 25, թ. 14: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուսւ.:

ԹԻՎ 41

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ

ԳԱՂՏՆԻ

էջմիածնի կաթողիկոսարանը դիմել է Խորհրդին խնդրելով թույլատրել հրատարակել «Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի մասին կենսագրա-

¹⁴ Սարկիսով Բաբկեն Եսայու (1913–1999) – 1975–1985 թթ. ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ:

¹⁵ 1983 թ. սեպտեմբերի 29-ին պատվոգիրը Գերագույն խորհրդի նստավայրում Վազգեն Առաջինին հանդիսավոր հանձնեց Բ. Սարկիսովը: Ներկա էին թեմակալ առաջնորդները: Տե՛ս մանրամասն «էջմիածին», 1983, թ. 9–10, էջ 3–5:

¹⁶ Տե՛ս «էջմիածին», 1984, թ. 6, էջ 9–10, թ. 7–9, էջ 3–199:

կան ականարկներ» չորս հատորով: Նշյալ ականարկների առաջին հատորը ընդգրկում է 1908–1955 թթ. կյանքի տարիները:

Հաշվի առնելով կաթողիկոսի օծման 30-ամյակը, վերջինս խնդրում է թույլատրել առաջին հատորի հրատարակությունը մինչև ս. թ. սեպտեմբեր ամիսը, 4000 տպաքանակով:

Խորհուրդը պաշտպանում է կաթողիկոսարանի միջնորդությունը¹⁷:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏԵՂԱԿԱԼ Ռ. ԶԱՐԳԱՐՅԱՆ

1985 թ. ապրիլի 18

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 33: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ուս.::

ԹԻՎ 42

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻՆ

ԳԱՂՏՆԻ

Ս. թ. սեպտեմբերի վերջին էջմիածնում նախատեսվում է նշել Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի գահակալության 30-ամյակը եւ ծննդյան օրը¹⁸:

Այդ առթիվ միջոցառումներին մասնակցության համար էջմիածնի կաթողիկոսարանը ծրագրում է հրավիրել արտասահմանյան հայկական բոլոր թեմերի առաջնորդներին, որոշ այլ եկեղեցականների¹⁹, ինչպես նաեւ աշխարհիկ անձանց, ընդհանուր առմամբ՝ շուրջ 35 հոգի: Ակնկալվում է նաեւ «Խնտուրիստի» գծով որոշակի քանակի հյուրերի ժամանում:

Նշյալ միջոցառման պատշաճ մակարդակով անցկացման, սփյուռքի կյանքում էջմիածնի դերի բարձրացման, Հայրենիքի հետ նրա կապերի

¹⁷ ՀԿԿ ԿԿ բյուրոն 1985 թ. մայիսի 5-ին «Հատուկ թղթապանակ» որոշմամբ թույլատրեց: ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 31: Դրական կարծիք հայտնեց ԿԿ քարոզչության եւ ագիտացիայի բաժնի վարիչ Գ. Հասրաթյանը: ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 32: Սակայն, 1985 թ. մայիսի 28-ին Հայ եկեղեցու գործերի խորհուրդն առաջարկել էր չորսի փոխարեն սահմանափակվել երկու հատորով: ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 24, թ. 46: Արդեն հունիսի 4-ին բյուրոն հավանեց առաջարկը. «Կենսագրական ականարկների հրատարակում կաթողիկոսարանի թղթի եւ ֆինանսական միջոցների հաշվին, հայկական սփյուռքում տարածելու համար»: ՏՆՍ ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 44:

¹⁸ Տեղի ունեցան 1985 թ. սեպտեմբերի 25-ից հոկտեմբերի 5-ը: ՏՆՍ մանրամասն «էջմիածին», 1985, թ. 9–10, էջ 5–51:

¹⁹ ՏՆՍ ցանկը «էջմիածին», 1985, թ. 9–10, էջ 39:

ամրապնդման համար հորհուրդը խնդրում է քննարկել հետեւյալ առաջարկությունները.

1. Կազմակերպել կաթողիկոսի գլխավորությամբ հյուրերի ընդունելություն Մինիստրների հորհրդի նախագահի կողմից²⁰: Ընդունելության մասին մամուլով, հեռուստատեսությամբ եւ ռադիոյով հաղորդագրություն տալ:

2. Կաթողիկոսի գահակալության հոբելյանի առթիվ հյուրերի մասնակցությամբ ճաշ կազմակերպել: Ընդհանուր առմամբ՝ 70 հոգի:

3. Էջմիածնում միջոցառումների մասին արտասահմանյան սփռման համար հաղորդումներ կազմակերպել:

4. «Հայրենիքի ձայն» թերթում միջոցառումների մասին նյութեր նախատեսել:

5. Էջմիածնում կաթողիկոսի գահակալության 30-ամյակի եւ ծննդյան օրվա առթիվ հանդիսավոր նիստում նրան հուշանվեր հանձնել: Հանձնարարել հանրապետության Մինիստրների հորհրդին նվեր նախապատրաստել:

6. «Արմենիա» հյուրանոցում հյուրերի տեղավորման համար «Խնտուրիստ»-ի հայկական բաժանմունքին 15–20 համար տրամադրել:

7. Հանդիսավոր նիստում Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի, Խաղաղության պաշտպանության կոմիտեի, Սիյուռքահայության հետ մշակութային կապերի կոմիտեի, Մատենադարանի ողջույնի ելույթներ նախատեսել²¹:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀԻ ՏԵՂԱԿԱԼ Ա. ՀԱՍՐԱԹՅԱՆ

1985 թ. հուլիսի 8

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 56: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ռուս.:

²⁰ Այս ընդունելությունը տեղի ունեցավ 1985 թ. հոկտեմբերի 1-ին: Ներկա էին նաեւ Վրաց Իլյա Բ. կաթողիկոսը եւ Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ Զավեն արքեպիսկոպոս Չինչինյանը:

²¹ ՀԿԿ ԿԿ քարոզչության եւ ագիտացիայի բաժնի վարիչ Գ. Հասարթյանը ու տեղեկատվության եւ արտասահմանյան կապերի բաժնի վարիչի տեղակալ Յ. Պետրոսյանը 1985 թ. հուլիսի 12-ին դրական կարծիք էին տվել. «Էջմիածին ներկայացուցիչների եւ արտասահմանյան հայ հասարակական գործիչների ժամանումը կնպաստի հորհրդային Հայաստանի հետ կապերի ամրապնդմանը, հայկական թեմերում էջմիածնի ազդեցության ուժեղացմանը, էջմիածնի կաթողիկոսարանի հեղինակության բարձրացմանը»: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թթ. 53–55: ՀԿԿ ԿԿ բյուրոն 1985 թ. հուլիսի 19-ին «Հատուկ թղթապանակ» որոշմամբ թույլատրեց: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 126, գ. 26, թ. 52:

ԹԻՎ 43

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հայկական ԽՍՀ Մինիստրների հորհրդին առընթեր Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի
ԳԱՂՏՆԻ

1. Հայրենասիրական, խաղաղարար գործունեության ասպարեզում մեծ վաստակի, հորհրդային պետության խաղաղասիրական արտաքին քաղաքականության ակտիվ աջակցության եւ ծննդյան 80-ամյակի կապակցությամբ Գերագույն պատրիարք, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Վազգեն Առաջինին կառավարական պարգևի ներկայացնել:

2. Հանձնարարել «Հայրենիքի ձայն» թերթի եւ «Սովետական Հայաստան» ամսագրի խմբագրություններին կաթողիկոսի 80-ամյակին նվիրված հոդվածներ հրապարակել:

3. Հայկական ԽՍՀ Գերագույն հորհրդի նախագահության եւ Մինիստրների հորհրդի անունից հայ եկեղեցու առաջնորդին ողջունի նամակ հղել:

4. Խնդրել ԽՍՀՄ Մինիստրների հորհրդին առընթեր Կրոնի գործերի խորհրդին Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի հասցեին ԽՍՀՄ Գերագույն հորհրդի նախագահության կամ ԽՍՀՄ Մինիստրների հորհրդի անունից ողջունի հղման հարց քննարկել²²:

5. Թույլատրել ՀԽՍՀ Մինիստրների հորհրդին Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի պատվին 70 հոգի հյուրի հրավիրմամբ պաշտոնական ընդունելություն կազմակերպել:

6. Հանձնարարել ՀԽՍՀ Մինիստրների հորհրդին կաթողիկոսի հոբելյանի կապակցությամբ հուշանվեր ձեռք բերել:

7. ՀԽՍՀ Մինիստրների հորհրդին՝ Հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի ներկայացմամբ հյուրերի կեցության հետ կապված հարցերը քննարկել:

Հայ եկեղեցու գործերի խորհուրդը նպատակահարմար է գտնում արտասահմանյան թեմերի ներկայացուցիչների հետ հասարակական կյանքի բոլոր ասպարեզներում հորհրդային Հայաստանի նվաճումներին, կյանքի խորհրդային կերպի քարոզչությանը, խորհրդային պետության

²² 1985 թ. սեպտեմբերի 19-ին ողջունի հեռագիր էր հղել ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Կրոնական գործերի խորհրդի նախագահ Խարչևը: Տե՛ս «Էջմիածին», 1985, թ. 9-10, էջ 40:

խաղաղասիրական քաղաքականությանը լայնորեն ծանոթացմանն ուղղված անհրաժեշտ աշխատանք անցկացնել:

Վազգեն Առաջին կաթողիկոսի ծննդյան 80-ամյակի միջոցառումները պետք է էջմիածնի միջազգային հեղինակության բարձրացման, «դաշնակցություն» կուսակցության կողմից ուղղորդվող Կիլիկիայի կաթողիկոսության պառակտիչ գործունեության դեմ պայքարում նրա դիրքերի ամրապնդմանը նպաստեն²³:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 73, գ. 48, ք. 56–57: Բնագիր: Մեքենագիր: Թարգմ. ռուս.:

ԹԻՎ 44

ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Ծայրագույն պատրիարք Վազգեն Ա-ին Աշխատանքային կարմիր դրոշի շֆանշանով պարգևատրելու մասին²⁴

Խաղաղարար գործունեության համար եւ ծննդյան ութսունամյակի²⁵ առթիվ Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Ծայրագույն պատրիարք Վազգեն Ա-ին պարգևատրել Աշխատանքային կարմիր դրոշի²⁶ շքանշանով²⁷:

ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՆԱԽԱԳԱՀՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐՏՈՒՂԱՐ՝ Թ. ՄԵՆՔԵՀԱՂՎԻԻ

Մոսկվա, Կրեմլ, 1988 թ. սեպտեմբերի 19

«ՍՍՀՄ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՍՈՎԵՏԻ ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ», 1988, սեպտեմբեր 21, ք. 38, էջ 5, 13²⁸:

²³ Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանը 1987 թ. հոկտեմբերի 13-ին ՀԿԿ ԿԿ-ին առաջարկեց հավանություն տալ: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 73, գ. 48, թ. 55: Կենտկոմի տեղեկատվության եւ արտասահմանյան կապերի ու ընդհանուր բաժինները նոյեմբերի 10-ին հաստատեցին թույլտվությունը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 73, գ. 48, թթ. 52–53:

²⁴ 1989 թ. մարտի 31-ին հանդիսավոր պայմաններում Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ. Ոսկանյանը շքանշանը հանձնեց Վազգեն Առաջինին: Տե՛ս «էջմիածին», 1989, թ. 2–3, էջ 11:

²⁵ Տե՛ս մանրամասն «էջմիածին», 1988, թ. 9–10, էջ 4–34:

²⁶ Ընդգծումը բնագրինն է:

²⁷ Վազգեն Առաջինին շնորհավորեցին ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդին առընթեր Կրոնական գործերի խորհրդի նախագահ Խարչեւը, Գերագույն խորհրդի նախագահության նախագահ Հ. Ոսկանյանը, Մինիստրների խորհրդի նախագահ Ֆ. Սարգսյանը, Հայ Եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Ս. Վարդանյանը, արտաքին գործերի մինիստր Ա. Մկրտչյանը: Տե՛ս «էջմիածին», 1988, թ. 9–10, էջեր 10, 16–23:

²⁸ 1988 թ. հունիսի 3-ին Մոսկվայի եւ համայն Ռուսիո պատրիարք Պիմենի գլխավորությամբ 15 ռուս հոգեւորական պարգևատրվեց՝ Պիմենը եւ 4 հոգի Աշխատանքային Կարմիր

ԹԻՎ 45

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄԿՈՒՍԻ ԿԵՆՏԿՈՄԻ ՔԱՐՏՈՒՂԱՐ

ԸՆԿ. Գ. Ա. ԳԱԼՈՅԱՆԻՆ

Այս տարվա սկզբին լինելով [Ամերիկայի] Միացյալ Նահանգներում Վազգեն I կաթողիկոսը հանդիպել է Սաուդյան Արաբիայի ազդեցիկ գործիչներից մեկի հետ, ով պատրաստակամություն է հայտնել էապես մասնակցել Հայաստանին օգնության կազմակերպմանը: Խոսակցություն է գնացել երկու հազար տնակի հատկացման մասին: Նշյալ գործիչը ցանկություն է հայտնել կաթողիկոսին Սաուդյան Արաբիա հրավիրել՝ այդ երկրի թագավորի հետ հանդիպման համար:

Օրերս ԱՄՆ գործուղումից վերադարձած կաթողիկոսարանի դիվանապետ Պոգապալյան արքեպիսկոպոսը հաղորդեց, որ սաուդյան կողմը սպասում է Սաուդյան Արաբիա պաշտոնական հրավերի համար Վազգեն I-ի պատասխանին: Ներկայացուցիչը, ում հետ բանակցություններ են վարվել, հասկացնել է տվել, որ իր երկիրը շահագրգռված է կաթողիկոսի այցով մեր երկրների միջև հարաբերությունների բարելավմամբ, քանի որ ԽՍՀՄ-ը Սաուդյան Արաբիայում դիվանագիտական ներկայացուցչություն չունի:

Կաթողիկոսը համաձայն է եւ խնդրում է քննարկել իրագործման հնարավորությունը²⁹:

Հայ եկեղեցու գործերի խորհուրդը աջակցում է Վազգեն I առաջարկությունը:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԳՈՐԾԵՐԻ ԽՈՐՀՈՐԴԻ ՆԱԽԱԳԱՀ Ս. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ

1989 թ. հունիսի 12

դրոշի, 10 թեմակալ առաջնորդ՝ Ժողովուրդների բարեկամության շքանշաններով «Ակտիվ խաղաղարար գործունեության համար եւ Ռուսիայի մկրտության 1000-ամյակի կապակցությամբ»: Տե՛ս «ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի տեղեկագիր», 1988, հունիս 8, թ. 23, էջ 11, 27: 1988 թ. նոյեմբերի 16-ին Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով պարգևատրվեց Անդրկովկասի մուսուլմանների հոգեւոր վարչության նախագահ Ալլահշուքյուր Գումաթ Փաշա-զադեն: Տե՛ս «ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի տեղեկագիր», 1988, նոյեմբեր 16, թ. 46, էջ 2, 6: 1983 թ. դեկտեմբերի 23-ին Վրաց Ուղղափառ եկեղեցու առաջնորդ, կաթողիկոս-պատրիարք Իլյա Բ. Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով ծննդյան հիսունամյակի առթիվ: Տե՛ս «ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի տեղեկագիր», 1983, դեկտեմբեր 28, թ. 52, էջ 19:

²⁹ Այցի իրականացման վերաբերյալ որեւէ հիշատակում չհայտնաբերվեց: ԽՍՀՄ-ի եւ Սաուդյան Արաբիայի միջև դիվանագիտական հարաբերությունները վերականգնվել են 1991 թ.:

ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 703, թ. 73: Մեֆենագիր: Բնագիր: Թարգմ. ոռու.³⁰:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Արխիվ, պահոց, դիւան, փաստաթուղթ, վավերագիր:

РЕЗЮМЕ

Католикос всех армян Вазген Первый возглавил Армянскую Апостольскую Церковь в судьбоносный и исторически значимый период, как для армянского народа, так и для самой Церкви. Настоящая публикация включает ряд документов, отражающих ключевые аспекты его деятельности, в частности:

— издательские и полиграфические вопросы (разрешения на издание Евангелия, проповедей, альбомов о Св. Эчмиадзине, публикации отчетов о зарубежных визитах),

— официальные разрешения на проведение юбилеев (дня рождения, интронизации), благословения мира и созыв архиерейских соборов,

— визиты Вазгена Первого за рубеж и прием иностранных делегаций в Св. Эчмиадзине,

— решения руководящих органов (ЦК КП Армении, Верховного Совета СССР и Армянской ССР) о его награждении.

Все документы снабжены необходимыми комментариями, позволяющими современному читателю глубже понять политику коммунистического режима в отношении Церкви.

Публикуемые материалы — ранее неизвестные и впервые вводятся в научный оборот. Большинство из них переведены с русского языка. Это архивные документы ЦК КП Армении, Совета Министров Армянской ССР и Совета по делам Армянской церкви. Часть из них имеет гриф «Особая папка», присваиваемый особо важным и секретным решениям.

³⁰ ԽՍՀՄ ԱԳՆ եւս նպատակահարմար է համարել հրապերի ընդունումը եւ այցը: Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1, ց. 127, գ. 703, թ. 74:

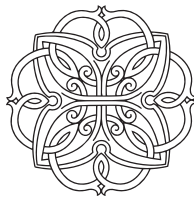
SUMMARY

Catholicos of All Armenians Vasken I assumed the leadership of the Armenian Apostolic Church during a critical and historically significant period for both the Armenian nation and the Church. This publication presents a series of archival documents that shed light on the key aspects of his activities, including:

- Publishing and printing matters (approvals for the publication of the Gospel, Vasken I's sermons, albums on Holy Etchmiadzin, and reports on his foreign visits),
- Permissions to celebrate jubilees (birth and enthronement anniversaries), perform the blessing of the Holy Chrism (Myron), and convene episcopal assemblies,
- Authorizations for Vasken I's official visits abroad and the reception of foreign delegations in Holy Etchmiadzin,
- Decisions by the Central Committee of the Communist Party of Armenia, the Supreme Soviet of the USSR, and the Armenian SSR concerning his awards and honors.

All documents are accompanied by explanatory notes, allowing the modern reader to better understand the Soviet government's policy toward the Church.

The published materials are being introduced into scientific circulation for the first time. Most of them have been translated from Russian. These are archival documents of the Central Committee of the Communist Party of Armenia, the Council of Ministers of the Armenian SSR, and the Council for Religious Affairs. Some of them are marked "Special Folder," a designation given to particularly important and secret decisions.

Doi: 10.56737/2953-7843-2025.04-99

ԻՎԵԹ ԹԱՋԱՐՅԱՆ

Արվեստագիտության թեկնածու, ՄՄ, ԵՊՀ դոցենտ

ԱՆԻ ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ

ԵՂԵՈՆԻՑ ՄԱՉԱՊՈՒՐԾ ԳԱՐԹԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՅԱՅՏ ԼՈՒՍԱՊԱՏԱԿԵՐՆԵՐԻ ԵՒ ԳԵՂԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔՆԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹

Ցեղասպանությունից հետո հայ գաղթականության զգալի մասն օթեւան գտավ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում: Սակայն արհավիրքը չէր վերջանում: Հայ ժողովուրդը մարդկային կորուստների հետ բախվեց նաեւ մշակութային եղեռնի: Անհետացման վտազն սպառնում էր բացառիկ արժեքով օտված հայկական բազմատեսակ տարազի նմուշներին: Հայ արվեստագետներից շատերը, առերեսվելով պատմական կորստին եւ գիտակցելով դրա հետեւանքները, սկսեցին ձեռնարկել մշակույթի պահպանությանը նպաստող քայլեր, որ իրենց առարկայական դրսեւորումն ստացան վավերագրերի, լուսապատկերների, գեղանկարների տեսքով: Լուսանկարիչներ Արամ եւ Արա Վրույրները, Մատթեոս Փափազյանցը, Հովհաննես Քյուրքչյանը եւ Կարապետ Հովհանջանյանը հեռատեսուրեն հավերժացրել են հայկական «հուշարձանները, որոնք իրենց ժամանակներում փլուզման եզրին էին կանգնած»²: Ի. դարասկզբին Արեւմտյան Հայաստանից տարհանված մեր հայրենակիցները, գալով Սուրբ Էջմիածին, հայտնվեցին ոչ միայն հոգեւորականության եւ տեղացիների հոգաժողության ներքո, այլ նաեւ արվեստագետների ուշադ-

^{1*} Ստացվել է՝ 27.04.2025, գրախոսվել է՝ 30.04.2025: Էլ. հասցե՝ yvettetaj@gmail.com:

² Ի. ԹԱՋԱՐՅԱՆ, Լուսանկարների ընտրանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հավաքածուներից (գիրք Ա.), Երեւան, 2023, էջ 38:

րուծյան կենտրոնում: Ի մասնավորի տեսնելով, որ գաղթի պատճառով ազգային հագուստը կորստի, ոչնչացման ու մոռացության եզրին է՝ նկարիչները ձեռնամուխ եղան դրանք լուսանկարելու կամ վրձնելու եւ գոնե այդ կերպով սերունդների համար պահպանելու գործին: Այդ նվիրյալներից էին անվանի նկարիչներ Վարդգես Սուրենյանցը, Արշակ Ֆեթվաճյանը, Սարգիս Խաչատուրյանը: Նրանց շնորհիվ պահպանված նյութերը, լինեն լուսապատկեր կամ գեղանկար, փրկվելով մեր պատմության փաստացի վկայությունները դարձան:

ԱԿՆԱՐԿ ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆԻ

ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԼՈՒՍԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայաստանի գրեթե բոլոր թանգարաններում պահվում են հետազոտողների ուշադրությունից դուրս մնացած տասնյակ հազարավոր լուսապատկերներ: Լուսանկարչական նյութի գիտաքննական հետազոտության արդյունքում պարզ դարձավ, որ Մաշտոցյան Մատենադարանում (այսուհետ՝ ՄՄ) պահվող հազարավոր ձեռագրերի կողքին հանգրվանել են նաեւ լուսապատկերներ, որոնք, ցավոք սրտի, ինչպես մյուս թանգարաններում, այնպես եւ ՄՄ գիտական ուսումնասիրման շրջանառությունից դուրս են մնացել³: Նույնը վերաբերում է նաեւ բոլորովին վերջերս ՄՄ ի հայտ եկած մեկ արկղ ապակե շրջալ պատկերներին (negative): Դրանց ճնշող մեծամասնությունը ներկայացնում է Վաղարշապատը՝ Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի տաճար (ներքին եւ արտաքին հարդարանք) եւ շրջակայք, թանգարանային հավաքածու (ծիսական առարկաներ, հոգեւորականների հանդերձանք, գեղանկարներ, սրբանկարներ, ազգագրական նյութեր): Մեր ուսումնասիրությունների արդյունքում ՄՄ Արխիվում հայտնաբերվեց «Պատկերացույց հաւաքածոյ մասնաւոր հնութեանց Մայր Աթոռոյ Ա. Էջմիածնի եւ շրջակայքից» (կազմող՝ Սահակ վարդապետ Աստվածատուրյան, 1910 թ.) աշխատու-

³ ՄՄ լուսապատկերների առաջին համալիր ուսումնասիրման արդյունքները ընթերցողի սեղանին դրվեց 2023 թ. «Լուսանկարների ընտրանի Մաշտոցի անվան Մատենադարանի հավաքածուներից (գիրք Ա.)» վերտառությամբ պատկերագրքով, իսկ տարեվերջին Մատենադարանում կազմակերպված «Մատենադարան. լուսանկարչական գանձարանի հայտնությունը» խորագրով ցուցադրությամբ հանրությանը հնարավորություն տրվեց մի սրահում ցուցադրվող լուսապատկերների շնորհիվ պատկերացում կազմելու ժխ.՝ի. գդ. հայ իրականության փաստացի վկայությունների մասին:

թյունը, որում ներառված լուսապատկերներից շատերի ապակե շրջյալ պատկերներն այժմ պահվում են Մատենադարանում:

Շատերին է հայտնի, որ Ի. դարասկզբին Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Հովսեփյանց կաթողիկոսը հետաքրքրված է եղել լուսանկարչությունը: Հայաստանի մի շարք թանգարաններում կարելի է գտնել իր լուսանկարչական աշխատանքները: Սակայն արդյո՞ք ՄՄ պահվող եւ վերջերս թվայնացված լուսապատկերները նրան են պատկանում, թե՞ ոչ, ուսումնասիրման կարիք ունի:

Թվայնացված լուսապատկերներում ազգագրական բնույթի նմուշներից որոշները ներկայացնում են Վասպուրականի տարազով կանանց ու տղամարդկանց: Դրանց մանրակրկիտ զննումը ցույց է տալիս, որ վերջիններս սերտ ընդհանրություն ունեն էջմիածնում հայ գաղթականներին վրձնած դիմապատկերների հետ: Ամենայն հավանականությամբ լուսապատկերներն արվել են ձեռնարկված ճեպանկարներն ավելի ուշ ավարտին հասցնելու նպատակով: Կան լուսապատկերներ, որտեղ միեւնույն հագուստը կրում են տարբեր կանայք, ինչը թույլ է տալիս ենթադրել, որ գաղթականներից բացի ոմանք բնորդ են եղել:

ՄՄ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ԼՈՒՍԱՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ ԵՒ ՀԱՅ ԳԵՂԱՆԿԱՐԻՉՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԶՈՒԳԱՀԵՌՆԵՐԸ

Քննարկված լուսանկարներից մի քանիսի արձագանքները տեսնում ենք Վարդգես Սուրենյանցի գործերում⁴: Մինչեւ արվեստագետի գեղանկարներին անդրադառնալը, պետք է արձանագրենք, որ լուսանկարչության ազդեցությունից եւ գալթակղությունից անմասն չեն մնացել հայ գեղանկարիչները, որոնց թվին էր պատկանում նաեւ Վարդգես Սուրենյանցը: Առհասարակ գեղանկարիչների համար լուսապատկերի հիման վրա նկարելը ժամանակ խնայելու միջոց է եղել: Լուսանկարի շնորհիվ գեղանկարիչն իր առաջին տպավորությունն ավելի արագ է ամրագրում թղթին, որը հնարավորություն է տալիս ավելի ուշ կտավին հանձնել ամբողջը: Լուսանկարի միջոցով գեղանկարիչը փորձում է

⁴ Հայաստանի ազգային պատկերասրահում (այսուհետ՝ ՀԱՊ) պահվում է Վարդգես Սուրենյանցի ստեղծած յոթանասունից ավելի էսքիզներից քառասուներկուսը, որոնց մի մասը հրատարակվել է պատկերագրքով: Ավելին տես Շ. ԶՈՀՐԱԲՅԱՆ, Վարդգես Սուրենյանցի գրքային նկարազարդումները, Երեւան, 2013, էջ 5:

իր տեսածն արագորեն եւ ամենայն ճշգրտությամբ ամրագրել, շեշտել իր տպավորությունը: Նկարիչներն իրենց արած լուսապատկերներում ձգտել են կարճ ժամանակահատվածում ստանալ կերպարի առավել բնորոշ գծերը՝ շեշտելով ամենաէականը: Մանրամասնությունները, որոնց վրա կանգ են առնում լուսապատկերներ անող նկարիչները, անշուշտ, արդարացվում են այն իմաստով, որ դրանք շեշտում եւ ուժեղացնում են հորինվածքի իրական պատկերը⁵: Այսպիսով, զարմանալի չէ, որ Սուրենյանցը լրջորեն հետաքրքրվել է լուսանկարչությամբ, քանի որ իր ստեղծագործական կյանքի շրջանը համընկնում էր այն ժամանակներին, երբ հանրահայտ նկարիչները (Պիկասո, Դեգա, Պերով, Շիշկին եւ այլք) մեծ ոգեւորությամբ էին օգտագործում լուսապատկերը:

Հստ արվեստաբան Մանյա Ղազարյանի՝ Սուրենյանցն էջմիածին այցելում է 1915 թվականին: Այստեղ էին հավաքվել գաղթականներ տարբեր գավառներից՝ Վան, Կարին, Մուշ, Մոկս, Ալշեւազ: Սուրբ էջմիածնում մնալով շուրջ վեց ամիս՝ նա ստվարաթղթի վրա խոնավաներկով (gouache) ու խառնուրդով (tempera) նկարում է գաղթականներին՝ տարբեր շրջանների տարազներով⁶: Նկարիչը թողել է Վասպուրականի եւ նրան հարող շրջանների հայ գաղթական կանանց ու տղամարդկանց դիմապատկերների, ճեպանկարների հարուստ հավաքածու: Նկարիչը երանգների խաղը տարբերակելու առանձնակի ձիրք ուներ: Նա նկատել է հայ կանանց հարուստ գունազգացողությունը, երանգների նուրբ անցումները, որի գոյությունը պայմանավորված էր միջավայրի, բնության ազդեցությամբ: Նա գաղթականներին պատկերում էր դիմահայաց, կիսադեմ, թիկունքից, որպեսզի ցույց տա տարազաձեւը: Երբեմն կերպարի կողքին տվյալ անձի արդուզարդից մի դրվագ մեծ չափով է նկարել՝ զարդանախշն ավելի ակնհայտ փոխանցելու համար:

Սուրբ էջմիածնում տեսածի ու զգացածի մասին Սուրենյանցը հետագայում հրատարակություն է պատրաստում «Ճանապարհորդական տպավորություններ» խորագրով հուշագրությունները.

«Ես ապշեցի, թե ինչպիսի արտասովոր տակտ եմ հանդես բերում կանայք իրենց հագուստի գույներն ընտրելիս, ոչ մի կնոջ վրա չտեսա անհա-

⁵ Ի. ԹԱԶԱՐՅԱՆ, *Լուսանկարչության պատմություն*, Երեւան, 2019, էջ 47:

⁶ Մ. ՂԱԶԱՐՅԱՆ, *Վարդգես Սուրենյանցը եւ հայոց ցեղասպանությունը*, Երեւան, 1998, էջ 21–22:

շակություն վկայող որեւէ բան: Նույնիսկ այնպիսի ռիսկոտ համադրությունների մեջ, ինչպիսին է կարմիրն ու կապույտը, որոնք, ինչպես հայտնի է, իրար չեն հանդուրժում, այնպիսի տակտով էին կարմրի համար ընտրված որոշ ուժեղությամբ, համապատասխան ինտեսիվությամբ կապույտներ, որ դրանք ոչ միայն իրար չէին խանգարում, այլ նույնիսկ շահում էին փոխադարձ հաճախությունից... Անգամ ամենաաղքատ, ուղղակի մուրացկանություն անող կանանց ցնցոտիների կարկատանները այնպիսի չափի զգացումով են ընտրված, որ կարելի է ենթադրել, որ դա արված է ոչ թե կարիքից, այլ ամենանուրբ պշրասիրությունից... Գույների այդ բնագոյը, անկասկած, շրջապատի բնությունն է թելադրում: Կոլորիտի այդ բնագոյը ներհատուկ է մեր բոլոր հայրենակիցներին, դա անպայման ազգային է, բայց կանանց մեջ ավելի զարգացած: Այլ կերպ ինչպես բացատրել նրբահյուս ժանյակների, գույնզգույն նրբին նախշերի, երանգների տեսակետից չափազանց տակտով արված այն գործվածքների կրճատ սերը, որոնք նրանք երբեք չեն դադարում արտադրել՝ չնայած կյանքի անբարենպաստ պայմաններին»⁷:

Ստույգ չենք կարող ասել, թե արդյո՞ք ՄՄ ապակե շրջալ պատկերներից վերածնված այս շարքի լուսապատկերների հեղինակը Սուրենյանցն է, բայց անկախ լուսանկարչի ինքնությունից՝ այստեղ թաքնված է ժողովրդի հարուստ արվեստը, ձեւամտածողութունը: Լուսանկարները փոխանցում են վասպուրականցիների ազգային ինքնօրինակութունը: Իսկ գունանկարներում երանգները նպաստում են տարազաձեւերի արտաքին տեսքի ճշգրիտ փոխանցմանն ու ընկալմանը, երբ համեմատում ենք ցայսօր թանգարաններում պահպանված տարազի նմուշների հետ: Ի տարբերություն լուսապատկերների, երանգավորումն օգնել է պահպանել նաեւ բազմատեսակ հագուստների նախնական ձեւերը, որոնցից շատերը ամենայն հավանականությամբ չէին պահպանվի մինչ մեր օրերը:

Վասպուրականցի գաղթական գեղջկուհիների կերպարները խոր ու հարուստ են, ընդգրկում են մշակույթը, արտացոլում՝ կեցության վայրի սովորույթներն ու առանձնահատկությունները: Նկարչին հաջողվել է հավերժացնել տեղական արժեքները, ոգեղեն դարձնել նյութը: Այս կերպարները տարածության ու ժամանակի մեջ մեր ըմբռնումների, ազգային ինքնօրինակության ճանաչողության կապող կամուրջ են: Վասպու-

⁷ Մ. ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ, *Վարդգես Սուրենյանց, Երեւան, 2003, էջ 148–149:*

րականի շրջանի տարազը հայ կանանց գեղագիտական արժեքների, գեղեցիկի ընկալման ու զգացումի մի խտացում է: Առանձնանում է իր հարուստ համալիրով՝ շռայլ ասեղնագործություններ ու բազմազան զարդերով:

Սուրենյանցն իր աշխատանքներից մեկում (1ա) վասպուրականցի կնոջը նկարել է թիկունքից: Այդպես փորձել է հագուստի առանձին որեւէ տարրի վրա սեւեռել ուշադրությունը: Այստեղ մեր հայացքը գրավում է թիկունքի ասեղնագործ, ուլունքաշար, ծոպազարդ, պահլաւերէն չամբար⁸ կոչված գլխաշորը: Նկարը պահվում է ՀԱՊ-ում: Հաջորդ լուսապատկերի (նկ. 2) կնոջ կերպարը գեղարվեստական սերտ ընդհանրություններ ունի Հայաստանի պատմության թանգարանում պահվող «Վասպուրականցի կնոջ» գեղանկարի հետ⁹: Սուրենյանցը հայուհուն պատկերել է նույն հագուստով, այլ դիրքով՝ ձեռքերը որովայնին: Մեր ուշադրությունն է գրավում գորգանախշ, ասեղնագործ գոգնոց-մեզարը: Ասեղնագործ իրերի զարդահորինվածքը կրում է թե՛ վարպետի անհատական ձեռագիրը եւ թե՛ ընդունված ու տարածված մոտիվները՝ հորինվածքային հատուկ ընդհանրություններով: Կանանց տեղական գծազարդ կտորներով կարված հագուստները եւ գոգնոցները աչքի են ընկնում բազմերանգ գույների կիրառման շռայլությամբ, ստվերի խորությամբ: Գույնն օգնել է նախը, գիծը, ձեւը տեսանելի դարձնել:

Նման մոտեցմամբ ստեղծագործել է նաեւ նկարիչ Սարգիս Խաչատուրյանը, որին նկարիչ Ռաֆայել Շիշմանյանը համարել է 1915–1916 թթ. տարագրության «գունագեղ երգիչ»¹⁰: Խաչատուրյանն այցելում էր բացօթյա ճամբարներ՝ գաղթականական կենտրոններ եւ նկարում: Պատկերել է, գլխավորապես, կանանցից եւ երեխաներից բաղկացած ամբոխի կենցաղից առնված տարբեր տեսարաններ: Նկարիչը նրանց ներկայացնում է նաեւ որպես ազգային ընդգծված նկարագիր ունեցող կերպարներ՝ գավառական նախշազարդ տարազով, երանգապնակի ամենավառ գույներով, ինչպես՝ «Մշեցի տարագիրները», «Հայ գյուղացու տիպարները», «Սասունցի 90-ամյա կինը» եւ այլն: Լավատես նկարագրի տեր

⁸ Ն. ԱՎԱԳՅԱՆ, Հայկական ժողովրդական տարազը, Երեւան, 1983, էջ 76:

⁹ Սուրենյանցի «Վասպուրականցի կին» ջրաներկով արված աշխատանքը 2023 թ. ցուցադրվել է Հայաստանի պատմության թանգարանում՝ «Դրվագներ ինքնության. զարդ» խորագիրը կրող ցուցահանդեսին:

¹⁰ Ռ. ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ, Բնանկարն ու հայ նկարիչները, Երեւան, 1958, էջ 341–342:

արվեստագետն իր նկարներում փորձել է հավերժացնել տարագիրների ուրախ պահերը, երբ նրանք մտաբերում էին իրենց ծննդավայրի երգերն ու պարերը, վերապրում հին օրերը¹¹:

Սուրենյանցի՝ թիկունքով կանգնած հայուհուն՝ Վանի Գավաշ ավանից (նկ. 3) խաչատուրյանը պատկերել է դիմահայաց¹²: Այս եւ Սուրենյանցի «Վասպուրականցի կին» նկարներում գոգնոցների գեղարվեստական հարդարանքը եւ հորինվածքը աչքի են ընկնում ռճական սերտ նմանություններ: Ընդհանուր առմամբ, նույն, տեղական ասեղնագործ բանվածքն է՝ զարդանախշերի ճկուն ու շեշտված դասավորությամբ: Լուսանկարներում եւ գեղանկարներում պատկերված գոգնոցների զարդարանքի ու կառուցվածքի զննումը թույլ տվեց որոշելու դրանց գտնվելու վայրը: Գոգնոցներն այսօր պահվում են ՀՊԹ-ում:

Ներկայացված 4-րդ լուսապատկերից ունենք երկու գրաֆիկական աշխատանք: Հայոց ազգագրության թանգարանում¹³ է պահվում 4ա-ն (ՀԱԱՊՊԹ Հ^տ 6802/6), որին անդրադարձել ենք ավելի վաղ¹⁴: Ըստ առարկայի անձնագրային տվյալների՝ վերջինս Սուրենյանցի աշխատանքներից է: Անմակագիր պատկերում գավաշի երիտասարդ է: Նկատենք, որ ՀԱՊ-ում պահվում է Սուրենյանցի մակագրությամբ նույն կերպարի մեկ այլ պատկեր (4բ): Չնայած ընդհանրություններին, նկատելի է զարդանախշերի մատուցման տարբերություն: Ենթադրում ենք՝ առանց մակագրության աշխատանքը Ֆեթվաճյանի վրձնին է պատկանում, քանի որ թանգարանում կա նկարչի մի քանի գործ՝ նյութի ու կատարման ընդհանրություններով: ՀԱԱՊՊԹ-ում պահվում է Սուրենյանցին վերագրվող բիթլիսցի հայուհու մեկ այլ պատկեր (Հ^տ 6802/5), որը նույնպես տարբերվում է ՀԱՊ-ում պահվող Սուրենյանցի մակագրությամբ նույն կնոջ՝ նկարից: Ֆեթվաճյանի աշխատանքները նյութի (ջրաներկ) շնորհիվ ավելի գունեղ են, վառ երանգավորումով, շեշտակի արված զարդանախշերով, իսկ դիմագծերը՝ մուգ երանգներով ընդգծված: Սուրենյանցի կերպարները՝ շարժուն են, թեթեւ՝ շնորհիվ հագուստի ծալքերի, լույս ու ստվերի խաղի:

¹¹ Ռ. ՇԻՇՄԱՆՅԱՆ, նշ. աշխ., Երեւան, 1958, էջ 341–342:

¹² Ա. ՊԱՏՐԻԿ, Հայկական տարագ, Երեւան, 1983, էջ 144, տխ. 64, նկ. 3:

¹³ Թանգարանի ամբողջական անվանումը՝ Հայաստանի ազգագրության եւ ազգային-ազատագրական պայքարի պետական թանգարան (ՀԱԱՊՊԹ)

¹⁴ Ա. ՄԽԻԹԱՐՅԱՆ, Վասպուրականի տարագը հայ գեղանկարիչների գործերում, «Էջմիածին», 2015, Ժ., էջ 89:

Ֆեթվաճյանը Սուրբ Էջմիածին այցելում է 1918 թվականին: Նրա հետաքրքրությունը տարազների հանդեպ դեռևս 1890-ականներից է, երբ սկսում է ստեղծել ազգային տարազով կանանց ու տղամարդկանց բազմաթիվ մատիտանկարներ¹⁵: 1918 թ. շուրջ տասնութ ամիս աշխատելով՝ ականատես է լինում Էջմիածնում սովի ու համաճարակի մատնված հայրենակիցների վիճակին: Այդ ընթացքում նա վրձնում է հայ կանանց շուրջ 20 պատկեր՝ իրենց տեղական տարազի համալիրներով: «Արեւմտահայ գաղթական կանանց նա, ամենայն հավանականությամբ, սկզբից լուսանկարում էր եւ հետո այդ լուսանկարների հիման վրա ստեղծում գունավոր պատկերները: Դա թերեւս միակ միջոցն էր այդ աշխատանքները կատարելու, քանի որ նահապետական կյանքով ապրած, ամաչկոտ եւ քաշվող հայ կանանց դժվար կլիներ համոզել ստանձնելու բնորդուհու դերը: Դժբախտաբար, այդ լուսապատկերներից քիչ բան է պահպանվել նկարչի երեւանյան արխիվում»¹⁶:

Նրա երկու աշխատանք ընդհանրություն ունեն լուսապատկերներից մեկում տեղ գտած կնոջ հետ: Կնոջ կանգնելու դիրքը, մանր հյուսքերը վերարտադրել է ներկայացնելով տարբեր հագուստներով՝ տարագույն գոգնոցներով ու գլխի հարդարանքով (5, 5ա¹⁷): Ստեղծագործություններից մեկում, նկարիչը փորձել է պահպանել լուսապատկերի գոգնոցի նույն բուսական զարդաձևները¹⁸: Այս նկարները ցույց են տալիս, որ ստեղծագործելիս նվազ դեր չունեն նաեւ նկարչի անհատական մոտեցումը: Դեկորատիվ հնարքը նպաստել է կերպարների ինքնատիպությունը: Ֆեթվաճյանը ոչ միայն ունի կանանց ու տղամարդկանց տարազաշարք, այլեւ առանձին զարդերի՝ գլխահարդարանքի մասեր՝ մախա, քունքազարդ, գլխարկ, որոնք ամենայն մանրամասնորեն հանձնել է թղթին: Նա առանձին նկարել է նաեւ սույն լուսապատկերի կնոջ գլխարկը:

Վանի արծաթագործության դպրոցի հայ արհեստավորների արժեքավոր, պերճաշուք, բազմաբովանդակ ու զանազան զարդերը¹⁹ իրենց

¹⁵ Գ. ԶԵՄԵՆՅԱՆ, Արշակ Ֆեթվաճյան, Երևան, 2008, էջ 16:

¹⁶ Լ. ՁՈՒԳԱՍՋՅԱՆ, Արշակ Ֆեթվաճյան, Երևան, 2011, էջ 86:

¹⁷ Լ. ՁՈՒԳԱՍՋՅԱՆ, տես նույնը, Թիմարացի կնոջ պատկերը պահվում է ՀԱՊ-ում, էջ 130, 131:

¹⁸ Նկարչի աշխատանքները՝ զարդերը եւ վասպուրականցի կնոջ նկարը, ցուցադրվել է ՀՊԹ-ում, «Դրվագներ ինքնություն. զարդ» խորագիրը կրող ցուցահանդեսին (7.04.2022):

¹⁹ Ա. ՄԴԻԹԱՐՅԱՆ, Վան-Վասպուրականի զարդահամալիրի գեղարվեստական լուծումներն ու ռճապատկերային առանձնահատկությունները, «Էջմիածին», 2016, Զ., էջ 131:

տեղն են գտել այս լուսապատկերներում (նկ. 6): Ֆեթվաճյանը երկու հայուհիների տարազաձեւերը խտացրել է մեկում՝ վերցնելով առաջին կնոջ գլխի հարդարանքը եւ կողքինի կրծքազարդերն ու ձեռագործ գոգնոցը, (նկ. 6ա), (ՀԱԱՊՊԹ Հ^Վ 6802/4): Զարդերի, զարդանախշերի ընդգծված առատությունը, դրանց հարաբերակցությունը գույների հետ արտահայտչականություն, անկրկնելի գրավչություն է փոխանցում: Արդուզարդը հայ կնոջ գեղագիտական ըմբռնումի ցուցիչն էր: Կանայք այստեղ իրենց տոնական հագուստներով ու զարդերով են: Նկատենք, որ ցեղասպանությանը նախորդած տարիներն Վասպուրականի շրջանից սակավաթիվ են տոնական զգեստով ու զարդով լուսանկարները: Պահպանված օրինակներում հիմնականում առօրյա տնային հագուստով են, իսկ Վասպուրականը, ի տարբերություն այլ շրջանների, աչքի էր ընկնում բազմազան զարդերով: Նմանօրինակ զարդարանքով հիմնականում գնում էին ուխտագնացությունների՝ հաճախ քրդերի ու թուրքերի հարձակման ու կողոպուտի թիրախ դառնալով: Ըստ էության, սա է պատճառը, որ խուսափել են ցուցադրել իրենց հարստությունը: Այս լուսապատկերները ներկայացնում է նրանց գեղագիտական բարձր ճաշակը, հասարակական դիրքը, բազմադարյա վերաբերունքը զարդերի հանդեպ:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Եւ գեղանկարիչների աշխատանքները, եւ լուսապատկերները կարելուր են իրենց բովանդակ նյութով եւ պատմամշակութային վավերագրերի նշանակությամբ: Գեղարվեստական այս գործերի մեջ ապրում է հայության պատմական հիշողությունն իր անցյալի մասին: Այն փաստական նյութի ձեւով պահպանված ստեղծագործական ժառանգություն է՝ նախընթաց դարաշրջաններում կուտակված ավանդույթների, տեխնիկական միջոցների ու եղանակների, ձեւամտածողության մասին: Մշակութային առանձնահատկությունները դրսևորվում են տվյալ գավառում օգտագործվող հագուստի համալիրների, զարդերի, ասեղնագործության, ձեւվածքային լուծման մեջ: Մանրամասնորեն ներկայացված են Վանի արծաթագործության դպրոցին պատկանող, բազմազան ու հարուստ զարդերը, ինչպես նաեւ նույն տարածաշրջանի ասեղնագործության դպրոցի առանձնահատկություններն իրենց ինքնատիպ մշակ-

վածություններ: Արվեստի ստեղծագործությունների արժանիքը, նշանակությունը կախված է ժողովրդի կյանքի բովանդակությունից, որտեղ հատվում են անցյալը, ներկան ու ապագան, գեղագիտականն ու հոգեբանականը: Կրկին պետք է արձանագրել, որ հայ իրականության մեջ արվեստի ստեղծագործություններն իրենց տարբեր դրսևորումներով հանդես են գալիս որպես հայագիտական հետազոտության աղբյուր եւ պատմության վավերագրման փաստացի վկայություն:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Մատենադարանի հավաքածու, լուսանկար, ապակե նեգատիվ, ազգային տարազ, լուսանկար-գեղանկար, Վարդգես Սուրենյանց, Արշակ Ֆեթվաճյան:

РЕЗЮМЕ

В начале 20-го века насильственное перемещение армян с их исторической родины заставило многих искать убежища в Святой Эчмиадзине. Здесь также собрались армянские художники, которые поддерживали беженцев своими творческими начинаниями, используя такие инструменты, как камеры и кисти. Недавние открытия стеклянных фотонегативов в Матенадаране выявили поразительные параллели с работами армянских художников 20-го века. Эти фотографии часто служили в качестве ссылок, помогая художникам завершать незаконченные произведения. И фотографии, и картины являются историческими документами, рассказывающими об одежде, ювелирные изделия и мастерство той эпохи. Эта уникальная коллекция представляет собой важный ресурс для культурологии, истории искусств и этнографии.

SUMMARY

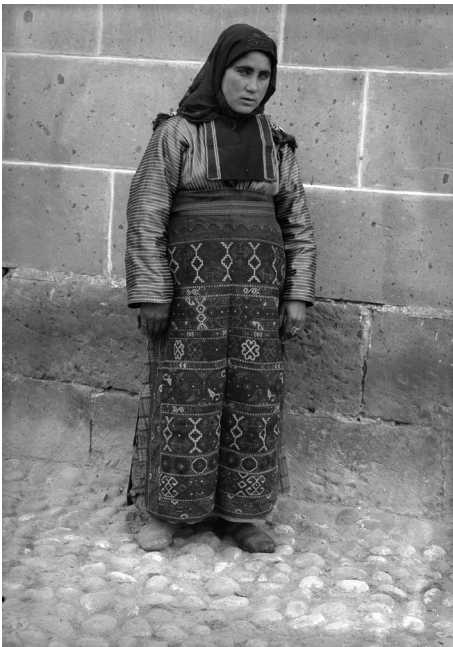
At the beginning of the 20th century, the forced displacement of Armenians from their historical homeland led many to seek refuge in Holy Etchmiadzin.

Նկ. 1. ՄՄ նորահայտ լուսանկար՝
թվայնացված ապակե նեգատիվից (ապակե
նեգատիվներից թվայնացված լուսանկարները
տպագրվում են առաջին անգամ):

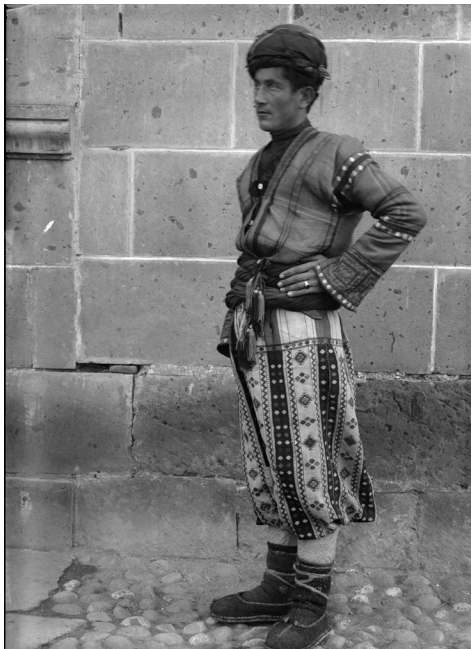
Նկ. 1ա. «Գաղթական գեղջկունի»
(Վասպուրական),
ՀԱՊ շտեմարան՝ <http://www.gallery.am/hy/>

Նկ. 2. ՄՄ նորահայտ լուսանկար՝
թվայնացված ապակե նեգատիվից:

Նկ. 3. ՄՄ նորահայտ լուսանկար՝
թվայնացված ապակե նեգատիվից:

Նկ. 4. ՄՄ նորահայտ լուսանկար՝
թվայնացված ապակե նեգատիվից:

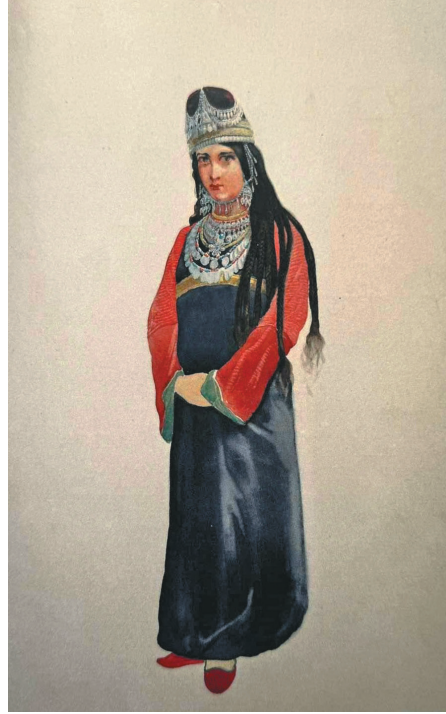
Նկ. 4ա. «Գավաշցի տղա»,
ՀԱԱՊՊԹ Հ^մ 6802/6:

Նկ. 4բ. «Գաղթական տիպ»
(Երիտասարդ սասունցի) ՀԱՊ շտեմարան՝
<http://www.gallery.am/hy/database-egov/item/10007/>

Նկ. 5. ՄՄ նորահայտ լուսանկար՝
թվայնացված ապակե նեգատիվից:

Նկ. 5ա. «Թիմարացի հայ կին», նկարը՝
Լ. Զուգասցյան, Արշակ Ֆերվանյան, Երևան,
2011, էջ 131:

Նկ. 6. ՄՄ նորահայտ լուսանկար՝
թվայնացված ապակե նեգատիվից

Նկ. 6ա. «Վասպուրականցի հայուհի»,
ՀԱԱՊՊԹ (ՀՄԻ 6802/4)

Among them were Armenian artists who supported the refugees through their creative endeavors, employing tools such as cameras and brushes. Recent discoveries of photographic glass negatives in the Matenadaran reveal striking parallels with the works of 20th century Armenian painters. These photographs often served as references, aiding artists in completing unfinished pieces. Together, the photographs and paintings serve as valuable historical records, shedding light on the clothing, jewelry, and craftsmanship of the era. This unique collection represents a significant resource for cultural studies, art history, and ethnography.

ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԱՆ

Պատմական գիտ. թեկնածու,

Ս. Էջմիածնի «Վաչե և Թամար Մանուկյան» մատենադարան

ՎԱՅՈՑ ԶՈՐԻ ՄԱՐԶԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (2000–2021)¹

ՄՈՒՏՔ

ՀՀ Վայոց ձորի մարզը կազմավորվել է 1995 թվականին: Մարզն իր անունն ստացել է Մեծ Հայքի Սյունիք նահանգի (աշխարհ) Վայոց ձոր գավառի անունից: Մարզը ներառում է Եղեգնաձորի եւ Վայքի նախկին վարչական շրջանները: Վայոց ձորի մարզը բնակչության թվով ամենափոքր, ամենանոսր բնակեցված եւ ամենաքիչ թվով բնակավայրեր ունեցող մարզն է: Վայոց ձորի տարածքը շուրջ 2308 քառ. կմ է եւ կազմում է ՀՀ տարածքի շուրջ 7,7%-ը: Մարզկենտրոնն է Եղեգնաձոր քաղաքը: Մարզն ունի 3 քաղաքային (Եղեգնաձոր, Զերմուկ, Վայք) եւ 52 գյուղական բնակավայր (ընդամենը՝ 55 բնակավայր): Վայոց ձորի մարզում է գտնվում ՀՀ-ի ամենագեղեցիկ՝ Զերմուկի կամ «Զրահարսի վարսեր» ջրվեժը: Սեւանա լճի մակարդակի անկումը կանգնեցնելու նպատակով կառուցվեց 48,3 կմ երկարությամբ Արփա–Սեւան ստորգետնյա ջրատարը (1963–1981 թթ.), որը սկիզբ է առնում Կեչուտի ջրամբարից, իսկ ապա նաեւ Որոտան–Արփա ջրատարը՝ 21,6 կմ երկարությամբ (կառուցումն ավարտվել է 2004 թ.):

Վայոց ձորի մարզը հյուսիսից սահմանակից է Գեղարքունիքի մարզին, հյուսիս-արեւելքից՝ Արցախին, հարավ-արեւելքից՝ Սյունիքի մարզին, հարավից՝ Նախիջեւանին, արեւմուտքից՝ Արարատի մարզին:

Մարզի ամենամեծ քաղաքը մարզկենտրոն Եղեգնաձորն է:

Մարզի տարածքը կազմում է Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Վայոց ձորի թեմը, որը հիմնվել է Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդի սրբատառ կոնդակով 2010 թ. դեկտեմբերի 10-ին, երբ Վայոց ձորի մարզը դուրս է բերվել Սյունյաց թեմի կազմից եւ դարձել առանձին թեմ: Թեմի առաջնորդանիստը մարզկենտրոն Եղեգնաձորի Ս. Աստվածածին

¹* Ստացվել է՝ 28.04.2025, գրախոսվել է՝ 5.05.2025:

Էլ. հասցե՝ armanmaloyan@mail.ru, armanmaloyan1976@gmail.com:

եկեղեցին է²: Վայոց ձորի թեմի առաջնորդն է Գերաշնորհ Տեր Աբրահամ արքեպիսկոպոս Մկրտչյանը (2010 թ. դեկտեմբերի 10-ից առ այսօր), իսկ թեմի փոխառաջնորդն է Նորավանքի վանահայր Տեր Զարեհ վարդապետ Կաբաղյանը (2012 թվականից առ այսօր):

ՎԱՅՔԻ Ս. ՏՐԴԱՏ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցին անվանակոչվել է քրիստոնեությունը Հայաստանում պետական կրոն հռչակած Հայոց մեծագործ արքա եւ Հայ Առաքելական եկեղեցու սրբերի շարքը դասված Տրդատ Գ. Մեծի պատվին:

Վայքում եկեղեցի կառուցելու ծրագիրը կար դեռեւս 1990 թվականից: Հոգելույս Վազգեն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի օրոք կատարվել էր եկեղեցու հիմնարկեքի արարողությունը՝ Սյունյաց թեմի բարեխնամ առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Ասողիկ եպիսկոպոս Արիստակեսյանի ձեռքով³, սակայն դրամական միջոցների բացակայության պատճառով շինարարական աշխատանքներն ընդհատվել էին: Ս. Տրդատ եկեղեցու շինարարությունը վերսկսվեց 1998 թ.՝ ամերիկահայ բարերարներ տեր եւ տիկին Գալուստ եւ էմմա Սողոյանների հովանավորությամբ: Եկեղեցին կառուցվել է Հայաստանում քրիստոնեության ընդունման 1700-ամեակի առթիվ: Ճարտարապետը Մայր Աթոռի երկարամյա (1957–1999 թթ.) գլխավոր ճարտարապետ Արծրուն (Արծրունի) Գալիկյանն է⁴: Կառուցման աշխատանքները վերահսկում էր ճարտարապետ Հրաչ Գասպարյանը, այնուհետեւ՝ Ռուբեն Ազատյանը եւ Սուրեն Գաթրճյանը: Ճարտարապետական հորինվածքով՝ Ս. Տրդատ եկեղեցին քառաթեւ կենտրոնագմբեթ կառույց է, ունի մի խորան, որը նվիրված է Ս. Աստվածածնին, փոքր գավիթ, երկու ավանդատուն եւ փոքրիկ գմբեթներով երկու զանգակատուն: Եկեղեցին լուսավորվում է գմբեթի 12 եւ եկեղեցու 24 լուսամուտների

² Տէս Ա. ՄԱՆՈՅԱՆ, Մ. ՄԱԿԱՐՅԱՆ, Օ. ԴՈՒԳՈՒՄՅԱՆ, Հայաստանի նշանավոր վանքերը եւ եկեղեցիները, էջմիածին, Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2020, էջ 154:

³ Տէս Հաղորդագրություն Սյունյաց թեմից. հիմնարկեք Սուրբ Տրդատ եկեղեցվո, «էջմիածին», ԺԱ.-ԺԲ., 1993, էջ 15:

⁴ 1957 թ. երջանկահիշատակ Վազգեն Ա. կաթողիկոսի հրավերով Գալիկյանը ստանձնել է Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի ճարտարապետի պաշտոնը եւ դարձել 1956 թ. ստեղծված Մայր Աթոռի ճարտարապետական հանձնաժողովի անդամ: Նրա նախագծերով կառուցվել են բազմաթիվ հուշաշեն կառույցներ (տե՛ս Վարազդատ Հարությունյան, Մահճարտարապետ Արծրուն Գալիկյանի, էջմիածին, է. -Ը., 2004, էջ 181–82):

շնորհիվ, բացի դրանցից՝ եկեղեցին լուսավորվում է նաեւ մեկ մեծ եւ չորս փոքր էլեկտրական ջահերով (հեղինակ՝ Լեւոն Պողոսյան)։ Ս. Տրդատ եկեղեցին ներսից զարդարված է չորս մեծ եւ մեկ փոքր սրբապատկերներով (պատկերված են Տրդատ Գ. Թագավորի մկրտության, Հիսուս Քրիստոսի Մկրտության եւ Հարության դրվագները, ինչպես նաեւ Ս. Գայանե եւ Ս. Հռիփսիմե կույսերը, եկեղեցու նկարչական ձեւավորումը կատարել է Ռոբերտ Կարապետյանը)⁵։

Եկեղեցին ունի երեք փայտաշեն դուռ (հեղինակ՝ Տիգրան Զեյթյան)։ Արեւմտյան դուռը նվիրված է եկեղեցու բարերար Գալուստ Սողոյանին եւ կրում է հետեւյալ արձանագրությունը. «Դուռս այս յիշատակ է Գալուստ Սողոյեանի»։ Հյուսիսային դուռը նվիրված է լուսահոգի Մեսրոպ արք. Աշճյանին եւ ունի հետեւյալ արձանագրությունը. «Դուռս այս յիշատակ է Մեսրոպ արք. Աշճեանի 2000 թ.»։ Եկեղեցու հարավային դուռը նվիրված է էմմա Թապիպյան-Սողոյանին եւ ունի հետեւյալ՝ «Դուռս այս յիշատակ է էմմա Թապիպեան-Սողոյեանի 2000 թ.» արձանագրությունը։

Եկեղեցու հյուսիսային կողմում գտնվում է մկրտության ավազանը, որի վրա գրված է. «Կանգնեցաւ Մկրտութեան Աւազանս ի յիշատակ Տօքթ. Ստեփան Թապիպեանի 2000 թ.»։

Ս. Տրդատ եկեղեցու արեւմտյան կողմում՝ կենտրոնական դռան վերելում, ազուցված է եկեղեցու կառուցման մասին հետեւյալ արձանագրությունը. «Կառուցաւ Ս. Տրդատ եկեղեցիս արդեամբք Գալուստ եւ էմմա Սողոյեանների ի Տիթրոյթ ԱՄՆ։ Ի Հայրապետութեանն Տ. Տ. Գարեգնի Ա. Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց եւ նորին յաջորդին Տ. Տ. Գարեգնի Բ. Կաթողիկոսին Ամենայն Հայոց, յառաջնորդութեան Տ. Աբրահամայ եպիսկոպոսի Սիւնեաց ի փառաւորումն 1700-ամեայ տարեդարձին քրիստոնէութեան Հայոց, ճարտարապետ՝ Ա. Գալիկեան, Կառուցող՝ Մ. Մկրտչեան։ Ս. Սեղանս կանգնեցաւ ի յիշատակ Փառաւոն Սողոյեանի 2000 թ., կանգնեցաւ Մկրտութեան Աւազանս ի յիշատակ Տօքթ. Ստեփան Թապիպեանի 2000 թ.»⁶։

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցին օծվել է 2000 թ. օգոստոսի 6-ին Ն.Ա.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռամբ⁷։

⁵ Տե՛ս Օծվեց Վայքի Ս. Տրդատ նորակառույց եկեղեցին, «Էջմիածին», Լ., 2000, էջ 4։

⁶ Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցի // <https://vayotsdzoritem.com/category/թեմի-լրատվության-բաժին/page/352> առ 07.07.2023 թ.։

⁷ Տե՛ս Օծվեց Վայքի Ս. Տրդատ նորակառույց եկեղեցին, «Էջմիածին», Լ., 2000, էջ 3։

Ս. Տրդատ եկեղեցին ունի չորս խորշ, որոնցից մեկում՝ եկեղեցու արեւմտյան դռան ձախ կողմում, տեղադրված է Հայոց մեծ եղեռնի զոհների հիշատակի խաչքարը: Եկեղեցին շրջապատված է պտղատու եւ զարդական ծառերով: Եկեղեցու տարածքում է գտնվում նաեւ Վայոց ձորի թեմի փոխառաջնորդարանը, որը նույնպես կառուցվել է Գալուստ եւ Էմմա Սողոյանների բարերարությամբ:

2014 թ. մայիսի 25-ին Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցու բակում կատարվել է Ս. Հարություն խաչքար-հուշակոթողի օծման կարգը⁸: Այդ շատ ինքնատիպ եւ գեղակերտ խաչքար-հուշակոթողն իր մեջ ամփոփում է հայ ժողովրդի հավաքականության, միասնականության խորհուրդը եւ ներկայացնում է հայոց պատմության տարբեր ժամանակներում ու տարբեր տարածաշրջաններում ստեղծված խաչքարերի կրկնօրինակներ: Հուշարձանը խորհրդանշում է հայ ազգի միասնությամբ բռնկվելը, բյուրեղացումը, զորեղացումն ու հավերժականությունը:

Վայքի Ս. Տրդատ եկեղեցու Սուրբ Հարություն խաչքար-հուշակոթողը: Հեղինակ՝ խաչքարագործ-վարպետ Վարազդատ Հարությունյան:

Նշյալ օրը Ս. Տրդատ եկեղեցում նախ մատուցվեց սուրբ եւ անմահ պատարագ: Պատարագին էր Վայոց ձորի թեմի փոխառաջնորդ, հոգեշնորհ Տեր Զարեհ վրդ. Կաբաղյանը: Այնուհետեւ կատարվեց խաչքար-հուշակոթողի օծման կարգը, որին ներկա էին Շիրակի թեմի առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Միքայել եպս. Աջապահյանը, Մեծի Տանն Կիլիկիո Կաթողիկոսությունից ուխտավորաբար Հայաստանում գտնվող Գերաշնորհ Տեր Գեղամ արք. Խաչերյանը, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հոգեւոր կրթական հաստատությունների վերատեսուչ, Գերաշնորհ Տեր Գեորգ եպս. Սարոյանը, Վայոց ձորի մարզպետ Էդգար Ղազարյանը, մարզային եւ քաղաքային իշխանությունների ներկայացուցիչներ, քաղաքապետեր եւ համայնքապետեր, ճեմարանի ավարտական լսարանի սաներ, հյուրեր ԱՄՆ-ից, Ռուսաստանի Դաշնությունից, Կանադայից, բազմաթիվ ուխտավորներ Արցախից ու Հայաստանի տարբեր մարզերից: Առաջինը թեմակալ առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչյանը սրբալույս մյուռոնով օծեց խաչքարը, ապա մյուս սրբազան հայրերը եւս օծեցին խաչքարը: Օծումից հետո նախ օրհնության խոսքով հանդես եկավ թեմակալ

⁸ Տե՛ս «Ս. Հարություն» խաչքար-հուշակոթողի բացում / 25.05.14 / Վայոց ձոր / Վայք / Ս. Տրդատ եկեղեցի // <https://www.youtube.com/watch?v=j3yFp3x7n7o>

առաջնորդ Աբրահամ սրբազանը, հավաստագիր հանձնեց խաչքար-հուշակոթողի բարերար Գրիգոր Պուշկինի Գրիգորյանին, այնուհետև ներկաներին մեկնաբանեց խաչքարի խորհուրդը, որը կանգնեցված է ազգի օրհնության եւ պահպանության նպատակով: Ապա ելույթներով հանդես եկան Գեղամ սրբազանը, մարզպետ է. Ղազարյանը, Վալքի քաղաքապետ Հարություն Սարգսյանը, կոթողի հեղինակ, քանդակագործ Վարազդատ Հարությունյանը, 2013 թ. Վալքի Ս. Տրդատ եկեղեցու խաչքավոր, Ս. Հարություն խաչքար-հուշակոթողի բարերար Գ. Գրիգորյանը: Տեղի ունեցավ նաեւ պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Համլետ Պետրոսյանի «խաչքար» գրքի շնորհանդեսը: Գրքի բարերարը եւս Գ. Գրիգորյանն էր: Աշխատության հեղինակ Պետրոսյանը հանգամանորեն ներկայացրեց իր հեղինակած գործը, որի բազում օրինակներ նվիրվեցին եկեղեցու բակում հավաքվածներին:

Վալքի Ս. Տրդատ եկեղեցու ուխտի օրը եկեղեցու օծման օրն է՝ օգոստոսի 6-ը, ինչպես նաեւ Հոգեգալստյան 5-րդ կիրակիին նախորդող շաբաթ օրը, երբ Հայոց եկեղեցին նշում է Ս. Տրդատ թագավորի, Ս. Աշխեն թագուհու եւ Ս. Խոսրովի դուխտ կույսի հիշատակը:

ՋԵՐՄՈՒԿԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ԵԿԵՂԵՑԻ

Ջերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցին կառուցվել է 2007 թ.⁹ ՀՀ ազգային ժողովի պատգամավոր, գործարար, «Ջերմուկ Գրուպ» ընկերության սեփականատեր, ծնունդով գնդեվազցի Աշոտ Արսենյանի⁹ եւ Արսենյան եղբայրների հովանավորությամբ: Եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել էր դեռեւս 1999 թ. մայիսի 15-ին¹⁰: Ս. Գայանե եկեղեցու հիմնարկեքը՝ 16 քարերը օրհնելու եւ օծելու հանդիսավոր արարողությունը, կատարել էին Սյունյաց թեմի բարեխնամ առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Աբրահամ եպիսկոպոս Մկրտչյանը, Երուսաղեմի հայոց պատրիարք, Ամենապատիվ Տեր Թորգոմ արք. Մանուկյանը, Եգիպտոսի հայոց թեմի առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Զավեն արք. Զինչինյանը, Արգենտինայի հայոց թեմի առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Գիսակ արք. Մուրադյանը: Ս. Գայանե եկեղեցին

⁹ Տե՛ս «Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի կոնդակը Աշոտ Արսենյանին «Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ» շքանշանով պարգևատրելու մասին», «էջմիածին», ԺԱ., 2007, էջ 65–66:

¹⁰ Տե՛ս Բ. ՔՈՉԱՐՅԱՆ, Ջերմուկում հիմքը դրվեց նոր եկեղեցու, «էջմիածին», Ե.–Զ., 1999, էջ 151:

օծվել է 2007 թ. նոյեմբերի 17-ին՝ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանդիսապետության մեջ¹¹:

Ս. Գայանե եկեղեցին կառուցվել է ճարտարապետ Սամվել Աղաջանյանի նախագծով: Եկեղեցին պարզ գմբեթավոր փոքրիկ կառույց է, ունի մեկ խորան, մկրտության ավազան, երկու ավանդատուն, երկու փայտաշեն դռներ՝ արեւմտյան եւ հարավային կողմերում: Եկեղեցին լուսավորվում է գմբեթի 12 եւ եկեղեցու 8 նեղ ու փոքրիկ լուսամուտների ու մեկ մեծ ջահի շնորհիվ: Եկեղեցին ներսից զարդարված է վեց մեծ սրբապատկերներով (Քրիստոսի խաչելության, հայոց դարձի տեսարան, Աստվածածնի եւ Ս. Գայանե կույսի պատկերներ): Գմբեթի վեղարի ու չորս սյուների միջեւ տեղավորված որմնանկարներում պատկերված են չորս ավետարանիչները, իսկ գմբեթի մեջ գրված է. «Փառք Քեզ Տեր Աստված մեր, որ լսեցիր մեր աղոթքը»¹²:

ԿԵԶՈՒՏԻ ՍՈՒՐԲ ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՏՈՒՈՒ

Ջերմուկ քաղաքի վարչական սահմանների մեջ ներառված Կեչուտ գյուղում՝ հենց ջրամբարի ափին, 2007 թ. կառուցվել է մատուռ՝ Ս. Գայանե, որն օծվել է Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Բ. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի ձեռքով նոյեմբերի 17-ին¹³, այսինքն, հենց այն նույն օրը, երբ օծվել է Ջերմուկի նույնանուն եկեղեցին: Ս. Գայանե մատուռը գմբեթավոր է, ունի մեկ խորան, մկրտության ավազան: Մուտքն արեւմտյան կողմից է: Մատուռը լուսավորվում է 9 փոքրիկ լուսամուտների շնորհիվ: Մատուռի օծման արարողությունից հետո Հայոց կաթողիկոսը մեկնել է Ջերմուկ, ապա եւ կատարել Ջերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցու օծման արարողությունը: Ս. Գայանե մատուռը կառուցվել է ճարտարապետ Լեւոն Օհանյանի նախագծով, կառուցող վարպետը Յուրի Առաքելյանն է: Մատուռի կառուցման հովանավորը Ալիկ Հովհաննիսյանն է¹⁴:

Ջերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցու եւ Կեչուտի Ս. Գայանե մատուռի ուխ-

¹¹ Տե՛ս «Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը օծեց Ջերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցին», «Էջմիածին», ԺԱ., 2007, էջ 150:

¹² <https://vayotsdzoritem.com/2012/11/03/ջերմուկի-ուրբ-գայանե-եկեղեցի-2/> առ 03.07.2023 թ.:

¹³ «Տե՛ս Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը օծեց Ջերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցին», «Էջմիածին», ԺԱ., 2007, էջ 150; <https://vayotsdzoritem.com/2012/09/15/կեչուտի-ուրբ-գայանե-մատուռ/> առ 03.07.2023 թ.:

¹⁴ <https://vayotsdzoritem.com/2012/09/15/կեչուտի-ուրբ-գայանե-մատուռ/> առ 03.07.2023 թ.:

տի օրերն են՝ օծման օրը՝ նոյեմբերի 17-ը եւ Ս. Գայանե կույսի հիշատակման օրը, որը Հայ Առաքելական Եկեղեցին տոնում է Կաթողիկե Ս. Էջմիածնի տօնի¹⁵ նախընթաց երեքշաբթի օրը:

ՄԱԼԻՇԿԱՅԻ Ս. ԱՆՆԱ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց ձորի մարզի նորակառույց եկեղեցիներից է Մալիշկա գյուղի Ս. Աննա եկեղեցին: Ս. Աննա եկեղեցու կառուցումը հովանավորել է հայ գործարար, «Ռուսաստանի հայերի միություն» ՀԿ նախագահ Արա Աբրահամյանը¹⁶: Բարձունքին փառահեղ բազմած նորակառույց եկեղեցու հիմնարկեքը կատարվել է 1997 թ.: Բազալտակերտ եկեղեցին կառուցվել է ճարտարապետ Արծրուն Գալիկյանի նախագծով: Ս. Աննա եկեղեցին միախորան կենտրոնագմբեթ քառաթեւ կառույց է՝ զույգ ավանդատներով, որոնցից մեկը մոմավառության համար է օգտագործվում: Ունի երկու մուտք՝ եկեղեցու արեւելյան ու հարավային կողմերից:

Ս. Աննա եկեղեցին ներսից գրեթե ամբողջովին զարդարված է որմնանկարներով: Խորանի վերելում՝ պատի վրա, պատկերված է Ս. Հոգու աղավնակերպ էջքի տեսարանը, իսկ գմբեթը պահող չորս կամարների անկյուններում պատկերված են Մատթեոս, Մարկոս, Ղուկաս եւ Հովհաննես ավետարանիչները: Եկեղեցու պատերը զարդարում են Հիսուս Քրիստոսի ծնունդը, մկրտությունը, խաչելությունը, Քրիստոսի հարության հրեշտակական ավետումը, ինչպես նաեւ Թադեոս եւ Բարդուղիմեոս առաքյալներին, հայոց դարձը, գրերի գյուտը եւ Լուսավորչի տեսիլքը պատկերող որմնանկարները: Եկեղեցու ներքին հարդարանքին առանձնակի շուք է հաղորդում Աստվածածնի մոր՝ սուրբ Աննայի որմնանկարը:

Եկեղեցին լուսավորվում է գմբեթի ութ եւ եկեղեցու երեսուն լուսամուտների, ինչպես նաեւ հինգ էլեկտրական ջահերի շնորհիվ:

Մալիշկայի Ս. Աննա եկեղեցու օծման հանդիսավոր արարողությունը կատարվել է 2000 թ. նոյեմբերի 4-ին ձեռամբ Ն.Ս.Օ.Տ.Տ. Գարեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի եւ սրբազան հայրերի: Արարողությանը մասնակցելու նպատակով Մալիշկա էին ժամանել ՀՀ ԱԺ նախագահ Արմեն

¹⁵ Կաթողիկե Սուրբ Էջմիածնի տոնը նվիրված է Ս. Էջմիածնի Մայր տաճարի հիմնադրմանը եւ նշվում է Ս. Հարություն տոնից՝ Զատիկից, 9 շաբաթ (63 օր) հետո կամ Հոգեգալստյան կիրակիին հաջորդող երկրորդ Կիրակի օրը:

¹⁶ Տե՛ս «Ձեռամբ Վեհափառ հայրապետի օծվեց Մալիշկայի Ս. Աննա եկեղեցին», «Էջմիածին», ԺԱ., 2000, էջ 55:

հաշատրյանը, Երեւանի քաղաքապետ Ալբերտ Բազեյանը, «Ռուսաստանի հայերի միություն» պատվիրակությունը, ՌԴ պետդումայի փոխխոսնակ Արթուր Զիլինգարովը, մեծաթիվ հյուրեր ու բազմահազար ժողովուրդ:

Վեհափառ հայրապետը Ս. Աննա եկեղեցուն նվիրել է Ս. Հոգու խորհրդանիշ մյուռոնաթափ աղավնի: Սրբազան արարողության ավարտին կատարվել է մկրտություն: Եկեղեցու բակում կատարվել է նաեւ ծառատունկ, որը կազմակերպել էր «Հայաստան-ծառ» ամերիկահայ կազմակերպությունը¹⁷:

Ս. Աննա եկեղեցին շրջապատված է պտղատու եւ զարդական ծառերով: Եկեղեցու բակում կանգնեցված է հայ եւ ռուս ժողովուրդների բարեկամությունը հավերժացնող աղբյուր-հուշարձան՝ հայերեն եւ ռուսերեն արձանագրությամբ:

Եկեղեցու տարածքում գործում է հայ եւ ռուս ժողովուրդների բարեկամության թանգարանը:

Մալիշկա գյուղի Ս. Աննա եկեղեցու անվանակոչության օրը նշվում է Աստվածամոր ծնողների եւ Յուդաբեր կանանց հիշատակության օրը¹⁸, մատուցվում է սուրբ պատարագ:

ԱՂԱՎՆԱԶՈՐԻ Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց ձորի մարզի հաջորդ նորակառույց քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցը Աղավնաձոր գյուղի Ս. Աստվածածին եկեղեցին է:

Աղավնաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցու կառուցման նախաձեռնողը Մոսկվայում բնակվող աղավնաձորցի գործարար Մուրադ Սարգսյանն է: Եկեղեցու հիմնարկեքը 2000 թ. փետրվարին կատարել է Սյունյաց թեմի բարեխնամ առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Աբրահամ եպս. Մկրտչյանը¹⁹: Գյուղի բարձունքին վեհորեն բազմած Ս. Աստվածածին եկեղեցին քառաթեւ կենտրոնագմբեթ փոքրածավալ կառույց է: Եկեղեցու ճարտարապետը Սարգիս Գուրզադյանն է:

¹⁷ «Տէն Ձեռամբ Վեհափառ հայրապետի օծվեց Մալիշկայի Ս. Աննա եկեղեցին», «Էջմիածին», ԺԱ., 2000, էջ 55:

¹⁸ Հայ Առաքելական Եկեղեցին Աստվածածնի ծնողների՝ Հովակիմի եւ Աննայի հիշատակը տոնում է Յուդաբեր կանանց հետ՝ Ս. Աստվածածնի վերափոխման իննօրյակին անմիջապես հաջորդող երեքշաբթի օրը:

¹⁹ Տէն «Աղավնաձորում օծվեց Ս. Աստվածածին մատուռը», «Էջմիածին», Զ.-է., 2001, էջ 32:

Եկեղեցու օծման արարողությունը կատարվել է Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գաբեգին Երկրորդ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի հանդիսապետությամբ 2001 թ. հուլիսի 7-ին: Այդ օրը սրբալույս մյուռոնով նախ օծվեց եկեղեցու գմբեթին տեղադրված խաչը, ապա Վեհափառ հայրապետի հանդիսապետությամբ աղոթքի եւ շարականների երգեցողությամբ կատարվեց նաեւ եկեղեցու խորանին տեղադրված խաչքարի օծումը:

Եկեղեցու օծման արարողությունից հետո տեղի ունեցավ տոնախմբություն, որի ընթացքում ներկաներին շնորհավորանքի խոսքեր ասաց նավակատիքի առթիվ Աղավնաձոր ժամանած ՀՀ ԱԺ նախագահ Արմեն Խաչատրյանը, ապա Սյունյաց թեմի առաջնորդ Տ. Աբրահամ եպս. Մկրտչյանը, Վայոց ձորի մարզպետ Պանդուխտ Մանուկյանը, Ռուսաստանի հայերի միության անունից՝ Սեդա Վերմիշեւան եւ ուրիշներ²⁰:

ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց ձորի մարզի նորակառույց եկեղեցիներից է Մարտիրոս գյուղի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին, որը գտնվում է 1866 թ. կառուցված Ս. Աստվածածին (հայտնի է նաեւ «Ս. Երրորդություն «Երկրորդ Երուսաղեմ» կամ «Ս. Վկայարան Երկրորդ Երուսաղեմ» անուններով) բազիլիկ եկեղեցու բակում: Կառուցվել է ամերիկաբնակ Թագուհի Զիլյանի հովանավորությամբ²¹: Նորակառույց եկեղեցին օծվել է 2004 թ.:

ԳՆԴԵՎԱԶԻ Ս. ԵՂԻՇԵ ՄԱՏՈՒՈՒ

Վայոց ձորի մարզի նորակառույց քրիստոնեական պաշտամունքային կառույցներից է Գնդեվազի Ս. Եղիշե մատուռը: Այն կառուցվել է ճարտարապետ Սամվել Աղաջանյանի նախագծով եւ Սամվել Արսենյանի բարերարությամբ:

Ս. Եղիշե մատուռի օրհնության կարգը 2013 թ. սեպտեմբերի 13-ին կատարել են Զերմուկի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիվ, արժանապատիվ Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանը եւ Վայքի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիվ, արժանապատիվ Տեր Մարտիրոս ավագ քահանա Ավետիսյանը՝

²⁰ Տե՛ս նույն տեղում:

²¹ Հովանավորի եւ եկեղեցու կառուցման հանգամանքների մասին մանրամասն տե՛ս Նվիրաբերվել փրկություն է, Բնօրրան, 1–3 (14–16), 2001–2003, էջ 240 կամ <http://bnorran.am/?p=466> առ 15.07.2023 թ.: Եվս մի կոթող - <https://www.aravot.am/2001/06/20/791889/> առ 15.07.2023 թ.:

Գազիկ սարկավազ Հակոբյանի սպասավորությունը: Օրհնության արարողությունը նախագահում էր Վայոց ձորի թեմի փոխառաջնորդ, հոգեշնորհ Տեր Զարեհ վրդ. Կաբաղյանը²²:

ԵԼՓԻՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ

Մարզի նորակառույց եկեղեցիներից է Ելփին գյուղում կառուցված Ս. Սարգիս եկեղեցին: Այն նախագծել է ճարտարապետ Սամվել Աղաջանյանը, իսկ կառուցումը նախաձեռնել եւ հովանավորել է ծնունդով Ելփինցի գործարար, բարերար Սամվել Ավետիսյանը, որը բնակվում է Ռուսաստանի Նախոդկա քաղաքում: 2005 թ. կառուցված եկեղեցու օծումը կատարվել է 2006 թ.²³:

ՌԻՆԴԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

Վայոց ձորի մարզի նորակառույց եկեղեցիներից է Ռինդի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցին: Եկեղեցու հիմնարկերի հանդիսավոր արարողությունը կատարվել է 2014 թ. ապրիլի 28-ին: Այդ օրը Վայոց ձորի թեմի բարեխնամ առաջնորդ, գերաշնորհ Տեր Աբրահամ արք. Մկրտչյանի ձեռամբ սրբալույս մյուռոնով օծվեցին եւ Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու հիմքում տեղադրվեցին տասնվեց վիմաքարերը:

Հավարտ հիմնարկերի արարողությունն՝ ներկայացվեց համերգային ծրագիր, ելույթ ունեցան երգի ու պարի համույթներ: Ներկաներին ուղղված խոսքով հանդես եկան ՀՀ Վայոց ձորի մարզպետ Էդգար Ղազարյանը, Ռինդի համայնքապետ Հուսիկ Սահակյանը, եկեղեցու բարերար Վարդան Սարգսյանը եւ իր մայրը՝ Ռինդի միջնակարգ դպրոցի վաստակաշատ ուսուցչուհի Ռոզա Կարապետյանը²⁴: Բացի եկեղեցու կառուցման հիմնական բարերարից՝ Ռինդ համայնքի ղեկավար Սահակյանի ջանքերով համայնքի բնակչությունը դրամահավաքի միջոցով, ինչպես նաեւ տեղացի

²² Սբ Եղիշե մատուռի օրհնությունը Գնդեվազ գյուղում - <https://vayotsdzoritem.com/2013/09/13/սբ-եղիշե-մատուռի-օրհնությունը-գնդեվազ/>, <http://blog.ecolor.org/2013/09/սբ-եղիշե-մատուռի-օրհնությունը-գնդեվազ/> առ 07.07.2023 թ.:

²³ Վայոցձորցի գործարարները եկեղեցիներ ու մատուռներ են կառուցում – <https://hetq.am/hy/article/67651> առ 15.07.2023 թ.:

²⁴ Տե՛ս ՀՀ Վայոց ձորի մարզպետը մասնակցեց Ռինդ համայնքում կոուցվելիք եկեղեցու հիմնարկերին – <http://vdzor.mtad.am/news/item/2014/04/28/491/> առ 15.07.2023 թ.: Նաեւ Սիրան Սարգսյան, Եկեղեցու հիմնարկերի օրհնության կարգ Ռինդ համայնքում – <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2014/04/28/եկեղեցու-հիմնարկերի-օրհնության-կարգ/> առ 15.07.2023 թ.:

գործարար Սահակ Սարգսյանը, նույնպես մասնակցել են եկեղեցու կառուցման աստվածահաճո գործին:

Ռինդի Ս. Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու օծման հանդիսավոր արարողությունը կատարվել է 2021 թ. սեպտեմբերի 13-ին, ձեռամբ Վաչոյ ձորի թեմի բարեխնամ առաջնորդ, Գերաշնորհ Տեր Աբրահամ արք. Մկրտչյանի: Հանդիսավոր արարողության ավարտին սրբազան հայրը Ռինդի բնակիչներին, եկեղեցու բարերարներին ու ներկաներին փոխանցեց Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Գարեգին Ներսիսյանի հայրապետական օրհնությունը: Եկեղեցու նավակատյաց հանդեսին ներկա էին Վաչոյ ձորի մարզպետ Արարատ Գրիգորյանը, Արենի համայնքի ղեկավար Հուսիկ Սահակյանը, եկեղեցու կառուցման հովանավորներ, բարերարներ Վարդան եւ Սահակ Սարգսյանները, մեծաթիվ հյուրեր: Այնուհետեւ հանդիսությունը շարունակվեց սիրված երգիչներ Աղասի Իսպիրյանի եւ Գոհար Հովհաննիսյանի, ինչպես նաեւ համայնքի շնորհալի երեսանների գեղեցիկ երաժշտական ու պարային կատարումներով²⁵:

Վաչոյ ձորի մարզի նորակերտ եկեղեցիները հիմնականում կառուցվել են տեղական շինանյութով՝ տուֆ, բազալտ, ավազաքար, համայնքների կենտրոնական կամ շրջապատի նկատմամբ իշխող բարձրադիր ու ազդու տեղանքում: Եկեղեցիների հյուրընկալ դռները միշտ բաց են ցերեկվա ժամերին, գոցվում են երեկոյան: Նորակառույց եկեղեցիներից մնայուն քահանա ունեցող եկեղեցիներն են. Վաչքի Ս. Տրդատ եկեղեցին եւ Զերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցին, որտեղ որպես խորհրդակատար հոգեւորականներ քահանայագործում են համապատասխանաբար Տեր Սեպուհ քահանա Հարությունյանը եւ Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանը: Մարզի հավատավոր բնակչության հոգեւոր պահանջմունքների գոհացման եւ համայնքների հոգեւոր-մշակութային ու հասարակական կյանքի զարգացման գործում իրենց գնահատելի ներդրումն են ունեցել Եղեգնաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցու եւ Եղեգնաձորի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիվ արժանապատիվ Տեր Վազգեն քահանա Հովհաննիսյանը (այժմ՝ Օշականի Սուրբ Մեսրոպ Մաշտոց եկեղեցու հոգեւոր հովիվ),

²⁵ «Նորակառույց Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու օծման արարողությունը Ռինդ բնակավայրում»՝ <http://vdzor.mtad.am/news/item/2021/09/13/4416/>՝ առ 27.10.2021. նաեւ՝ Դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը յաղթել է գէնքով ու հաւատով», Ռինդում կայացաւ նորակառույց Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցու օծման արարողությունը՝ <https://www.aravot.am/2021/09/14/1215422/>՝ առ 27.10.2021:

Եղեգնաձորի Ս. Աստվածածին եկեղեցու ծիսակատար քահանաներ Տեր Ներսես քահանա Աշուղբաբյանը, Տեր Հովհաննես քահանա Մաթեոսյանը (նաեւ՝ Խաչիկ համայնքի հոգեւոր հովիվ եւ ՀՀ Զինված ուժերի գնդերէց), Նորավանքի հոգեւոր հովիվ ու վանահայր Հայր Զարեհ վարդապետ Կաբաղյանը, Նորավանքի խորհրդակատար քահանա Տեր Ներսես քահանա Արշակյանը: Ինչպէս նշեցինք, Վայոց ձորի թեմի վերոհիշյալ եւ նրանցից առաջ քահանայագործած Հայ Առաքելական Եկեղեցու նվիրյալ հոգեւորականները (Տեր Կոմիտաս քահանա Տիրապետ, Տեր Սահակ քահանա Մարտիրոսյան եւ այլք) ներգրավված են եղել ու իրենց գործուն մասնակցութիւնն են ունեցել մարզի հասարակական ու ներհամայնքային կյանքի տարբեր ոլորտներում իրականացված աշխատանքներին: Այսպէս, դեռեւս 2012 թ. հոկտեմբերին ՀՀ-ի ամբողջ տարածքում, նաեւ Վայոց ձորի մարզի մի շարք դպրոցներում անցկացվեցին Հայոց գրերի գյուտին, թարգմանչութեանը եւ հայ տպագրութեան 500-ամյակին նվիրված միջոցառումներ, որոնց մասնակցում էին նաեւ Վայոց ձորի թեմի հոգեւորականները: Մասնավորապէս Զերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցու հոգեւոր հովիվ Տեր Գալուստ քհն. Սահակյանը ներկա էր Զերմուկի հ. 1 հիմնական դպրոցում կազմակերպված միջոցառմանը, որի ընթացքում շնորհաշատ սովորողները հրաշալի ներկայացրին Հայոց գրերի գյուտից մինչեւ հայ գրքի տպագրութիւնն (405–1512 թթ.). ընկած ժամանակահատվածը՝ անդրադառնալով այդ իրադարձութիւնների ականավոր ներկայացուցիչների գործունեութեանը, գրիչների, ընդօրինակողների անուրանալի աշխատանքին, որի շնորհիվ հայագիր Աստվածաշունչ, Նարեկ ու բազում այլ մատյաններ ունեցանք, որոնք բազմացվեցին, պահպանվեցին ու փոխանցվեցին մեզ: Միջոցառմանը ներգրավված էին շուրջ 46 երեխաներ տարբեր դասարաններից (2-րդից 10-րդ): Համայնքի հոգեւոր հովիվ Տ. Գալուստ քհն. Սահակյանն իր խոսքում շնորհակալութիւն հայտնեց դպրոցի տնօրեն տիկին Լ. Բաղդասարյանին եւ ուսուցչական անձնակազմին՝ մատաղ սերնդին հայոց պատմութեան կարեւոր իրադարձութիւններին հաղորդակից դարձնելու համար՝ միաժամանակ կարեւորելով դպրոցում նմանատիպ ուսանելի, դաստիարակչական միջոցառումների դերը: Միջոցառումն ավարտվեց Տեր հոր կողմից երեխաների օրհնութեամբ²⁶:

²⁶ Տէս Տեր Գալուստ քահանա Սահակյան, Գրից մինչեւ գիրք. միջոցառում Զերմուկի 1-ին հիմնական դպրոցում՝ <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2012/11/29/գրից-մինչեւ-գիրք->

Մարզում կազմակերպվող շատ ազդեցիկ, տպավորիչ ու գեղեցիկ միջոցառումներից են Հայոց հաղթանակներին ու ազատամարտին, հայ հերոսներին նվիրված միջոցառումները: Այդպիսի մի միջոցառում էլ կազմակերպվել էր Զերմուկի 1-ին դպրոցում՝ նվիրված Արցախյան ազատագրական պայքարի ընթացքում զոհված ջերմուկցի ազատամարտիկների հիշատակին: Ելույթ ունեցան հյուրեր, զոհված ազատամարտիկների դասընկերներ, ապա օրհնության խոսքով հանդես եկավ Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանը, որ շնորհակալություն հայտնեց զոհված ազատամարտիկների ծնողներին, որ այսպիսի հերոս զավակներ են պարգևել մեր ազգին ու Հայրենիքին: Տեր հայրը կոչ արեց, որ միշտ արթուն կերպով կարողանանք պահել մեր երկիրը եւ թշնամուն երբեւէ հաջողության եւ ուրախության առիթ չտանք: «Մայիսը մեր ժողովրդի համար հաղթանակների ամիս է, եւ վստահ եմ, որ այդ հաղթանակները շարունակական կլինեն», - ամփոփելով իր խոսքը՝ նշեց Տեր Գալուստը: Վերջում Արժանապատիվ Տեր Հայրը շնորհակալություն հայտնեց ուսուցիչներին, որ կրթության հետ նաեւ հայրենասիրական դաստիարակություն են տալիս երեխաներին: Ապա աղոթք առաքվեց առ Աստված մեր երկրի խաղաղության եւ բանակի զորության համար²⁷:

Զերմուկում վերջին տարիներին մի շատ գեղեցիկ ավանդույթ է ձեւավորվել, երբ համայնքից ու շրջակա գյուղերից բանակ զորակոչվող զինակոչիկները Զերմուկի Ս. Գայանե եկեղեցում Տեր Գալուստ քահանայի ձեռամբ Աստծու օրհնությունն ստանալուց հետո են մեկնում Հայոց բանակ ծառայության՝ համալրելով Հայրենիքի պաշտպանների կուռ շարքերը: Այդ օրը, ձեւավորված ավանդույթի համաձայն, նորակոչիկներին նվիրվում են օրհնված խաչեր եւ աղոթագրքեր: Նորակոչիկներին իրենց շնորհավորանքի եւ բարի ծառայության մաղթանքի խոսքերն են հղում նաեւ համայնքի բնակիչները, ծնողները, վետերանները, ոստիկանության ներկայացուցիչներն ու դպրոցականները²⁸:

միջոցառում-ջերմուկի-1/ առ 15.07.2023 թ.:

²⁷ Տես Սիրան Սարգսյան, Զոհված ազատամարտիկներին նվիրված միջոցառում Զերմուկի 1-ին դպրոցում՝ <http://armchurch.info/diocese/diocese/qnhված-ազատամարտիկներին-նվիրված-միջ/> առ 15.07.2023 թ.:

²⁸ Տես «Զերմուկից ծառայության մեկնեց նորակոչիկների հերթական խումբը» — <https://blognews.am/arm/news/335699/jermukic-tsarayutyan-meknec-norakochikneri-hertakan-khumby-fotoreportazh.html> առ 15.07.2023 թ.:

Բանակ-հասարակություն կապն ամրապնդելու շրջանակներում հաճախակի են կազմակերպվում զինվոր-ծնող հանդիպումներ:

Այդպիսի մի հանդիպում էլ 2015 թ. նոյեմբերի 5-ին Արարատի մարզպետարանում էր կազմակերպվել, որի ընթացքում կայացավ ՀՀ Պաշտպանության նախարարության 4-րդ բանակային զորամիավորման 21 զինվորների հանդիպումը իրենց ծնողների հետ:

ՀՀ օրհներգից հետո զորամիավորման հոգեւոր սպասավոր Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանը պահպանական աղոթք կարդալուց հետո ասաց, որ մեծարվում են լավագույն զինվորները՝ ծնողների ներկայությամբ, ինչը պատիվ է բերում յուրաքանչյուր ծնողի: Ապա հոգեւոր հայրը շարունակելով նշեց, որ դարերի ընթացքում հայ ժողովուրդը երբեմն կորցրել է իր հողերն ու միասնական պետությունը՝ բանակ չունենալու պատճառով: Այսօր մենք ունենք հզոր բանակ, որի շնորհիվ պաշտպանված են մեր Հայրենիքն ու պետականությունը²⁹:

Եկեղեցի-հասարակություն սերտ հարաբերությունների յուրօրինակ դրսևորումներից է ՀՀ բանակի մարտիկների համար կազմակերպվող հոգեւոր-հայրենասիրական թեմաներով զրույցներն ու քննարկումները: Այդպիսի ուսանելի օրինակ է ՀՀ Զինված ուժերի 4-րդ զորամիավորման ավագ գնդերեց Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանի կարդացած դասախոսությունը Հայոց բանակի կին զինծառայողների համար³⁰:

Հայոց բանակին Հայաստանում եւ Արցախում իրենց նվիրյալ ծառայությունը բերած նախկին ու ներկա գնդերեցների սխրանքն անգնահատական չի մնացել: Նրանց հայտնել են երախտագիտություն՝ հորդորելով նույն ոգով շարունակելու իրականացնել իրենց հոգեխնամ սպասավորությունն այս ծանրագույն պայմաններում, երբ շարունակելու են սփոփել զոհվածների հարազատներին, ոգեւորելու են վիրավորներին եւ անդադար աղոթքով հայցելու են Տիրոջից՝ գերեվարված հայրերի շուտափույթ վերադարձը: Լեռնային Ղարաբաղի Պաշտպանության նախարարի հրամանով Արցախի Հանրապետությունում ծավալված պատերազմական

²⁹ Տե՛ս «Կայացավ զինվոր-ծնող հերթական հանդիպումը» — <https://m.shamshyan.com/hy/article/2015/11/06/69699/> առ 15.07.2023 թ.:

³⁰ Տե՛ս «4-րդ զորամիավորման ավագ գնդերեց Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանը դասախոսություն է անցկացրել կին զինծառայողների համար» — <https://mil.am/hy/news/8255?fbclid=IwAR2DtW-0Cbnc9dwEtl6XLJOOCi-1JIZ1Gd23f8D3xkS9aRZqGiy5ZASU1ss> առ 15.07.2023 թ.:

գործողություններին մեծապես մասնակցելու համար 2021 թ. հունվարին մի շարք եկեղեցականներ արժանացան նախարարության պարգևների, որոնց թվում նաեւ ավագ գնդերեց Տեր Գալուստ քահանա Սահակյանը պարգևատրվեց «Անդրանիկ Օզանյան» մեդալով³¹:

Վայոց ձորի թեմի հոգեւորականությունն իր գնահատելի գործունեությամբ մասնակցել է Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի եւ Վայոց ձորի թեմի իրականացրած բարեգործական, մարդասիրական միջոցառումներին (հատկապես՝ 2020–2021 թթ.): Նմանօրինակ միջոցառումներից էին Գլաձոր համայնքի անապահով ընտանիքներին եւ Եղեգնաձորի ցերեկային խնամքի կենտրոնի սաների ընտանիքներին տրամադրված նյութական-պարենային աջակցությունը, Վայոց ձորի թեմի առաջնորդ Տ. Աբրահամ արքեպիսկոպոս Մկրտչյանի նախաձեռնությամբ եւ օրհնությամբ ու բարերար տիկին Դիանա Հաճեթյանի նյութական օժանդակությամբ, Նորավանքի ուխտի օրվան ընդառաջ, Եղեգնաձորի բժշկական կենտրոնի 23 աշխատակիցների եւ մարզի անապահով 27 ընտանիքներին տրված սննդի ծանրոցները: Առաջնորդ Սրբազան հոր կողմից Եղեգնաձորի բժշկական կենտրոնի բոլոր հիվանդասեյակների համար նվիրաբերվել են սրբապատկերներ, իսկ այդ պահին հիվանդանոցում բուժվող հիվանդներին՝ Աստվածաշունչ: Թեմի կողմից տրվող մարդասիրական հերթական օգնությունն է բաժանվել Եղեգնաձորի տարածաշրջանի հոգեւոր հովիվ Տեր Վազգեն քահանա Հովհաննիսյանի եւ թեմի Երիտասարդաց միության ատենապետ բարեշնորհ Գագիկ սարկավագ Հակոբյանի ձեռքով:

Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածինը եւ Վայոց ձորի թեմը, համագործակցելով Վայոց ձորի մարզպետարանի եւ մարզի 8 համայնքների (6-ը՝ խոշորացված) հետ, կորոնավիրուսի հետեւանքով ստեղծված իրավիճակը հաղթահարելու նպատակով մարզի կարիքավոր, 4 եւ ավելի անչափահաս երեխաներ ունեցող բազմազավակ ընտանիքներին ցուցաբերել է պարենային օգնություն³²:

³¹ Տես Բանակի օրվա առիթով կատարվեց Հանրապետական մաղթանք – <https://hetq.am/hy/article/126834>, նաեւ Հանրապետական մաղթանք՝ Բանակի օրվա առիթով. Գարեգին Բ.-ն «Սուրբ Ներսես Շնորհալի» շքանշան հանձնեց մի շարք զինվորականների – <https://news.am/arm/news/626124.html> առ 15.07.2023 թ.:

³² Մանրամասն տե՛ս - <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/category/եղեգնաձորի-տարածաշրջանի-հոգեւոր-հովիվ/> առ 14.07.2023 թ.:

Սահմանափակ հաշիվ բնակավայրին Հայ Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու Վայոց ձորի թեմը բարեգործական ձեռնարկումների շրջանակում տրամադրել է 3 տոննա գարու սերմացու: Խաչիկցիներին գարու սերմացուի տրամադրումը Վայոց ձորի մարզում կորոնավիրուսի հետեւանքները մեղմելուն ուղղված հերթական թիրախային օժանդակությունն էր, որն իրականացվել է թեմի առաջնորդ, Գերաշնորհ Տ. Աբրահամ արքեպիսկոպոս Մկրտչյանի նախաձեռնությամբ³³: Կորոնավիրուսի հետեւանքով ստեղծված իրավիճակը հաղթահարելու նպատակով Մայր Աթոռի եւ Վայոց ձորի թեմի կողմից Զերմուկ համայնքի անապահով շուրջ 45 ընտանիքներին, որոնք նախորդ փուլում ծրագրից դուրս էին մնացել, արդեն 2-րդ փուլով տրամադրվել են 30-կիլոգրամանոց սննդի փաթեթներ³⁴:

Վայոց ձորի թեմի բազմերախտ ձեռնարկումներից էր 2020 թ. Արցախյան դժնդակ պատերազմի օրերին Արցախից տարագրված ընտանիքներին Վայոց ձորի թեմապատկան կառույցում ապահով ապաստան եւ սնունդ տրամադրելու գործը³⁵:

Վայոց ձորի թեմի կրթական-լուսավորական կյանքի նշանակալից իրադարձություններից են մարզի տարածքում պարբերաբար կազմակերպվող վերապատրաստման դասընթացները մարզի հանրակրթական դպրոցներում Հայոց Եկեղեցու պատմություն դասավանդող ուսուցիչների համար: Այդպիսի հերթական վերապատրաստման դասընթացներից մեկն էլ Հայաստանի Աստվածաշնչային ընկերության եւ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Քրիստոնեական դաստիարակության կենտրոնի համագործակցությամբ 2020 թ. փետրվարի 20-ին Եղեգնաձորի «Գիտելիք» համալսարանում կազմակերպված Վայոց ձորի մարզի «Հայոց Եկեղեցու պատմություն» առարկայի (ՀԵՊ) ուսուցիչների վերապատրաստման համաժողովն էր, որին մասնակցում էին նաեւ Վայոց ձորի թեմի հոգեւորականները³⁶:

³³ Տե՛ս Վայոց ձորի թեմը սահմանափակ հաշիվ բնակավայրին տրամադրեց 3 տ գարու սերմացու – <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2020/04/14/վայոց-ձորի-թեմը-սահմանափակ-խաչիկ-բնակ/> առ 30.06.2023 թ.:

³⁴ Տե՛ս «Աշակցություն Զերմուկ համայնքի սոցիալապես անապահով (45) ընտանիքներին»՝ <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/category/ջերմուկի-տարածաշրջանի-հոգեւոր-հովիվ/> առ 30.06.2023 թ.:

³⁵ Արցախից ժամանած ընտանիքները ապահով ապաստան են ստացել Վայոց ձորի թեմապատկան կառույցում - <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2020/10/21/արցախից-ժամանած-ընտանիքները-ապահով-ա/> առ 30.06.2023 թ.:

³⁶ Տե՛ս «Վայոց ձորի մարզի «Հայոց Եկեղեցու պատմություն» առարկայի ուսուցիչների վերապատրաստման դասընթաց» – <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2020/02/21/վայոց-ձորի->

Վայոց ձորի մարզում կազմակերպվող հրաշալի ու մարդաշատ միջոցառումներից է Նորավանքի ուխտի օրը: Մեծահուշակ վանական համալիրի ուխտի օր է հռչակվել Աշխարհամատրան կամ Կանաչ կիրակին: Այդ օրը, բացի ավանդական ուխտի սուրբ պատարագից, մատաղօրհնեքից ու հյուրասիրությունից, տեղի են ունենում գեղարվեստական բազմաբնույթ միջոցառումներ՝ համերգ, ցուցահանդես-վաճառք, մրցելույթներ, զվարճախաղեր ու այլ հանդիսություններ, վանական համալիրի տարածքի մաքրման ու բարեկարգման աշխատանքներ³⁷:

Այսպիսով՝ 1991 թ. հետո նորանկախ Հայաստանի Հանրապետությունում հայկական եկեղեցական ճարտարապետությունը վերածնունդ, ապա նաեւ վերելքի նոր շրջան ապրեց: Ժամանակակից հայ ճարտարապետներն ու վարպետ-շինարարները, կիրառելով նոր միջոցներ ու եղանակներ, լուծումներ ու մտահղացումներ, նորակառույց եկեղեցիները, այդ թվում նաեւ Վայոց ձորի մարզի եկեղեցիները, բացառապես նախագծում եւ կառուցում են՝ պահպանելով ու զարգացնելով հայկական միջնադարյան եկեղեցական ճարտարապետության լավագույն ավանդները: Վայոց ձորի թեմի նորակառույց եկեղեցիներում քահանայապետը՝ Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու նվիրյալ հոգեւորականները ներգրավված են ու իրենց գործուն մասնակցությունն են ունենում մարզի հասարակական ու ներհամայնքային կյանքի տարբեր ոլորտներում իրականացվող աշխատանքներին:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Վայոց Ձորի մարզ, եկեղեցի, եկեղեցական ճարտարապետություն, մատուռ, Սյունիքի ճարտարապետական դպրոց, Վայքի Սուրբ Տրդատ եկեղեցի, Մալիշկայի Սուրբ Աննա եկեղեցի, Աղավնաձորի Սուրբ Մարիամ եկեղեցի, Մարտիրոսի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի, Գնդեվազի Սուրբ Եղիշե մատուռ, Ելփինի Սուրբ Սարգիս եկեղեցի, Կեչուտի Սուրբ

մարզի-հայոց-եկեղեցու-պատմ/ առ 30.06.2023 թ.:

³⁷ Տե՛ս «Կանաչ կիրակին՝ Նորավանքի ուխտի օր» – <https://vayotsdzoritem.wordpress.com/2019/05/06/կանաչ-կիրակին-նորավանքի-ուխտի-օր-4/> առ 30.06.2023 թ.:

Գայանե մատուռ, Ջերմուկի Սուրբ Գայանե եկեղեցի, Ռինդի Սուրբ Մարիամ Աստվածածին եկեղեցի:

РЕЗЮМЕ

В истории средневекового армянского церковного зодчества архитектурная школа Сюника занимает поистине почетное место с ее талантливыми зодчими, мастерами-строителями и мастерами хачкаров. Представители этой архитектурной школы оставили бессмертную память в монастыре средневекового армянского церковного зодчества и подняли армянское церковное зодчество на новый уровень.

В 1991 году, позже в новой независимой Республике Армения, армянская церковная архитектура пережила возрождение и новый период роста. Современные армянские архитекторы и мастера-строители продолжают лучшие традиции средневековой армянской церковной архитектуры, применяя новые технологии, решения и идеи при строительстве новых церквей, в том числе церквей Вайоцзорского региона.

В этой статье мы представляем новопостроенные церкви и часовни Вайоцзорской области Армении (церковь Св. Тиридата в Вайке, церковь Св. Анны в Малишке, церковь Св. Мариам в Агавнадзоре, церковь Св. Мариам Аствацацин в Мартиросе, церковь Св. Гаяне в Джермуке, часовня Св. Гаяне в Кечуте, часовня Св. Егише в Гндевазе, церковь Св. Саргиса в Елпине, церковь Св. Мариам Аствацацин в Ринде). В статье представлены архитектурные формы вышеназванных церквей и часовен, история строительства и другие сопутствующие вопросы.

SUMMARY

In the history of the medieval Armenian Church architecture, the architectural school of Syunik has a truly honorable place with its talented architects, master builders and cross-stone (khachkar) masters. Representatives of this architectural school left an indelible mark on the medieval Armenian church architecture and raised it to a new level.

ՀՀ ՎԱՅՈՑ ՁՈՐԻ ՄԱՐԶԻ ՆՈՐԱԿԱՌՈՒՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆԵՐԸ (2000 – 2021 ԹԹ.)

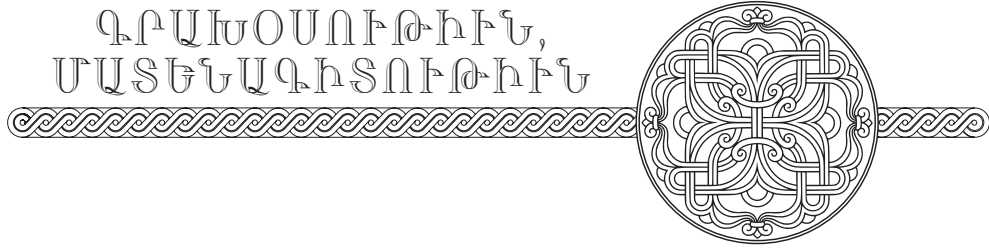

1. ՎԱՅՔԻ Ս. ՏՐԴԱՏ ԵԿԵՂԵՑԻ
2. ԶԵՐՄՈՒԿԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ԵԿԵՂԵՑԻ
3. ԿԵՉՈՒՏԻ Ս. ԳԱՅԱՆԵ ՄԱՏՈՒՌ
4. ՄԱԼԻՇԿԱՅԻ Ս. ԱՆՆԱ ԵԿԵՂԵՑԻ
5. ԱՂԱՎՆԱՁՈՐԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ
6. ՄԱՐՏԻՐՈՍԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ
7. ԳՆԴԵՎԱԶԻ Ս. ԵՂԻՇԵ ՄԱՏՈՒՌ
8. ԵԼՓԻՆԻ Ս. ՍԱՐԳԻՍ ԵԿԵՂԵՑԻ
9. ՌԻՆԴԻ Ս. ՄԱՐԻԱՄ ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ ԵԿԵՂԵՑԻ

In 1991, later in the newly independent Republic of Armenia, the Armenian church architecture experienced a revival and a new period of growth. Contemporary Armenian architects and master builders continue the best traditions of the medieval Armenian church architecture, applying new technologies, solutions, and ideas in the construction of new churches, including those in the Vayots Dzor region.

In this article, we present the newly built churches and chapels of the Vayots Dzor region of Armenia (St. Tiridates Church in Vayk, St. Anna Church in Malishka, St. Mariam Church in Aghavnadzor, St. Mariam Astvatsatsin Church in Martiros, St. Yeghishe Chapel in Gndevaz, St. Sarkis Church in Yelpin, St. Gayane Chapel in Kechut, St. Gayane Church in Jermuk, St. Mariam Astvatsatsin Church in Rind). In the article, we present the architectural forms of the above-mentioned churches and chapels, the history of construction and other related issues.

Doi: 10.56737/2953-7843-2025.04-129

ՍԱՆՐԱԿՇԻՌ ԳԻՏԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆ ԹՈՒՄԱՆՅԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԲՆԱԳԱՎԱՌՈՒՄ՝

2024 թվականի վերջին ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ «ՎՄՎ-ՊՐԻՆՏ» հրատարակչությունը լույս է ընծայել բանասիրական գիտությունների դոկտոր Եւա Մնացականյանի «Հովհաննէս Թումանյանի ստեղծագործությունները ժամանակի գրաֆննադատական մտքի գնահատմամբ» ստվարածավալ ուսումնասիրությունը (464 էջ +16 էջ ներդիր):

Գրքի խմբագիրն ու առաջաբանի հեղինակը բանասիրական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Սամվել Մուրադյանն է, գրախոսները՝ ԳԱԱ թղթակից անդամ, բ. գ. դ., պրոֆեսոր Աելիտա Դոլուխանյանը եւ բ. գ. դ., պրոֆեսոր Լաուրա Մուրադյանը:

Թումանյանի գրական-ստեղծաբանական ժառանգության վերաբերյալ գիտական գրականության սահմանները հայ քննադատական մտքի պատմության մեջ գրեթե անընդգրկելի են, սակայն նկատի ունենալով մինչ օրս խորքային քննության չենթարկված կամ շրջանցված որոշ էջեր, դրվագներ, իրողություններ՝ վաղուց անհրաժեշտություն կար գիտական սկզբունքների ու չափանիշների ճշգրտման սկզբունքով ձեւավորված թումանյանագիտության ամբողջական պատմության:

Միանգամայն օրինաչափ է բացառիկ հետաքրքրությունը, որ քննադատությունը անցյալ 130 տարվա ընթացքում ի հայտ է բերել Թումանյանի անհատականության, նրա ստեղծագործական որոնումների, առանձին ստեղծագործությունների, նաեւ ազգային- հասարակական ու մշակութային գործունեության վերաբերյալ: Այս իմաստով նախըն-

^{1*} Ստացվել է՝ 5.05.2025, գրախոսվել է՝ 9.05.2025: էլ. հասցե՝ siranush.margaryan.71@mail.ru:

Թաց տարիներին կազմավորվել է մի ամբողջական ու կանոնակարգված գիտակարգ, որով զբաղվել ու շարունակում են զբաղվել գրականության պատմաբանների, տեսաբանների, փիլիսոփաների ու տարբեր գիտաճյուղերի մի քանի սերունդներ: Ականավոր թումանյանագետների հրաշալի փաղանգում՝ Ա. Տերտերյան, Ա. Ինճիկյան, էդ. Զրբաշյան, Հր. Թամրազյան, Ի. Սաֆրազբեկյան, Վլ. Կիրակոսյան, Ա. Եղիազարյան, Ս. Հովհաննիսյան եւ ուրիշներ, իր անուրանալի վաստակն ունի բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի թումանյանագիտության խմբի ղեկավար Եւա Մնացականյանը:

Երկար տարիներ երիտասարդ գիտնականի հետաքրքրությունների առանցքում հայ մեծանուն բանաստեղծն է, նրան առնչվող ամեն բան՝ սկսած կենսագրական, բանասիրական ամենափոքր հարցի ճշգրտումից մինչեւ արխիվային, երբեմն նույնիսկ մասնագետ ընթերցողին անծանոթ նյութի հավաքագրում ու դասդասում, Թումանյանի «Կյանքի ու ստեղծագործության տարեգրություն» գրքի ու «Երկեր»-ի ակադեմիական հրատարակության հատորների համար անօրինակ տքնանք ու աշխատասիրություն: Իսկ էականն այստեղ վաղուց ձեւավորված մասնագիտական ձեռագիրն է՝ ամեն նյութ, իրողություն անպայմանորեն ներկայացնել գիտականորեն հիմնավորված ու փաստարկված, այն կազմակերպող հնարավոր բոլոր տարրերի ստույգ, պատշաճ ու բազմաշերտ մեկնաբանությամբ:

Մասնագիտական երկարատեւ որոնումների եւ մանրակրկիտ աշխատանքի արդյունք է նաեւ այս հետազոտությունը, որն իր գիտական խնդրագրությամբ, հետազոտվող նյութի ժամանակային փաստարկված տրոհումով, առկախ մնացած եւ ուսումնասիրության արժանի բազմաթիվ խնդիրների ու հարցադրումների մեկնաբանության հանձնառությամբ հակված է ոչ միայն Թումանյանի ստեղծագործության վերաբերյալ քննադատական նյութի ամփոփման, այլեւ շուրջ կեսդարյա գրական-գեղարվեստական ընթացքի գիտական ու համակարգային վերլուծության: Հղում անելով մեծավաստակ գրականագետ էդ. Զրբաշյանի մի դիտարկմանը, թե «ավելորդ է ապացուցել, որ խոշորագույն հայ գրողների (Աբովյան, Նալբանդյան, Թումանյան, Իսահակյան եւ այլք) ուսումնասիրության հետագա ծավալումը օրակարգի հարց է դարձնում նաեւ գրականագիտության տվյալ ճյուղի մանրամասն եւ օբյեկտիվ պատմու-

թյան ստեղծումը»², Մնացականյանը գրում է. «Կարելորելով Ջրբաշյանի ազնիվ մտահոգությունը՝ մենք ձեռնամուխ ենք եղել ավելի քան երեք տասնամյակի ընթացքում Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությունը ուղեկից գրաքննադատական արձագանքների ամբողջական ուսումնասիրությունը: Հավաքված բազմաբնույթ եւ մեծածավալ նյութը՝ լրագրային առաջնորդողներ, հոդվածներ, գրախոսություններ, մենագրական մեծ ու փոքր ուսումնասիրություններ, բացառիկ հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն Թումանյանի բազմաթանր ստեղծագործության մեկնաբանության ու արժեւորման տեսանկյունից, այլեւ 1890–1923 թթ. հայ գրաքննադատական մտքի զարգացման միտումների ու գեղագիտական սկզբունքների բացահայտման առումով»³:

Հստ իր հետազոտության գիտական խնդրի էլ Թումանյանագետն առաջադրել է ուսումնասիրվող ժամանակահատվածի հետեւյալ պարբերացումը՝

1. 1890–1899 թվականներ, 2. 1900–1909 թվականներ, 3. 1910–1919 թվականներ, 4. 1920–1923 թվականներ, որոնք կազմում են ուսումնասիրության բուն նյութը: Գիրքն ունի նաեւ «Ներածություն»՝ հարցի պատմության, ուսումնասիրության նպատակի, խնդիրների, գիտական նորույթի եւ արդիականության, մեթոդաբանության վերաբերյալ հեղինակի գիտարկումներով. համապարփակ ու առանձնապես ստվարածավալ են գրականության եւ անձնանունների ցանկերը:

Քննության առանցքում Հովհաննես Թումանյանի բանաստեղծական առաջին ժողովածուներից սկիզբ առած քննադատության ամենատարբեր հարցադրումներ են՝ տարբեր ստեղծագործությունների ընդհանրական բնութագրումներ, ստեղծագործական հղացման նախադրյալների ու կազմաբանական-գեղագիտական խնդիրների քննություն, բանահյուսական հիմքով բանաստեղծական կտորների ներքին շարժման փոխակերպումների տիպաբանության մեկնաբանություն: Բնականաբար, այստեղ են ժամանակի գրական երեւելիները՝ Մանուկ Աբեղյան, Լեո, Արսեն Տերտերյան, Արշակ Զոպանյան, Հակոբ Քյուֆեճյան-Օշական, Վահան Տերյան, Պողոս Մակինցյան, Հարություն Սուրխաթյան, Եղիշե Զարենց... նաեւ ազգային

² Է. ԶՐԲԱՇՅԱՆ, *Չորս գագաթ*, Երեւան, 1982, էջ 88:

³ Ե. ՄՆԱՑԱԿԱՆՅԱՆ, *Հովհաննես Թումանյանի ստեղծագործությունները ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատմամբ...*, էջ 10: Այսուհետ գրքից կատարված հղումների կողքին փակագծում կնշվի համապատասխան էջը:

հանճարի ստեղծագործական ընթացքին ուղեկից այն «փոքրերը», երբեմն ընթերցողին անհայտ անուններ, որոնց հետազոտողն անդրադարձել է առանց մասնավոր-էթիկական օղակներ զեղչելով՝ գիտական պատմության ընդհանուր տարածքը ամբողջական ստանալու միտումով: Եւա Մնացականյանի պաշտամունքի առարկան է Հովհաննես Թումանյանը՝ իբրեւ գրող, մարդ, ազգային ու հասարակական գործիչ, ու դա երեւում է գրականագետի՝ խնամքով գործածած ամեն բառից, ամեն պարբերությունից, ամբողջ գրքից: Բայց հետազոտողի համար առաջնային խնդիր է եղել գիտականության, համակարգավածության հիմնարար սկզբունքի պահպանումը, Թումանյանի եւ Թումանյանագիտության մասին գիտության ձեւաբանումը ճշգրիտ մտածված համակարգի ներսում: Դրանում թերեւս առանցքային է նյութերի դասավորության ժամանակագրական հիմունքը, սակայն միայն ժամանակագրությունը չէր կարող համակարգ ձեւավորել, եթե հետազոտողը չվերլուծեր, չագուցեր գրապատմական ժամանակը բնորոշող ներքին, տեսանելի ու անտեսանելի բազմաթիվ կապեր ու առնչություններ: Ըստ էության, Մնացականյանը Թումանյանի մասին գիտությունը զուգահեռ փորձել է տալ քննադատական ընթացքի տեսությունը՝ տվյալ դպրոցի կամ ուղղության գեղագիտական ու փիլիսոփայական միջուկը որոշարկող քննախույզ հարցադրումներով:

Աշխատության առաջին գլուխը տրոհված է կարեւորագույն հարցադրումներ արծարծող շորս ենթագլուխների՝ Թումանյանի բանաստեղծական առաջին երկու ժողովածուները, «Լոռեցի Սաքո» պոեմի շուրջ ծավալված քննարկումներն ու Սաքոյի խելագարվածության հոգեբանական հիմնավորվածության տարաբնույթ, երբեմն իրարամերժ տեսակետների քննությունը, գրողի թարգմանական առաջին փորձերն ու եւրոպական, մասնավորապես ռուս գրականության գեղարվեստական փորձի յուրացման պատմությունը:

Գրականագետը ներկայացնում է գրողի կայացման, բանաստեղծական որոնումների ու ստեղծագործական աշխարհի կազմավորման առաջին շրջանը, առանձնացնում Թումանյանագիտության ձեւավորման գեղագիտական ու պատմամշակութային նախադրյալները:

Թումանյանը գրականություն մուտք է գործում 1890 թվականին տպագրված «Բանաստեղծություններ» ժողովածուով: Մինչ այդ հանրությունը ծանոթ էր նրա տպագիր որեւէ ստեղծագործության, եթե նկատի չունենանք առաջին տպագիր գործը՝ «Արեւ եւ Լուսին» բալլադը, որ

լույս էր տեսել նույն թվականին «Աղբյուր» հանդեսի թիվ 8–9-ում ժողովածուի տպագրությունից օրեր առաջ: Անգամ ընտանիքի անդամների համար անակնկալ էր բանաստեղծությունների այս գրքի ծնունդը: Թերեւս ընկերներից մեկ-երկուսն էին միայն, որ տեղյակ էին երիտասարդ Թումանյանի գրական փորձերին: Առաջին գրքի տպագրությունից հետո Թումանյանի բանաստեղծություններն սկսում են հաճախակի երեւալ մամուլի, հատկապէս «Մուրճի» էջերում՝ ավելի ու ավելի գրավելով գրական հասարակության ուշադրությունը:

«Քննադատությունն աննկատ չի թողնում ժողովածուն,— գրում է Մնացականյանը,— 1890 թ. «Մշակի» հմ. 138-ում տպագրվում է Ազ-Լերի (Խ. Մալումյան) «Ակնարկներ» հոդվածը, որտեղ հեղինակը, հեզնախառն հավակնոտությամբ նկատում է, որ օրեցօր ավելանում են... «ստնկի պէս բսնող» բանաստեղծները՝ նշելով նաեւ Թումանյանի անունը [51]: Կարճ ժամանակում իրար են հաջորդում գրական կյանքում քիչ թե շատ դերակատարություն ունեցող գրագետների տարաբնույթ, երբեմն իրարամերժ գրախոսականներ, հոդվածներ, ակնարկներ, որոնք քիչ առնչություն ունեին գիտական չափանիշի հետ եւ կոչված էին գրական կյանքն ու գրող(ներ)ի հոգին պղտորելու:

Տարիներ անց, անդրադառնալով այդ օրերին, Թումանյանը գրում է. «Մեր մամուլը, որ կարծում էր, թե բանաստեղծությունը Ս. Շահագիրի ու Գամառ-Քաթիպայի հետ լռեց կամ Դուրյանի ու Պելիկեթալյանի հետ մեռավ, շատ զարմացավ ու զայրացավ այս ջահելների ձայնից եւ գլխարկը դրեց փայտի ծայրին ու այնպէս դուրս եկավ այս նորելուկ խմբի առաջ: Նա կենսական ոչ մի շարժառիթ չորոնեց, ներքին ոչ մի արժանիք չտեսավ կյանքի, գրականության եւ այս նոր հոսանքի մեջ, ոչ մի կապ չնկատեց, եւ այս երեւույթը բացատրեց փառասիրական տենչով եւ նրանով, թե հեշտ է ոտանավոր թխել, հանգերի տակ մթագնել, ծածկել ամեն մի հիմարություն ու... դառնալ բանաստեղծ... Սկսեցին մի անողորմ արշավանք...»⁴ [53]:

Լուրջ քննադատությունը, սակայն, ինչպէս Մ. Աբեղյանը (Վարսամ) եւ Լ. Մանվելյանը⁵, փորձում է, եւ ոչ առանց հաջողության, անաչառու-

⁴ Հոփշ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. 6, Երեւան, 1959, էջ 107:

⁵ Թումանյանի առաջին գրքի հրապարակային արձագանքների շարքում բանիմաց դիտարկումներով առանձնանում է Լեւոն Մանվելյանի գրախոսականը՝ տպագրված «Մուրճի» 1891 թ. հունվարյան համարում: Հոդվածը յուրօրինակ պատասխան էր Խ. Մալումյանի մի-

Թյամբ ցույց տալ երիտասարդ բանաստեղծի առաջին գրքի արժանիքները եւ բացերը: Նույն թվականի դեկտեմբերի 11-ին եւ 12-ին «Նոր-Դար»-ում տպագրված հոդվածում Աբեղյանն առանցքային հիմնախնդիրների համառոտ մեկնաբանություններ անդրադառնում է Թումանյանի բանաստեղծությունների ժողովածուին՝ ընդհանուր դիտարկումներից զատ «մասնագիտական լրջությամբ խոսելով բանաստեղծի ժողովրդայնության մասին՝ թե՛ ձեւի, թե՛ բովանդակության տեսանկյունից, մի հասկացություն, որը... Թումանյանի ստեղծագործության համակարգային ամբողջականությունը պայմանավորող գլխավոր գործոններից է, կապ չունի որեւէ հասարակական-գաղափարական կամ կուսակցական նախասկզբի հետ»[57]: Առանցքային երկրորդ հարցը, որ քննաբանվում է հոդվածում, Թումանյանի ստեղծագործական խառնվածքի վիպականությունն է, գեղարվեստական մտածողության էպիկականությունը, որ անշիտթելի ձեռագիր է ձեւավորում հատկապես էպիկական պոեմներում: «Նրա գրվածքի ամենագեղեցիկ հատվածներն են «Լուսեցի Սաքոն», «Մեհրի» եւ «Ալեք», մանավանդ վերջին երկուսը, որոնք մի-մի փոքրիկ քերթվածներ են: Մեր վիպերգական բանաստեղծության մեջ այդ երեք քերթվածները չունեն իրենց նմանը թե՛ կենդանությամբ, թե՛ զգացմունքների բնականությամբ եւ թե՛ գրավիչ, սահուն եւ, որ գլխավորն է, կանոնավոր գեղեցիկ լեզվով»⁶,— գրում է Աբեղյանը, ապա անդրադառնում Թումանյան-

տունավոր «ակնարկին»: Մանվելյանը Թումանյանի «Բանաստեղծությունները» քննում ու արժեւորում է երկու տեսանկյունից: Իբրեւ գրականության պատմաբան՝ նա նկատում է, որ 1887-ից Հովհաննիսյանի առաջին ժողովածուի տպագրությունից հետո, սկսվել էր արեւելահայ բանաստեղծության նորոգության մի կարեւոր շրջան: Ուրեմն Թումանյանի ժողովածուն հանկարծահայտ ու անակնկալ երեւոյթ չէր, այլ հրապարակ էր եկել իբրեւ արեւելահայ բանաստեղծության նորոգության ներքին խմորումների օրինաչափ արտահայտություն: Չշրջանցելով բնագրային ինչ-ինչ պակասություններ, որ բացատրվում են երիտասարդ հեղինակի անփորձությամբ՝ գրախոսը կարեւորում է առանձնանշում է Թումանյանական բնագրի այն «արժանավորությունները», որոնք բնութագրում են հեղինակային ինքնուրույն անհատականություն եւ երաշխավորում զարգացման հեռանկար՝ գեղեցիկ, բանաստեղծական պատկերներ, գեղարվեստական ամբողջություն կազմող հատվածներ, բավական կանոնավոր լեզու, ճիշտ բառընտրություն՝ իր տեղում գործածված, «պարզ, սոսկական ոճ, մասամբ հաջողված տաղաչափություն» եւ այլն [59]: Մեկ այլ քննադատ՝ Մինաս Բերբերյանը, նկատում է. «Էպոսը — սա է նրա իրական տարերքը: Մեր կարծիքով՝ նրա նկարագրական բոլոր փոքր երկերը ոչ այլ ինչ են, քան ճեպանկարներ կամ ուրվագծեր նրա մեծ կտավների՝ պոեմների եւ բալլադների համար: Եւ հարկ է նշել, որ դրանք, ըստ էության, էպիկական պոեզիայի գեղագիտական առաջին քայլերն են հայ գրականության մեջ: ... Թումանյանցի տաղանդի քննարկան կողմը շատ թույլ է զարգացած, դրան հակառակ՝ իբրեւ էպիկական ոճի բանաստեղծ՝ նա գրեթե եզակի երեւոյթ է հայ գրականության մեջ» [65]:

⁶ Նույն տեղում:

նի լեզվաոճական առանձնահատկություններին, «Լոռեցի Սաքոն» պոեմին՝ խորամուխ լինելով գեղարվեստական ստեղծագործության փիլիսոփայական համակարգի ներքին բարդությունների մեջ: Հոգվածի վերջում երիտասարդ բանաստեղծին խորհուրդ է տալիս հեռու մնալ սովորական քարոզներից՝ օրինակ բերելով նրա «Երանություն էր խոստացել հույսս ինձ» բանաստեղծությունը: «Թող պ. Թումանյանը հեռու պահի իրեն այդ տեսակ գրվածքներից եւ իրեն նվիրի ժողովրդական կյանքին եւ աշխատի այդ կյանքը ներկայացնել իր գրվածքների մեջ իր լավ ու վատ կողմերով, եւ կարծում ենք, որ նա հաջողություն կգտնի»⁷:

Աբեղյանի դիտարկումները, ինչպես նկատում է ուսումնասիրության հեղինակը, «բացառիկ նշանակություն պիտի ունենային» հետագա թումանյանագիտության առանցքային առաջադրույթներում, որովհետեւ նախ վերացարկված չէին իրականությունից, ապա մասնավորի ու ընդհանուրի հարաբերակցության մեջ միանգամայն ակնհայտ էր քննադատի հակումը պատմաքննական ու տիպաբանական տեսություններ ստեղծելու գիտական կերպ⁸:

Ընդհանուր առմամբ՝ հայ գրականության զարգացման օրինաչափությունների տիրույթում է աշխատում նաեւ Եւա Մնացականյանը՝ մի դեպքում Թումանյանի ստեղծագործությունը դիտարկելով իրբեւ վերջավորված, ծածկագրված նշանների (մասնավորապես գեմետիկ հիշողության, ազգային հոգեկերտվածի, ավանդույթի բարդագույն շրթայի եւ ազգային կյանքի յուրահատուկ հանգամանքներ) փակ համակարգ, մյուս դեպքում դրա գեղարվեստական համարժեքի գնահատությունը կատարելով պատմամշակութաբանական լայն շրջագծում:

Այս իմաստով գրքում անբավելի հետաքրքրություն է հարուցում հասարակական հոսանքների, քննադատական տարբեր դպրոցների, բարդ, հակասական, երբեմն իրարամերժ տեսակետների ընդհանրա-

⁷ Նույն տեղում:

⁸ Ուշագրավ է, որ «արդեն 1896–1897 թվականներին «Նոր-Դար»-ում տպագրվում է Մ. Աբեղյանի «Գրական դպրոցներ» սովորածավալ ուսումնասիրությունը, որտեղ գրականության պատմաբան-տեսաբանի բացառիկ հմտությամբ հայագետը ընթերցողին ծանոթացնում է գրական մի քանի հայտնի դպրոցների եւ ուղղությունների» [26], խոսում քննադատական նոր ուղղությունների ու դպրոցների առաջացման մասին, որ, ինչպես հասարակական կյանքում, առավել եւս գրականության մեջ ուղեկցվում էր ավանդույթի ու նորոգության անընդհատ պայքարով՝ առթելով բուռն բանավեճեր, անվերջ հարցադրումներ ու անակնկալներ:

կան պատկերի քննությունը, որ հետազոտողը մեկնաբանել է ներկայացրել է՝ ըստ գիտական ստույգ բնութագրի: Կարծում եմ, նախեառաջ սա է հետազոտության մեթոդաբանական ելակետումը, ինչը հետազոտողն իրացրել է՝ առբերելով իր ստեղծած համակարգի նշանագիտական (սեմիոտիկ) դաշտերն ու ըստ կարելիության մեկնաբանելով եւ վերլուծելով դրանք:

Հայտնի փաստ է, որ ամբողջ ժԹ. դարում հայ հասարակության ազգային-քաղաքական ու գաղափարական շարժումները ձեւավորվում ու ծրագրվում էին նախեառաջ գրականության մեջ՝ գրականության գիտակցությունը բովանդակավորելով հայրենիք, ազգություն ու հայրենասիրություն, ազգային մշակույթ ու գաղափարաբանություն, պետություն հասկացություններով, գեղագիտական ու գաղափարական ինքնագիտակցությունը շատ հաճախ իջեցնելով հասարակական գիտակցության վրա:

ԺԹ. դարի վերջին տասնամյակներին գրականությանը զուգահեռ առաջ է մղվում հայ քննադատական միտքը, արգասավոր արդյունքներ ցուցաբերում ոչ միայն դարավերջի գրական ընթացքին ուղղություն տալու, ժամանակի գեղարվեստական փորձն ընդհանրացնելու, այլեւ ազգի քաղաքակրթական հեռանկարի վերաբերյալ հասարակական մտքի բանավեճը ուղղորդելու իմաստով՝ ո՞վ է հայը, որտեղից է գալիս եւ ո՞ւր է գնում: «Ժամանակի հայ հասարակական երկու հոսանքներից յուրաքանչյուրը՝ ազգային-պահպանողական եւ ազատական, ազգային-հասարակական նոր առաջընթացի իր ծրագիրն էր առաջադրում՝ օգտագործելով մասսայական տեղեկատվության բոլոր հնարավորություններն ու միջոցները» [20],— գրում է Մնացականյանը:

Մամուլի օրգաններից յուրաքանչյուրը բանավիճական, հրապարակախոսական կրքոտություն մե ուղղություն էր տալիս գրական որոշակի քաղաքականության՝ որոշիչ նշանակություն տալով գրական տարբեր ուղղությունների գաղափարական ու գեղագիտական արժեքայնությանը, առաջադրելով դրանցից յուրաքանչյուրի ուսումնասիրության մեթոդաբանական չափանիշները:

Ներկայացնելով պատմամշակութային կյանքի այս բարդագույն շրջանը՝ Մնացականյանը հղում է կատարում հասարակական մտքի պատմաբաններին՝ քննադատության շարժման հնարավորությունների մեջ հայտնաբերելով ինքնացման ու տիպաբանական յուրահատկությունների ձեւաբանման հստակ նախադրյալներ: «Ինքնորոշման գրեթե նույն

ճանապարհն է անցնում քննադատությունը, որ փորձում է զատորոշել իր ուսումնասիրության տիրույթը, առարկան, խնդիրները, յուրացնել տեսական գրականագիտության կարեւորագույն դրույթները, արվեստին վերաբերող հարցերը մեկնաբանել տեսական որոշակի հիմնավորմամբ ու փաստարկումներով: Գրականությունը քննադատության առջեւ դնում է նոր պահանջներ, հարկադրում դիմելու նոր եղանակների ու միջոցների: Քննադատությունն աստիճանաբար ձեռք է բերում մեկնաբանության տարաբնույթ բնագրեր, գրական երկերի գեղագիտական ու փրկսոփայական գնահատման նոր չափանիշներ, գրական դպրոցների, ուղղությունների, հոսանքների բավարար իմացություն, մասնագիտական բառապաշար եւ այլն» [23],— նկատում է Մնացականյանը:

Ակադեմիական իմաստով այս ընթացքը ձեւ էր տալիս գրականության եւ կենսափրկսոփայական հասկացությունների համապարփակ միասնությանը, որը գեղարվեստական գիտակցությանը ավելի բարդ անցումների ու պատկերացումների հնարավորություն էր ընձեռում:

Հնարավոր չէ զանց առնել մի ուշագրավ նրբերանգ. քննության ողջ ընթացքում գրականագետը որեւէ առիթով չի տարանջատում գրականության եւ գրաքննադատության արեւելահայ ու արեւմտահայ ճյուղերը՝ չնայած հաճախակի է բախվում հայության երկու հատվածներում գոյություն ունեցող աշխարհայացքային, գրականության ընթերցման մեթոդաբանական տարբերություններին, որոնք երբեմն հանգեցնում էին գրական երկի, տարընթերցումների, երբեմն՝ անձնային սուր հակադրությունների ու բախումների: Ավելին, իրավացիորեն նշվում է. «Արեւելահայ եւ արեւմտահայ գրականությունների հակադրության այդ կարծրատիպը, թեեւ սփյուռքի հոգեբանության մեջ դեռ որոշակիորեն պահպանվում է, ժողովրդի միասնական մշակութային գիտակցության մեջ այսօր գրեթե հաղթահարված է» [36], եւ տարանջատման հոգեբանական հանգույցը վաղուց է լուծվել ազգային գրականության գեղարվեստական զարգացման միասնականության գիտակցությամբ:

Գրականության ժամանակի բազմաչափ, համակողմանի քննությունը հետազոտողին հնարավորություն է տալիս երեւույթները դիտարկելու ոչ միայն ըստ պարբերաշրջանների ձեւավորված ներքին համակարգի, այլեւ առավել խոշոր, լայն շրջանակում, որը հին շրջափուլի ավարտի մեջ բանաստեղծական նոր միտումների ու ինքնացման ընթացքն է արձանագրում:

Զարգացման առաջին փուլի տարերայնությունը, ողջ լարվածությունը, անշուշտ, ըստ գրականագետի, իր կնիքն էր թողել այն արձագանքների վրա, որոնք հնչում էին Թումանյանի ժողովածուների, այս կամ այն ստեղծագործության առիթով՝ երբեմն ասպարեզ հանելով պարզունակ, գեղագիտական յուրացումների իմաստով չհղկված, անգամ չափազանց կոշտ գաղափարական մեկնաբանություններ:

Առաջին հայացքից կարող է թվալ, թե դյուրին ու անխոչընդոտ է եղել Թումանյանի ստեղծագործական ճանապարհը, թե անհանդուրժողականության, չարակամության, ժխտումի չարաշուք ստվերը երբեւէ չի խռովել, չի ցավեցրել բանաստեղծի հոգին: Ավանդ ու ցավո՛ք: Թումանյանը երբեք իրեն քննադատողների, իրեն չընդունողների ու չսիրողների պակաս չի ունեցել՝ սկսած բանաստեղծությունների առաջին գրքից, մշակականների նեղահայաց, սեւեռուն արձագանքներից մինչեւ «Լոռեցի Սաքոն», «Սասունցի Դավիթը», «Ախթամարը», «Դեպի Անհունը» եւ բազմաթիվ այլ գործեր: Դրանց շուրջ ծավալված հակասական, երբեմն անողոք գնահատականներն ու ծանր բանավեճերը հաճախ զերծ չէին բանաստեղծի անձն ու, ասենք, թերի կրթությունը վիրավորելու կամ նրա ստեղծած հերոսների «գյուղական տրեխներն» ու կիսատ, անհամոզիչ հոգեբանությունը ծաղրելու մոլուցքից: Ավելի բարդ էին ժողովրդական նյութի, բանահյուսական պատառիկների գրական մշակմանը, գրականության լեզվին, բառապաշարին առնչվող հարցերը, երբ սկզբունքային դրույթների կամ հստակ չափանիշների բացակայությունը խոր ճեղքեր էր առաջացնում ոչ միայն գրական բանավեճերում ու Թումանյանի գործերի քննության մեջ, այլ նաեւ մարդկային հարաբերություններում:

Անվիճելի է, որ դրանք եղել են, եւ անկասկած է, թե որքան ճշմարտություններ են մարել քննական տեսությունների ու բանդագուշանքի հանգույցներում, ինչպես, օրինակ, Գ. Բալասանյանի, Ռ. Դրամբյանի, Ս. Համալյանի եւ այլոց հետ կապված բանավեճերում, որոնց չենք անդրադառնա հանրածանոթ լինելու պատճառով: Բայց Մնացականյանը նկատում է, որ անգամ ամենաողղագիծ, ճակատային ու մտասեւեռված գնահատումներում կար հոգեբանական անհաղթահարելի մի իրողություն, որ առնչվում էր Թումանյանի անքննելի մեծությանը: Ավելին, նա նուրբ դիտողականությամբ որսում է սահմանային-ճգնաժամային վիճակների ներքին վեհությունը նաեւ՝ ցուցանելով, որ հայոց մտքի Պառնասում Մեծերը ավելի մեծ էին, քան իրենց ժամանակը:

Ահա այստեղ է Թումանյանի եւ նրա տաղանդավոր ժամանակակիցների ազգային, գրական, հրապարակախոսական, լայն իմաստով՝ պատմամշակութային գործունեության բովանդակային քննությունը, որ ժամանակային առումով տեղավորված է աշխատության երկրորդ եւ երրորդ գլուխներում:

Ուսումնասիրությունը հատկապես այս գլուխներում ունի բազմաչափ, երկխոսական նկարագիր, որը դրսևորվում է Թումանյանի բանաստեղծության զարգացման օրինաչափությունները ժամանակի գեղարվեստական մտածողության համապատկերում դիտարկելու շնորհիվ: Բանն այն է, որ Ի. դարի առաջին տասնամյակներին, երբ արդեն կուտակվել էր գիտական համակարգման համար ահռելի փաստանյութ, հայ քննադատական մտքի իմացաբանական ու գործառնական արծարծումներում սկսվում է էականորեն ձեւաբանվել գրական նորահայտ ուղղությունների եւ դպրոցների հարցը:

Ի. դարասկզբին արդեն առանձնահատուկ նկարագրով ու ոճի անհատականությամբ ուրույն հանգրվանի էր հասել Թումանյանի բանաստեղծությունը՝ ամբողջանալով իբրեւ հստակ ճանաչելի, բացարձակ ինքնատիպ համակարգ: Նրան ճանաչում էին բերել բանաստեղծությունների նախորդ երկու ժողովածուները (1890, 1892), «Դաշնակներ» փոքրիկ գիրքը (լույս է տեսել երկու անգամ՝ 1893, եւ փոփոխված՝ 1896), «Լոռեցի Սաքոյի» վերամշակված տարբերակը (1896), «Աղբյուր» ամսագրի մատենաշարով տպագրված գրքույկը (1899, պարունակում է չորս չափածո եւ մեկ արձակ ստեղծագործություն), Բայրոնի «Շիլլոնի կալանավորը» (1896) եւ Լերմոնտովի «Մծիրի» (1896) պոեմների թարգմանությունները, պարբերական մամուլում, «Հորիզոն» հանդեսում տպագրված մի շարք գործեր [124]:

«Սակայն իրավացի է էդ. Զրբաշյանը՝ նկատելով. «90-ական թվականները նրա գրական կենսագրության մեջ նշանակալից են ոչ այնքան հասարակությանը հանձնված տպագիր երկերով, որքան այդ «թաքուն» նախապատրաստական աշխատանքով, որը պետք է հիմք դառնար ստեղծագործական մեծ թռիչքի համար»⁹,— գրում է Մնացականյանը: 1903 թ. տպագրվում է «Բանաստեղծություններ» երրորդ ժողովածուն, որ գրականասեր հասարակությանը անակնկալի է բերում իր աննախադեպ բովանդակությամբ:

⁹ Է. Զ. ԶՐԲԱՇՅԱՆ, Թումանյան. Ստեղծագործության պրոբլեմներ, Երեւան, 1988, էջ 29:

Թումանյանագիտությունը վաղուց է բանաստեղծի ստեղծագործական կենսագրության մեջ առանձնացնում 1901—1905-ը՝ համարելով բացառիկ բարձր ու շքեղ ստեղծումների, գեղարվեստական բարձրագույն մտածողության աննախագեպ մի ժամանակ. էական վերամշակման են ենթարկվում մի քանի գործեր, առաջին անգամ տպագրվում են «Պոետն ու Մուսան», «Սասունցի Դավիթը», «Դեպի Անհունը», «Փարվանան», «Թմկաբերդի առումը», մի շարք բանաստեղծություններ: Դրանց մեծ մասը Թումանյանը ներառում է հենց «Բանաստեղծություններ»-ի երրորդ հատոր: 1908 թ. Բաքվում տպագրվում է «Բանաստեղծություններ» IV ժողովածուն, որն ամփոփում էր նրա քսանամյա ստեղծագործական ճանապարհի լավագույն էջերը [134]:

Ներքին խորությունների բացահայտման մի շրջան էր սա, որ ամբողջ շքեղությամբ ցուցադրեց բանաստեղծի տաղանդի հնարավորություններն ու ստեղծագործական կարողությունները՝ բարդացնելով քննադատության՝ նրան ճիշտ ընկալելու եւ մեկնաբանելու խնդիրը: Ծավալվում են գրական ասուլիսներ, բանավեճեր, բացարձակ գնահատանքի, երբեմն՝ հակադարձումի ու դիմադարձության շեշտադրումներով ընդհանրացումներ, որոնցով ողողվում են պարբերական մամուլը, գրական-մշակութային կյանքը:

Բայց այս շրջանը բնորոշում է մի բան, որ զարմանալի նախաձեռն է ուրվագծում Թումանյանագիտության պատմության մեջ: Սկիզբ է առնում մեկնաբանության՝ հստակ ձեւակերպված հայեցակարգային դիտանկյունը, որը, ինչպես հոգեբանության մեջ, բացառում է երրորդ դեմքի ներկայությունը, այսպես կոչված արտաքին հանգամանքների հակադարձությունը՝ գիտական արժանավայել ձեւաչափով մեծերին առավել մեծացնելով ամենայն հայոց բանաստեղծի ստեղծագործության գնահատումներում, Թումանյանի բանաստեղծությունից «ուշացածներին» գնահատելով սոսկ իրենց «ուրույն» գրապատմական ներկայության դրամատիկ հանգամանքներում: Քննադատությունը վեր է բարձրանում փորձարարական միակողմանիությունից եւ հասարակական երեւոյթների գոհհիլ մեկնաբանությունից՝ նախընտրություն տալով Թումանյանի բանաստեղծության էությանն ու գոյաբանական հղումներին վերաբերող տեսական, մշակութաբանական ելակետերին:

Բավական մեծ խորատեսություն եւ դիտողականություն է պահանջվել գրականագետից՝ անշատվելու Թումանյանական այս շրջանը

բնութագրելու բարձրագույն-չատագովական գայթակղությունից եւ տարրալուծելու, մեկնաբանելու նրա ստեղծագործության գեղագիտական, փիլիսոփայական բարդությունները, դրա շուրջ ծավալված քննարկումները զուտ գիտական տեսանկյունից: Այդ վերլուծությունները զերծ են զգացմունքային զեղումներից եւ առաջնորդված են բացառապես քննական մոտեցմամբ:

Իրականում Մնացականյանը ներկայացնում է գիտական հզոր ներուժի քննադատների, որոնց գրականագիտական-փիլիսոփայական գնահատությունների մեջ գրեթե անսխալական ճշգրտությամբ բնութագրվում-բնորոշվում է հայ գրականության ժամանակը՝ հրապարակ բերելով նրանց գիտական առաջադրությունը Թումանյանի ստեղծագործության առիթով: «Թե՛ Ա. Տերտերյանը, թե՛ Ն. Աղբալյանը, թե՛ Պ. Մակինյանն ու Վահան Տերյանը իրենց ակնհայտ համակրանքի ու մեծարման ցույցերը մեկ անգամ էլ, որ դրսևորել են Թումանյանի նկատմամբ... Նրանք Թումանյանին անդրադարձել են տարբեր առիթներով ու հաճախականությամբ, սակայն նրանց առաջ քաշած հարցերն ու դիտարկումները դարձել են Թումանյանագիտության զարգացման յուրօրինակ ուղենիշներ» [234],— նկատում է գրականագետը:

Նյութի գիտական յուրացման եւ տիպաբանական չափորոշիչների ճշգրտման սուր հետեւողականությամբ անդրադառնալով այս շրջափուլի քննադատության հիմնավոր, հնարավորինս անկողմնակալ գնահատումներին՝ Մնացականյանն առանձնացնում է Արսեն Տերտերյանի «Հովհաննես Թումանյան. հայրենի եզերքի քնարերգուն» (1911) աշխատությունը, որն «այսօրվա չափանիշներով էլ Թումանյանագիտության կարեւոր էջերից է: Ի տարբերություն նախորդ քննադատների՝ Տերտերյանը զննում է բանաստեղծի ստեղծագործության համակողմանի վերլուծության ու գնահատման գիտական սկզբունքների հիմքը: Շրջանցելով քննադատության ավանդական եղանակները՝ նա առաջադրում է գեղարվեստական երկի վերլուծության ու գնահատման գեղագիտական-հոգեբանական մեթոդը» [287]:

Գրքի քննական դիտումներում ոչ միայն Տերտերյանն է երեւում գեղագետի եւ մտածողի անհատական աշխարհայացքով, տեսական ընդհանրացումներ կատարելու անկրկնելի ոճով, այլեւ Թումանյանի ստեղծագործության ամբողջական համակարգը՝ առանց քննադատության նախկին փորձով միջնորդավորված տարածության, հոգեբանական բազմաշերտ մեկնություններով: Տերտերյանը գտել է թեմատիկ

այն գիծը, որը կազմում է գրողի գեղագիտության ու աշխարհայացքի առանցքը՝ հայրենի եզերքը, եւ իր ցանկացած միտք ու վերլուծությունն նա, ի վերջո, հանգեցնում է այդ մտադրույթին: «Ինչպես եզրակացնում է Տերտերյանը, բանաստեղծը հոգեկան խաղաղությունը վերագտնում է լուկ այն ժամանակ, երբ թեւակոխում է հայրենի եզերք: Իսկ ի՞նչ է «հայրենի եզերքը»՝ հայրենիքը: Այս հարցի շուրջ բավական տարողունակ ու խորաթափանց դատողություններ է անում քննադատը: Հայրենի եզերքն այն է, բացատրում է նա, որտեղ բանաստեղծը «սիրով է տոգորված, սիրում է եւ սիրվում: Նրա հոգին խաղաղ է, որովհետեւ սիրո միջոցով ընդգրկում է յուր սեփական խմբակցությունը, հաղորդակից է դառնում վերջինիս անհունությանն ու հավերժությանը...» [296],— գրում է Թումանյանագետն ու նկատում, թե այդ տիեզերական, աստվածային սիրո չափման տակ է Տերտերյանն այլեւս քննում «Թմկաբերդի առումը». «Սերը չի կարող դավաճանել: Նա կարող է մոլորվել, սայթաքել, բայց վերջիվերջո հաղթանակը նրան է պատկանում: Սիրո հենց այդ հաղթանակն է, որ հնարավոր է դարձնում անմահությունը: Թմկաբերդի տիրուհին մարդուն անմահացնող սիրո այդ հաղթանակի մարմնացումն է»¹⁰, «Ախթամարը»՝ հայրենի եզերքի անաղարտ սիրո մեկ այլ դրսեւորում, «Անուշը»՝ Թումանյանի երկերի գլուխգործոց... Միշտ են արդյոք անսխալական Տերտերյանի դիտումները բանաստեղծի այս կամ այն գործի վերաբերյալ, իհարկե, ո՛չ: Որովհետեւ «Տերտերյանը սովորաբար քննում է ոչ թե գեղարվեստական երկն իբրեւ ամբողջություն, իր բոլոր բաղադրամասերով, այլ միայն նրա մեջ հանդես եկող մեկ կամ մի քանի բնավորություններ՝ իրենց սոցիալ-հոգեբանական բնավորությամբ»¹¹: Սա ընդգծելով՝ Մնացականյանն ի վերջո հարցի դրվածքը հանգեցնում է ուսումնասիրության մեջ գրական փաստերի ու տեսության համադրության հանրագումարին՝ գրելով. «Հովհ. Թումանյանին նվիրված ուսումնասիրությունը Ա. Տերտերյանն ավարտում է խոսուն ենթավերնագրով՝ «Հայրենի եզերքի լավատեսություն»: Սկզբունքը չի փոխվում. բանաստեղծի հոգեբանական երկփեղկվածությունը կապվում է հակոտնյա աշխարհների հետ: Քաղքենական միջավայրը միայն հակակրանք է առաջացնում՝

¹⁰ Ա. ՏԵՐՏԵՐՅԱՆ, Երկեր, էջ 86;

¹¹ Հայ նոր գրականության պատմություն, հտ. 5, էջ 180:

մղելով հոռետեսության, մինչդեռ հայրենի եզերքի հետ կապված ամեն ինչ՝ թե՛ բնաշխարհը, թե՛ մարդիկ, թե՛ նույնիսկ նախապաշարունակներն ու կեցությունը, սիրելի են եւ հիմք են տալիս լավատեսության» [299]:

Մեծ աշխարհ ու հոռետեսություն: Արդյոք միայն հոռետեսությունն, թե՛ ցավ, անհատական ու ազգային ողբերգությունների մի մղձավանջային շղթա, որն ուղեկցում է Թումանյանին մինչ մահ: Այս տարիներին Թումանյանի ազգային, հասարակական բանիբուն գործունեությունը, մարդկային բացառիկ նկարագիրն ու ընտանեկան անպատմելի ողբերգությունները Եւա Մնացականանը ներկայացնում է չափի բացառիկ զգացողությամբ, ծանր ու իմաստուն մի լուծված մեջ՝ չփորձելով իրողության բուն իմաստը, սրբազան զոհաբերության խորությունը ստուգել ինչ-ինչ վերադիրներով: Նա Թումանյանի կերպարում պարզապես կարեւորում է երկու բան՝ զոհաբերության պատրաստակամությունն ու անհատական պատասխանատվության խնդիրը, որոնք այլեւս դուրս էին անձնականության սահմաններից եւ տրված էին գրողին՝ սիրո ամենադաժան անողորմությամբ:

Իսկ այն, թե գոյաբանական զուգահեռի վրա անհատական զոհաբերությունն ու ինքնանվիրաբերումն ինչպես է վերադառնում գրական ու ազգային միջավայրի՝ պաշտամունքի հասնող մաքուր, անեղծ, անմեկնելի արձագանքներում, Մնացականյանը պատմում է գրքի երկու ենթագլուխներում՝ «Հովհաննես Թումանյանի հայտնությունը 50-ամյակի հոբելյանական հրապարակումներում» եւ «Հովհաննես Թումանյանը հեղինակի հրապարակումներում»:

Քսանական թվականների հասարակական, գրական-մշակութային կյանքի խորքային, բարդ տեղաշարժերի, ավանդույթի եւ նորարարության բախման, արժեքային ու բարոյական ընկալումների համընդհանուր փոփոխության (եթե չասենք՝ քայքայման) ընթացքի մեջ Թումանյանի ստեղծագործության սկզբունքների վերաբերյալ քննադատական դիտումներին է նվիրված ուսումնասիրության չորրորդ գլուխը: Մարքսիստական քննադատության «մեթոդաբանական վերակառուցման» խնդրի առաջ են կանգնում անգամ Թումանյանի ակնարկած «եւրոպական ճաշակ ու զարգացում ունեցող» քննադատներից շատերը, անգամ Ա. Տերտերյանի ու Մ. Աբեղյանի նման վաստակաշատ քննադատները եւ ոչ միայն, որոնց հայացքներում չէր կարող բեկում չառաջանալ գյուղագրության «հեռուներում» մնացած Թումանյանի

վերաբերյալ: Հեղափոխական գաղափարների խանդավառությունը ինչ-որ վեհ, մարքսիստական նպատակի բանդագուշանքի մեջ սուզելով ազգային գրականության, մշակույթի հեռանկարը՝ շուտով ոխերիմ թշնամանքով իրար դեմ է հանում երբեմնի գրչակից ընկերներին, իսկ բոլոր «հների» դեմ՝ առավել ուղղափառությամբ աչքի ընկնող հեղափոխական նորելուկներին:

Եւա Մնացականյանը փորձում է գրական ժամանակի բարդագույն վայրիվերումները, ասպարեզ նետված կուսակցականացված գաղափարները, մասնավորապես Թումանյանի ստեղծագործության վերաբերյալ գնահատականները գիտական վերլուծության ենթարկել՝ նրբանկատորեն գրելով, թե անխուսափելի է որոշ կարծիքների ու տեսակետների վերանայման անհրաժեշտությունը: Որովհետեւ ինչ արժե քննադատական հայացքը տարերային, ծանր այս ժամանակի նկատմամբ, եթե նրա հակասականության մեջ չճանաչված (կորուսյալ) պիտի մնա բնատուր տաղանդի, ներքին գիտակցության, հոգեկցության այն բացառիկ ներգզայությունը, որով ամեն ինչից անդին հայոց մեծերը «ճանաչել ու գնահատել» են միմյանց:

Այստեղ են Եղիշե Չարենցը, Վահան Տերյանը, Ալ. Մյասնիկյանը, Պ.Մակինցյանը եւ ուրիշներ: «...Մեզ միշտ թվացել է,— «Երեքի դեկլարացիայի» օրերին գրում է Չարենցը,— որ Հ. Թումանյանի ստեղծագործության ոգին մինչեւ օրս էլ ապրում է հայ բանաստեղծության մեջ,— որ բացի Վ. Տերյանի գրական «դպրոցից»՝ կա մի ուրիշը եւս, որն այլ է իր բովանդակությամբ եւ ստեղծագործական ձեւերով: Բայց երբ մի քիչ մոտիկից ենք նայում խնդրին — այդ տրագիցիոն կարծիքը տեղի է տալիս, եւ մենք տեսնում ենք, որ Վ. Տերյանի գրական ուղղության կողքին վերջին տասնամյակի մեր բանաստեղծությունը չի ունեցել ուրիշ որեւէ ուղղություն: Այստեղ մեզ Հ. Թումանյանը զբաղեցնում է այնչափով, ինչ չափով որ նա առնչություն է ունեցել վերջին տասնամյակի բանաստեղծության հետ — եւ մենք հարկադրված ենք ասել, որ այդ առնչությունը արտահայտվել է միմիայն իրա, Հ. Թումանյանի, ստեղծագործությամբ: Այն պարզ հանգամանքը, որ Հ. Թումանյանը շարունակում է ստեղծագործել մինչեւ օրս — զգալ է տալիս նրա ներկայությունը մեր բանաստեղծության մեջ, բայց այդ «ներկայությունը» մեր կարծիքով ունի — եւ վերջին տասնամյակում ունեցել է — միմիայն արտաքին, եթե կարելի է այսպես ասել՝ «ֆիզիկական» նշանակություն: Իր ստեղծագործության

բովանդակությամբ նա վաղուց է հեռացել մեզանից, դարձել անցյալի սեփականություն...»¹²։

Թվում է, թե ավարտուն են բնորոշումները, բացասման իմաստով՝ անառարկելի, սուր ու ծայրահեղ վերադիրները բանաստեղծի վերաբերյալ։

Եւա Մնացականյանը դարձյալ իրերի քննությունը կառուցում է երկխոսության հիմունքով՝ վերծանելով երկխոսությունը հայոց Մեծի Տիեզերական, իմաստավոր լուծյամբ. «խորին ներքնատեսությամբ նա զգում էր՝ սկսվում է գեղագիտական մտածողության նոր շրջան, որը նոր պահանջներ է առաջադրելու, ուստի պետք է ճիշտ կողմնորոշվելու զգոնություն ու լրջախոհություն ցուցաբերել անցումային այս փուլում, որպեսզի նորի հաստատման մոլուցքով տարված՝ չոտնահարվեն ազգային մշակույթի իրական արժեքները» [355]։

Եւ ի՞նչ փրկսփայական հաշտություն էր սա, գրականության վաղվա օրվա ու գրականության մարդկանց ի՞նչ հանճարեղ գիտակցություն։ «Եթե Թումանյանը Չարենցի եւ նրա համախոհների հախուռն արմատականությանը, դրա շուրջ ծավալված զարգացումներին հետեւում էր ներհուն լուծյամբ, որոշակի ներողամտությամբ, ապա քննադատությունը՝ ի դեմս Հ. Սուրխաթյանի, Ա. Կարինյանի, Պ. Մակինցյանի, Տ. Հախումյանի եւ այլոց, զգալով դեկլարացիայի վտանգավոր ազդեցության սպառնալիքը գրականության բնականոն զարգացման համար, քննադատական ելույթներով ազդարարում է այդ սպառնալիքի մասին՝ սկիզբ դնելով երկուստեք անողոք, բազմաբովանդակ ու մեծածավալ բանավեճերի» [356],— գրում է քննադատը՝ հաստատապես համոզված, որ առերեւոյթ այսքան ուղղագիծ ու մակերեսային չէր կարող ավարտվել այս պատմությունը՝ ստվերում թողնելով մարդկային, հոգեբանական ու գրական բազմաթիվ մանրամասներ... Իսկ այդ մանրամասների մեջ բազմաթիվ բարդ ու հակասական տարրերը ունեն կան, ներքին անտեսանելի ու ողբերգական բաբախումներ, որոնք քննադատը փորձում է լուծել հանգամանալից քննությամբ, առանց ավելորդ բազմակետերի։

Գեղեցիկ, երիցս գեղեցիկ ու ցավ պատճառելու չափ հուզիչ են գրքի այս էջերը, որոնց մեջ հեղինակին հաջողվել է ստեղծել, վերացարկել փոփոխվող ժամանակի քննությանը դիմացող մնայուն արժեքների վե-

¹² Նույն տեղում, էջ 16։

րաբերյալ մի չքնաղ ու իմաստավոր պատմություն... Իսկ այս շրջանում Հովհաննես Թումանյանը ծանր հիվանդ էր արդեն... Բայց չի ընդհատվում պատմության ընթացքը՝ բոլորանվեր, անմնացորդ, անանձնական պատասխանատվությամբ...

Բանաստեղծը շարունակում էր ազգանպաստ ու գրական գործունեությունը՝ ափսոսանքի, իր շուրջը ստեղծված վիճակի ողբերգականության գիտակցությամբ. «...Ստեղծագործության համար առանձին տրամադրություն է հարկավոր. ֆիզիկական եւ հոգեկան պայմաններ, հանգիստ ջղեր, պայծառ տրամադրություն: Դժբախտաբար, մեր կյանքի պայմանները շատ են աննպաստ. Վայրիվերումներն անվերջ ու ամեն տեսակի. շատ է դժվար էս պայմաններում ապրելը, ստեղծագործելը»¹³:

Տպագրվում են վերջին գործերը՝ «Քառյակներ» (1920, Թիֆլիս), «Բանաստեղծություններ» (1922, Պոլիս) ժողովածուները, ինքնուրույն ու թարգմանական այլ գործեր՝ «Սիրիուսի հրաժեշտը», «Արուսյակ», «Անբուն Կրկուն», «Աղբյուրները հընչում են ու անց կենում...» եւ այլն՝ կրկին առիթ դառնալով քննադատական բուռն արձագանքների...

1923 թ. մարտի 25-ին «Խորհրդային Հայաստան» պաշտոնաթերթը գուժում է. «Ամսիս 23-ին, 21 ժամին վախճանվեց Թումանյանը...»¹⁴: Բանաստեղծի մահը վերածվում է համաժողովրդական սգահանդեսի:

1923 թ. ապրիլի 3-ին «Խորհրդային Հայաստան» թերթում Չարենցը տպագրում է «Երկու աշխարհի սահմանագծում» հոդվածը: Անցյալի ու ապագայի արանքում տարուբերվող ժամանակը ասես կանգ է առնում, ներկա է դառնում մի վայրկյանում¹⁵:

«Անցյալի ու ներկայի հարաբերության վերաբերյալ չարենցյան կանխորոշումները ձեւական առումով, իհարկե, մնացել էին նույնը, — գրում է

¹³ Ն. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Հուշեր եւ գրույցներ, 1969, էջ 225:

¹⁴ «Խորհրդային Հայաստան», հմ. 61, Երեւան, 1923:

¹⁵ Սա արդեն Թումանյանի ժամանակն էր, եւ Չարենցը, առկա թողնելով բազմաթիվ հարցեր, այսպիսի ջերմությամբ ու պաշտամունքով է նրան դեպի Անհունը ճանապարհում. «Նրան չէր կարելի չճանաչել, այդ բարձրահասակ, արծաթադեմ լոռեցուն, որ Դսեղից Թիֆլիս էր ընկել եւ այդ բազմացեղ քաղաքում, արեւելքի եւ արեւմուտքի այդ երփներանգ խառնարանում դարձել էր միջցեղային մերձեցման աշտարակ, այլազան մշակույթների սինթետիկ դեմք: Գրիգորի Ռոբաքիձեն, Աքպեր Սաղըկով, Մուստաֆա Չոկաեւ, Վալերի Բրյուսով — ամեն ժողովրդի ու ցեղի պոետ, ամեն մշակույթի տիպական ներկայացուցիչ նրա շուրջն էին խմբվում, հարազատանում նրան, եւ դեպի իրենց հեռու ու մոտիկ հայրենիքները տանում Հովհ. Թումանյանի այդ հմայիչ լոռեցու մասին սիրելի հիշողություններ, հարգանք ու մեծարանք», «Խորհրդային Հայաստան», հմ. 77 (ապրիլի 15), 1923:

Թումանյանագետը՝ մեջբերելով Չարենցին. — «1917 թ. Հոկտեմբերը «հատու սրով» անանցանելի սահման էր գծել երկու աշխարհների միջև. սահմանագծից այս կողմ մնացածների համար այդ անցյալը դարձել է «հեռու ու անհաղորդ, մռայլ տեսիլ, զառանցանք»: Բայց փոխվել էր շեշտադրությունը: «Եւ ապա, հինգ փոթորկոտ ու տակնուվրա անող տարիների ընթացքում խորացավ ու անանցանելի վիճ դարձավ այդ գիծը եւ եղան մարդիկ, որոնք մնացին երկու աշխարհները իրարից բաժանող այդ վիհացած սահմանագծում, — բացատրում է Չարենցը, ապա ավելացնում: — Հնից, տարիների մովթից, մեր պոեզիայի աղքատիկ էջերով ձգվել էր դեպի նորը եռակազմ մի շղթա, տարիների մուժից — մինչեւ Հոկտեմբերը: Շղթայի այս ծայրում, ամենամոտը մեզ եւ ամենասիրելին — Տերյանն էր, — այն ծայրում, մեր այսպես կոչված «նորագույն պոեզիայի» ելման կետում — Հով. Թումանյանը: Մեջտեղում Ավետիք Իսահակյանն էր...»¹⁶: Ըստ Չարենցի՝ Տերյանի մահով ավարտվում է հայ բանաստեղծության փուլը, որը կարծես միջնօղակ էր հնի ու նորի: Հեռանում է նաեւ «ամենամեծը նրանցից, ամենավաստակյալը, հայ նորագույն բանաստեղծության նահապետն ու մեծ վարպետը — Հով. Թումանյանը»¹⁷ [364]:

Արդ, եւա Մնացականյանը ուսումնասիրության վերջին ենթագլխում հավաքում ու համակարգում է 1923-ին տեղական եւ արտասահմանյան մամուլում, տարաբնույթ հանդեսներում ու արմանախներում տպագրված գրեթե բոլոր արձագանքները՝ կապված հայոց Մեծի անժամանակ մահվան, նրա կերպարի բացառիկության ու ստեղծագործության նորովի գնահատումների հետ: Այս բաժինն անչափ հետաքրքիր է ոչ միայն ժամանակակիցների՝ Թումանյանին տրված յուրօրինակ գնահատականների ու վերհուշերի, ամենագեղեցիկ ու առիներող-հուզական պատմությունների, այլեւ նրա բանաստեղծության հետ կապված որոշակի սկզբունքային հարցերի հստակեցման, հայոց գրականության մեջ Թումանյանի բացառիկ տեղի ճշգրտման իմաստով: Այստեղ Թումանյանին ժամանակակից գրեթե բոլոր մեծերն են՝ Վարդգես Ահարոնյան, Ալ. Խատիսյան, Ավ. Իսահակյան, Ստ. Զորյան, Եղ. Չարենց եւ ուրիշներ: Եւա Մնացականյանն այստեղ էլ է մի որոշակի համակարգ ստեղծել՝ հայոց մտքի ու իմացականության այս հրաշալի փաղանգը Թումանյանի մեջ տեսնում էր գրական

¹⁶ «Խորհրդային Հայաստան», հմ. 68 (ապրիլի 3), 1923:

¹⁷ Նույն տեղում:

ու մարդկային բացառիկ մի երեւույթ, որ «երեկ իրենց կողքին էր, բայց արդեն դառնում էր պատմություն»:

Հովհաննէս Թումանյանի անժամանակ ու անարդարացիորեն վաղահաս մահվան հետ կապված ամենազգայուն գնահատումների մեջ անգամ բանասիրության դոկտորը որոնում- գտնում է հանրագումարի շտրոհ-վող այն միջուկը, որն այսօր էլ, հարյուրամյա հեռավորությունից Թումանյանի եւ նրա ստեղծագործության բնութագրումներում միանգամայն ճշգրիտ է եւ ակնածանք է հարուցում ստույգ գիտականությամբ: Ո՞վ էր Թումանյանը՝ հարցնում է հայտնի պատմաբան Ա. Հովհաննիսյանը իր «Հովհաննէս Թումանյան» հոդվածում եւ պատասխանում՝ նա «հայ բանաստեղծական կուլտուրայի գագաթն» էր, որի խոսքը կլանում էր աճող սերնդին, իսկ ծերերի ականջին հնչում «որպես ժողովրդական դարավոր իմաստություն»։ «Անմահանալու համար նա չէր սպասում մահվան»։ Բացարձակ սիրո ու պաշտամունքի վերադիրներով է բանաստեղծին դեպի հավերժություն ճանապարհում Սիմեոն Հակոբյանը: «Հովհաննէս Թումանյան» գրական դիմանկարը տպագրվում է իր խմբագրած «Արեգ» ամսագրում: Հակոբյանը նրան համարում է այդ սերնդի փայլուն ներկայացուցիչը, որ «բանաստեղծությունը մոտեցրեց կյանքին եւ ժողովրդին: Եւ այսպիսով մեր գրականության պատմության մեջ նոր դարագլուխ առաջացրեց: «...Մի ամբողջ աշխարհայացք էր տապալվում Հովհաննէս Թումանյանի բանաստեղծության մեջ,— գրում է նա,— մի հոռի աշխարհայացք, որի համաձայն բանաստեղծականը, ազնիվը միայն ուռուցիկ, փայլուն իրերի մեջ էր: Հովհաննէս Թումանյանը այս տեսակետից ռեալական բանաստեղծության ներկայացուցիչը եղավ եւ ցույց տվեց, որ կյանքի պարզության ու խորության մեջ է թաքնված ճշմարիտ բանաստեղծությունը»¹⁸ [413]:

Թումանյանի մահվան ցավագին զգացողությամբ է գրված Հ. Օշակա-նի «Հովհ. Թումանյան. Նիշեր» հոդվածը: Մեծ գրադատը, որն անշուշտ ժամանակին անդրադարձել էր Թումանյանի գրվածքներին՝ առաջին հայացքից բավական սուր, կոշտ բնորոշումներով, պարզապես գրում է, թե «իր մահովը կանհետանա հայ գրականության ամենեն ազնվական համեստ ու արժանավոր մշակներեն մեկը»¹⁹:

¹⁸ «Արեգ», հմ. 4, Բեռլին, 1923, էջ223:

¹⁹ «Ճակատամարտ», հմ. 3179 (ապրիլի 15), Կ. Պոլիս, 1923:

Բանաստեղծի մարդկային բացառիկ առաքինությունների նուրբ բնութագրումներով, մեծ կորստի անփոխարինելիության ցավոտ գիտակցությամբ է շնչում Գրիգոր Ռոբաքիձեի «Լուսեղեն Հովհաննեսը» հոդվածը: «Շատ մեծ է մեր վիշտը,— գրում է նա,— որովհետեւ Հովհաննեսը բանաստեղծ էր. Հովհաննեսը Մարդ էր, Հովհաննեսը բարեկամ էր: Եւ ամեն ինչում կատարելապես լուսեղեն: Զուր չեն նրան Զորորոդ Ավետարանչի անունով կնքել: Նման անհատ հարյուր տարին մեկ է շողարձակում, եւ Հովհաննեսը նախեւառաջ անհատ էր: Դեռ իր արտաքինը՝ բարձրահասակ, փոքրասիական պրոֆիլ, ինչպես մեղալիոն վեհապանժ ռասայի՝ միշտ լուսեղեն ժպիտով: Միշտ «ճեւմակ», իսկապես կենսաբանական ապացույցը պոետի: Հոգին՝ ամենատես, նուրբ, բարի, ամենաբարձրյալի պես միշտ խանդավառ: Սիրտը՝ պարզ, բաց, կրակված, մանկական, անպական: Վերջապես՝ իսկական զավակ Հայաստանի... Հովհաննեսը սիրո մարմնացում էր: Նրա մոտենալը որեւէ առարկայի կամ թե երեւույթի՝ միշտ էլ անց էր կենում սիրո պրիզմայի միջով»²⁰ [422]:

Գնահատումի ու հրաժեշտի այսօրինակ խոսքերը շատ են գրքում, բայց դրանցով պատմությունը չի ավարտվում. պատմությունը նոր է սկսվում՝ հավերժությանը ձուլելու տիեզերական մի շքեղ գոյություն, երիցս օրինակելի ու իմաստավոր մի անօրինակ կյանքի պատմություն... «Ես գիտեմ, մի օր, իհարկե, ոչ շուտ, իմ կյանքը մեծ հետաքրքրություն ու աղմուկ է հանելու, շատ բան է պարզվելու, տեսնելու են բոլորովին ուրիշ բան: Շատերը ինձ երջանիկ են կարծում, կյանքս հարթ ու հավասար, բայց ներքին փոթորկումներիս ու աղմուկների շատ են անձանոթ, ոչ ոք ոչինչ չգիտե: Գրվածքներս դեռ լավ չեն կարդացել, տեսել... եւ ոչ ոք ուղիղը չի գտնելու, չի ասելու երբեք ... «բոլորը բարեխղճորեն աշխատեցին ինձ գտնել, բայց ավելի կորցրին...»²¹,— 1923 թ. հունվարի 24-ին Նվարդի հետ զրուցելիս մարգարեաբար ասել էր Թումանյանը:

Թումանյանը՝ հայոց բանաստեղծության ու ազգային ոգու հանճարեղ կրողը, չափազանց մեծ ու խորամիտ էր նաեւ իր տվածի մեծությունը գիտակցելու առումով: Նա գիտեր, համոզված էր, որ ամեն գիտակից հայ

²⁰ Վրացերեն առաջին անգամ տպագրվել է՝ «Ռուբիկոն», 8 ապրիլի, Թիֆլիս, 1923: «Մարտակոչի» ապրիլի 15-ի ներդիր թերթում կա հաղորդագրություն. «Վրաց գրողների օրգան «Ռուբիկոն»-ի վերջին համարը (ապրիլի 8) ամբողջովին նվիրված է Թումանյանի անվանը եւ հիշատակին:

²¹ Ն. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ, Հուշեր եւ զրույցներ, 1969, էջ 307:

ունենալու է ի՛ր թումանյանը, ամեն սերունդ փորձելու է ընթերցել իր թումանյանը: Վկայությունը երիտասարդ գրականագետ Եւա Մնացականյանի այս հրաշալի ստեղծումն է՝ «Հովհաննես թումանյանի ստեղծագործությունները ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատմամբ» հիմնարար աշխատությունը, որը, իրավամբ, ծանրակշիռ ու գիտական նոր խոսք է թումանյանագիտության բնագավառում:

Ամբողջ գիրքը գրվազ առ գրվազ ներկայացնելու գայթակղությունը տուրք չտալով՝ հավելենք միայն, որ այն գրված է բացարձակ գրագետ հայերեն, շահեկանորեն առանձնանում է համապատասխան կարգահասկացութային բառապաշարով ու ծանոթագրությունների համապարփակ, խիստ տարողունակ էջերով:

Գրքի գնահատությունը եւ բանասիրության դոկտոր, երիտասարդ թումանյանագետ Եւա Մնացականյանի մասնագիտական պատրաստվածությունն ու աշխատելաոճը նոր սպասում են ձեւավորում՝ շուտով ընթերցողի սեղանին տեսնելու «Հովհաննես թումանյանը ժամանակի գրաքննադատական մտքի գնահատությամբ» անթղթիայի երկրորդ հատորը եւ ակնկալելու 1923-ից հետո ստեղծված թումանյանագիտությանը, որն, անշուշտ, սպասում է իր մեկնաբանին...

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՄԱՐԳԱՐՅԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ ԳԻ

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Հովհ. Թումանյան, Եւա Մնացականյան, թումանյանագիտություն, գրաքննադատական արձագանքներ, գրական դպրոցներ եւ ուղղություններ, գիտական ու համակարգային վերլուծություն:

РЕЗЮМЕ

В конце 2024 года по решению ученого совета Института литературы имени Манука Абебяна НАН РА вышло в свет масштабное исследование доктора филологических наук Евы Мнацаканян «Произведения Ованеса Туманяна в оценке литературно-критической мысли своего времени».

За последние 130 лет критическая мысль проявила исключительный интерес к личности всеармянского поэта, его творческим поискам, отдельным произведениям, а также к его национально-общественной и культурной деятельности. Автор исследования предпринял целостное исследование публикуемых в течение более трех десятилетий критических отзывов на творчество Туманяна. Собранный разнородный и объемный материал: газетные передовицы, статьи, рецензии, крупные и небольшие монографические исследования Мнацаканян подвергла научному и системному анализу.

Статья посвящена рассмотрению проблем, выдвинутых в исследовании Евы Мнацаканян, а также связанных с Туманяном и его литературной эпохой многочисленных вопросов, оставшихся нерешенными и заслуживающих изучения.

SUMMARY

At the end of 2024, following a decision by the Academic Council of the Institute of Literature after M. Abeghyan of the National Academy of Sciences of Armenia, a large-scale study by Eva Mnatsakanyan, Doctor of Philology, entitled “The Works of Hovhannes Tumanyan in the Assessment of Literary and Critical Thought of His Time” was published.

Over the past 130 years, the critical thought has shown exceptional interest in the personality of the pan-Armenian poet, his creative pursuits, individual works, as well as his national, social, and cultural activities. The author of the study undertook a comprehensive study of critical reviews of Tumanyan’s works published over more than three decades. Mnatsakanyan conducted a scientific and systematic analysis of the diverse and voluminous material she had collected, namely: newspaper editorials, articles, reviews, and large and small monographic studies.

The article is devoted to the consideration of the problems raised in Yeva Mnatsakanyan’s study, as well as numerous issues related to Tumanyan and his literary era that remain unresolved and deserve study.

СОДЕРЖАНИЕ

ПАТРИАРШИЕ ЭНЦИКЛИКИ И ГРАМОТЫ БЛАГОСЛОВЕНИЯ

Послание ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА II, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН , по случаю праздника Святого Воскресения Господа нашего и Спасителя Иисуса Христа	5
Слово ЕГО СВЯТЕЙШЕСТВА ГАРЕГИНА II, ВЕРХОВНОГО ПАТРИАРХА И КАТОЛИКОСА ВСЕХ АРМЯН , по случаю Дня памяти свв. мучеников Геноцида армян	9

ПРОПОВЕДИ

Проповедь ИЕРОМОНАХА ГРИГОРА МИНАСЯНА , произнесенная во время Св. Литургии на Алтаре св. Сошествия Кафедрального собора Св. Эчмиадзина в связи с Праздником сошествия Св. Григория Просветителя в Хор Вирап . . .	12
---	----

РЕЛИГИОВЕДЕНИЕ

ДИАКОН ЭДУАРД КЕШИШЯН — Любовь как богословская категория в Первом послании Иоанна.	16
ИЕРОМОНАХ ВАЧЕ МКРТЧЯН — О приеме обращённых из ереси в лоно Вселенской Церкви и его отражении в «Послании к грузинам о православной вере» Мхитара Вардапетя Гоша	26
ИЕРЕЙ АРАРАТ ПОГОСЯН — Каноническое послание (кондак) Католикоса Всех Армян Георга V Суренянца относительно степеней родства	39

ИСТОРИКО-ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

ЛУСИНЕ ЯРАМИШЯН — Шушинский собор Святого Спасителя (Казанчецоц).	51
--	----

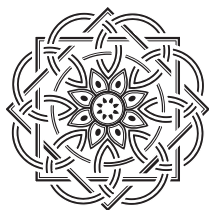
МАНЕ КОНИНЯН — Помощь Каирского отделения Всеармянского БС западноармянским беженцам в Порт-Саиде (1915—1918 гг.)	70
АВАГ А. АРУТЮНЯН — Деятельность католикоса Всех Армян Вазгена Первого согласно новоявленным документам (1958—1989 гг.).	84

СООБЩЕНИЯ

ИВЕТ ТАДЖАРЯН, АНИ МХИТАРЯН — Общие черты недавно выявленных фотографий и живописных изображений беженцев, спасшихся от геноцида	99
АРМАН МАЛОЯН — Нововозведенные церкви Вайоцзорской области (2000—2021 гг.)	110

РЕЦЕНЗИИ. БИБЛИОГРАФИЯ

СИРАНУШ МАРГАРЯН — Масштабное научное исследование в области туманяноведения	129
--	-----

CONTENTS

PONTIFICAL ENCYCLICALS, LETTERS OF BLESSING

- Message of **HIS HOLINESS KAREKIN II, CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS**, on the occasion of the feast of Holy Resurrection of our Lord and Savior Jesus Christ. 5
- Message of **HIS HOLINESS KAREKIN II, CATHOLICOS OF ALL ARMENIANS**, on the occasion of the Commemoration Day of the holy martyrs of the Armenian Genocide 9

SERMONS

- Sermon delivered by **REV. FR. GRIGOR MINASYAN** during the Divine Liturgy celebrated at the Holy Altar of Descent of the Cathedral of Holy Etchmiadzin on the feast of St. Gregory the Illuminator's descent into the pit 12

RELIGIOUS STUDIES

- DEACON EDWARD KESHISHIAN** — The role of love in the theological system of the First Epistle of John 16
- HIEROMONK VACHE MKRTCHYAN** — The reception of converts from heresy into the Catholic Church and its reflection in Mkhitar Gosh's "Letter to the Georgians on the Orthodox Faith". 26
- FR. ARARAT POGHOSYAN** — Encyclical of Catholicos Gevorg V Surenyants regarding permissible degrees of kinship between spouses 39

HISTORICAL-PHILOLOGICAL STUDIES

- LUSINE YARAMISHYAN** — The Holy All-Savior (Ghazanchetsots) Cathedral of Shushi (a review) 51

MANE KONINYAN — Assistance of the AGBU Cairo Branch to Western Armenian Refugees in Port Said (1915—1918)	70
AVAG A. HARUTYUNYAN — The activities of Vasken I, Catholicos of All Armenians, according to newly discovered documents (1958—1989)	84

ESSAYS

YVETTE TAJARIAN, ANI MKHITARYAN — Commonalities in recently uncovered photographs and paintings of genocide refugees	99
ARMAN MALOYAN — Newly built churches of the Vayots Dzor region (2000—2021)	110

LITERARY REVIEW

SIRANUSH MARGARAYAN — Important scientific research in the field of Tumanyan studies	129
---	-----

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿՆԵՐ. ՕՐՀՆՈՒԹԵԱՆ ԳՐԵՐ

- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ** պատգամը
Տեր եւ Փրկիչ Յիսուս Քրիստոսի Սուրբ յարության տօնի առիթով 5
- Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Բ. ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ**
խօսքը Հայոց ցեղասպանության սուրբ նահատակների յիշատակության
օրուայ առիթով 9

ՔԱՐՈՉԽՕՍԱԿԱՆ

- Տ. ԳՐԻԳՈՐ ԱՔԴՅ ՄԻՆԱՍԵԱՆԻ** քարոզը՝ խօսուած Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի
Մուտն ի վիրապի տօնին Ս. Էջմիածնի Մայր Տաճարի Իջման Ս. Սեդանին
մատուցուած Ս. Պատարագին. 12

ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ

- ԷԴՈՒԱՐԴ ՍՐԿ. ՔԷՇԻՇԵԱՆ** — Սիրոյ տեղը Յովհաննէսի Ա. թղթի
աստուածաբանական համակարգում 16
- ՎԱԶԷ ԱՔԴՅ ՄԿՐՏՉԵԱՆ** — Հերետիկոսութիւնից Ընդհանրական եկեղեցի
դարձի եկածների ընդունման կարգը եւ դրա արտացոլումը Մխիթար
Վարդապետ Գոշի «Թուղթ առ վրացիսն՝ Յաղագս ուղղափառության
հաւատոյ» երկում 26
- Տ. ԱՐԱՐԱՏ ՔՀՆՅ ՊՕՂՈՍԵԱՆ** — Տ. Տ. Գեւորգ Ե. Սուրենեանց կաթողիկոսի
կանոնական կոնդակը ազգակցական աստիճանների վերաբերեալ 39

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

- ԼՈՒՍԻՆԷ ԵԱՐԱՄԻՇԵԱՆ** — Շուշիի Սուրբ Ամենափրկիչ (Ղազանչեցոյ)
եկեղեցին (անդրադարձ) 51

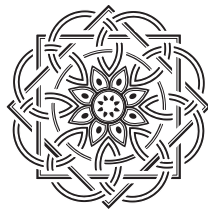
ՄԱՆԷ ԿՈՆԻՆԵԱՆ — ՀԲԸՄ-ի Կահիրեի կառույցի ցուցաբերած օգնությունը Պորտ Սայիդում ապաստանած արեւմտահայ գաղթականությանը 1915—1918 թթ.	70
ԱԲԱԳ Ա. ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ — Վազգէն Ա. Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի գործունէությունը նորայայտ փաստաթղթերի համաձայն (1958—1989)	84

ՀԱՂՈՐԴՈՒՄՆԵՐ

ԻՎԷԹ ԹԱՋԱՐԵԱՆ, ԱՆԻ ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ — Եղեռնից մազապուրծ գաղթականության նորայայտ լուսապատկերների եւ գեղանկարչական աշխատանքների ընդհանրությունները	99
ԱՐՄԱՆ ՄԱԼՈՅԵԱՆ — Վայոց ձորի մարզի նորակառույց եկեղեցիները (2000—2021)	110

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ. ՄԱՏԵՆԱԳԻՏՈՒԹԻՒՆ

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՄԱՐԳԱՐԵԱՆ — Ծանրակշիռ գիտական ուսումնասիրություն թումանեանագիտության բնագաւառում.	129
--	-----

- ԱԲՀ** - Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի (Մ. Ազերեան, Գր. Ճեղալեան), Վենետիկ, 1846 եւ 1865
- ԱԺ** - Արեւելագիտական ժողովածու, Երեւան
- ԱԻ** - Արեւելագիտության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԱՀ** - Ազգագրական հանդէս (խմբ.՝ Ե. Լալայեան), հ. 1-26, Շուշի/Թիֆլիս, 1896-1916
- ԱՖՏ** - Աստվածաբանության ֆակուլտետի տարեգիրք, Երեւան
- ԲԵՀ** - Բանքեր Երեւանի համալսարանի, Երեւան
- ԲՀ** - Բանքեր հայագիտության, Երեւան
- ԲՀԱ** - Բանքեր Հայաստանի արխիվների, Երեւան
- ԲՄ** - Բանքեր Մատենադարանի, Երեւան
- ԳԱԹ** - Գրականության եւ արվեստի թանգարան, Երեւան
- ԳԻ** - Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԳՀՀ** - Գեորգեան հոգեւոր ճեմարան (աստուածաբանական համալսարան), Ս. Էջմիածին
- ԴԱՆ** - Դաշտային ազգագրական նյութեր
- ԴՀՊ** - Դիւան հայոց պատմութեան (խմբ.՝ Գ. Ադանեանց), հ. 1-13, Թիֆլիս, 1893-1917
- ԴՀՎ** - Դիվան հայ վիմագրության, Երեւան
- Ե(Լ)Ժ** - Երկերի (լիակատար) ժողովածու
- ԵՊԿ** - Երեւանի պետական կոնսերվատորիա
- ԵՊՀ** - Երեւանի պետական համալսարան
- ԷԱԺ** - Էմինյան ազգագրական ժողովածու (խմբ.՝ Գ. Խալաթյանց, Կ. Կոտանյան), հ. 1-9, Մոսկվա, 1901-1913
- ԷՊԱԹ** - Էջմիածնի պատմաազգագրական թանգարան
- ԼԻ** - Հրաչյա Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ԼՀԳ** - Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Երեւան
- ՀԱ** - Հանդէս Ամսօրեայ, Վիեննա
- ՀԱԱ** - Հայաստանի ազգային արխիվ, Երեւան
- ՀԱԲ** - Հայերեն արմատական բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-4, Երեւան, 1971-1979
- ՀԱԲԵ** - Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն, Երեւան
- ՀԱԲՈ** - Հայոց անձնանունների բառարան (Հ. Աճառյան), հ. 1-5, Երեւան, 1942-1962
- ՀԱԹ** - Հայոց ազգագրության եւ ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան, Սարգարապատ
- ՀԱԻ** - Հնագիտության եւ ազգագրության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երեւան
- ՀԱՊ** - Հայաստանի ազգային պատկերասրահ, Երեւան
- ՀԲԲ** - Հայերեն բացատրական բառարան (Ստ. Մալխասյանց), հ. 1-4, Երեւան, 1944-1945
- ՀԺՀ** - Հայ ժողովրդական հեքիաթներ, Երեւան
- ՀՀ** - Հայագիտական հանդէս, Երեւան
- ՀՀ ԳԱԱ** - Հայաստանի Հանրապետության գիտությունների ազգային ակադեմիա, Երեւան
- ՀՀՀ** - «Հասկ» հայագիտական հանդէս, Անթիլիաս
- ՀՀՀԾ** - Հայաստանի հնագիտական հուշարձանները, Երեւան
- ՀՀՀՍ** - Հայկազեան հայագիտական հանդէս, Բեյրութ
- ՀՀՄ** - Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՄԾ** - Հին Հայաստանի մշակույթը, Երեւան
- ՀՀՑ** - Հայագիտության հարցեր, Երեւան
- ՀՀՇՏԲ** - Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան (Թ. Խ. Հակոբյան, Ստ. Տ. Մելիք-Բախչյան, Հ. Խ. Բաբսեղյան), հ. 1-5, Երեւան, 1986-2001
- ՀՊԹ** - Հայաստանի Պատմության թանգարան, Երեւան
- ՀՊՀ** - Հնագիտական պեղումները Հայաստանում, Երեւան
- ՀՊՀՑ** - Հայոց պատմության հարցեր, Երեւան
- ՀՊՄՀ** - Հայաստանի պետական մանկավարժական համալսարան, Երեւան
- ՀՍՀ** - Հայկական սովետական հանրագիտարան, հ. 1-13, Երեւան, 1974-1987
- ՀՏ** - «Հուշարձան» տարեգիրք, Երեւան
- ՄԱ** - Մերձավոր Արեւելք, Երեւան
- ՄԱԵԺ** - Մերձավոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ, Երեւան
- ՄՀ** - Մատենագիրք Հայոց, Անթիլիաս

- ՄՄ** - Մաշտոցի անվան Մատենադարան, Երևան
- ՄՊՎ** - Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, Երևան
- ՄՑՀԶ** - Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՆՀԲ** - Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի (Գ. Անտիքեան, Խ. Սիւրմէլեան, Մ. Աւգերեան), հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837
- ՆՀԺՊ** - Նյութեր հայ ժողովրդի պատմության, Երևան
- ՇՀՀԿ** - Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն. գիտական աշխատանքներ, Գյումրի
- ՊԲՀ** - Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան
- ՊԻ** - Պատմության ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ, Երևան
- ՊՄ** - «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես, Երևան
- ՎՀԵՊ** - Վավերագրեր Հայ Եկեղեցու պատմության, Երևան
- ՎՀՀ** - «Վէմ» համահայկական հանդես, Երևան
- ՏՀԳ** - Տեղեկագիր հասարակական գիտությունների, Երևան
- ՑԶՄՄ** - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, Երևան
- ՔՀ** - Քրիստոնյա Հայաստան, Ս. Էջմիածին
- ՔՀՀ** - «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երևան, 2002
- ՕԱՀՀՄ** - Օտար աղբյուրները հայերի և Հայաստանի մասին, Երևան
- ԱԴԲ** - Армянский гуманитарный вестник, Ереван
- АО** - Археологические открытия, Москва
- АПА** - Археологические памятники Армении, Ереван
- АРА** - Археологические раскопки в Армении, Ереван
- ВВ** - Византийский временник, Ленинград-Москва
- ВДИ** - Вестник древней истории, Москва
- ВЕУ** - Вестник Ереванского университета, Ереван
- ВОН** - Вестник общественных наук, Ереван
- ДВ** - Древний Восток, Ереван
- ДКА** - Древнейшая культура Армении, Ереван
- ИАЭ** - Институт археологии и этнографии, НАН РА, Ереван
- ИАН** - Известия Академии наук Армянской ССР, Общественные науки, Ереван
- ИФЖ** - Историко-филологический журнал, Ереван
- КБС** - Кавказско-ближневосточный сборник, Тбилиси
- КВ** - Кавказ и Византия, Ереван
- КДА** - Культура древней Армении, Ереван
- КСИА** - Краткие сообщения института археологии, Москва
- КСИМК** - Краткие сообщения института истории материальной культуры, Москва
- МАК** - Материалы по археологии Кавказа, Москва
- МИАН** - Материалы по истории армянского народа, Ереван
- МНМ** - Мифы народов мира, Москва (ред. С. А. Токарев), 1991-1992
- НАА** - Национальный архив Армении, Ереван
- СА** - Советская археология, Москва
- СМОМПК** - Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 1-46, Тифлис, 1881-1915
- СЭ** - Советская этнография, Москва
- ХВ** - Христианский Восток, Санкт-Петербург
- AJNES** - Armenian Journal of Near Eastern Studies, Yerevan
- AS** - Anatolian Studies, Cambridge
- AW** - Antike Welt, Mainz am Rhein
- BAR** - British Archaeological Reports, International Series, Oxford
- CAH** - Cambridge Ancient History, Cambridge
- IC** - Iran and the Caucasus, Leiden
- JANER** - Journal of Ancient Near Eastern Religions, Leiden
- JAOS** - Journal of American Oriental Society, Michigan
- JAS** - Journal of Armenian Studies, Belmont
- JSAS** - Journal of the Society for Armenian Studies, Fresno
- MDOG** - Mitteilungen der Deutschen Orient-Gesellschaft, Berlin
- OrCh** - Oriens Christianus, Leipzig
- PO** - Patrologia Orientalis, Paris-Brepols
- REArm** - Revue des études arméniennes, Paris
- SMEA** - Studi Micenei ed Egeo-Anatolici, Roma

ISSN 1829-4243
eISSN 2953-7843

Հրատարակում է
Գէորգեան հոգեւոր ճեմարանի
(աստուածաբանական համալսարան)
գիտխորհրդի երաշխատրույթեամբ եւ որոշմամբ

Հրատարակչական բաժնի տնօրէն՝
Տ. Արարատ քինյ. Պօղոսեան

Խմբագրութեան հասցէն՝
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ, Ք. ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ,
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱԾԻՆ
«ԷՋՄԻԱԾԻՆ»
ԿՐՕՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀԱՅԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Республика Армения, Эчмиадзин, редакция журнала «Эчмиадзин»

Republic of Armenia, Etchmiadzin, Editorial Office of the Journal "Etchmiadzin"

էլ. փոստ՝ etchmiadzinamsagir@gmail.com
Հեռ. (+374 10) 517 276

Ստորագրուած է տպագրութեան՝ 15.07.2025 թ.

ԵՋՄԻԱԾԻՆԻ ՍՊԱՐԱՊԵՏ
ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՏՊԱՐԱՆ